

**НАУКОВО-ДОСЛІДНИЙ ІНСТИТУТ КОЗАЦТВА  
ІНСТИТУТУ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ НАН УКРАЇНИ  
ВІДДІЛ ІСТОРІЇ КОЗАЦТВА НА ПІВДНІ УКРАЇНИ  
ІСТОРИЧНИЙ ФАКУЛЬТЕТ  
ОДЕСЬКОГО НАЦІОНАЛЬНОГО УНІВЕРСИТЕТУ  
імені І. І. МЕЧНИКОВА**

**INSTITUTE OF HISTORY OF UKRAINE  
NATIONAL ACADEMY OF SCIENCES OF UKRAINE  
RESEARCH INSTITUTE OF COSSACKS  
THE DEPARTMENT OF COSSACK HISTORY IN THE SOUTH OF UKRAINE  
THE DEPARTMENT OF HISTORY OF ODESA I. I. MECHNYKOV NATIONAL UNIVERSITY**

**ЧОРНОМОРСЬКА МИНУВШИНА  
CHORNOMORS'KA MYNUVSHYNA**

**Записки Відділу історії козацтва на Півдні України  
The transactions of Department of Cossack History in the South of Ukraine**



**Випуск 4  
Volume 4**

**Одеса - 2009  
Odesa - 2009  
Фенікс - 2009**

**ББК 63.3(4Ук)**  
**Ч 494**  
**УДК 94(477)**

**Редакційна колегія:**

академік НАН України, д.і.н. Смолій В.А. (голова колегії),  
д.і.н. Бачинська О.А. (відповідальний редактор), к.і.н. Вінцовський Т.С.,  
к.і.н. Гончарук Т.Г. (відповідальний секретар), д.і.н. Гуржій О.І.,  
д.і.н. Кульчицький С.В., к.і.н. Кушнір, д.і.н. Леп'явко С.А., к.і.н. Мисечко А.І.,  
к. філос.н. Мулява В.С., к.і.н. Новікова Л.В. (редактор англійського тексту),  
к.і.н. Полторак В.М., д.і.н. Чухліб Т.В.

**Чорноморська минувшина.** Записки Відділу історії козацтва на півдні України Науково-дослідного інституту козацтва Інституту історії України НАН України: Зб. наук. пр. – Вип. 4. – О.: Фенікс, 2009. – 216 с., 2 с. кол. іл.

Затверджено до друку Вченою радою  
Інституту історії України НАН України  
(протокол № 8 від 29.09.2009 р.)

*Висловлюємо щирю подяку за сприяння у виданні старшині та козакам  
Чорноморського Гайдамацького з'єднання Українського козацтва*

Обкладинка: Козацький загін у поході (Альбом “З української старовини” М.Самокиша,  
С.Васильківського).

**ISBN 978-966-438-234-9**

**©Автори статей, 2009**

## ПЕРЕДМОВА

Відділ історії козацтва на півдні України Науково-дослідного інституту козацтва Інституту історії України НАН України презентує четвертий випуск “Записок” під назвою “Чорноморська минувшина” (виходить один раз на рік). У випуску пріоритетною тематикою, природно, є історія козацтва. Разом з тим публікуються різноманітні джерела і матеріали з історії краю, що зумовлено тим геополітичним, комунікативним, економічним й військово-стратегічним значенням, яке мав чорноморський регіон в історії.

До випуску увійшла частина матеріалів Міжнародної наукової конференції “Нижньодунайський регіон XV-XX ст.: історичні, етнічні та культурні трансформації”, що відбулась 7-11 травня 2008 р. в Одесі (Україна) – Тульчі (Румунія) і була присвячена перебуванню на території Нижнього Придунав'я задунайського козацтва та, зокрема, існуванню – Дунавецької Січі (1814-1828 рр.).

В четвертому випуску продовжуємо тематичний розділ “Козакознавчі студії”, що присвячений історикам Причорноморського регіону та аналізу їхніх здобутків у дослідженні історії козацтва з бібліографією за цією темою, а також інформуємо читачів про діяльність сучасних козацьких організацій регіону.

Протягом 2006–2009 рр. “Чорноморська минувшина” презентувала, крім самого часопису, наступні монографічні видання з нумерацією за числами:

1. Цубенко В. З історії військово-господарських формувань в Україні: Новоросійське (Херсонське) військове поселення кавалерії. 1817–1857 рр. Монографія. – Одеса: Оптимум, 2006. – 216 с. (“Чорноморська минувшина” презентує: Число 1).

2. Гончарук Т.Г. Нащадки українських козаків та “народження Одеси”. – Одеса: “Астропринт”, 2006. – 144 с. (“Чорноморська минувшина” презентує: Число 2).

3. Одеса-козацька. Наукові нариси. [2-е вид. змінене та допов.] – Одеса: Фенікс, 2008. – 237 с. (“Чорноморська минувшина” презентує: Число 3).

4. Цубенко В. А. Документи з історії військових поселень в Україні. – Х.: “Видавництво САГА”, 2008. – 376 с. (“Чорноморська минувшина” презентує: Число 4).

*Редколегія запрошує до подальшої співпраці фахівців. Статті, повідомлення, рецензії обсягом до 12 сторінок друкованого тексту, через 1,5 інтервали, автоматичними посиланнями, а також відзиви і побажання надсилати за адресою: 65026, м. Одеса, вул. Єлизаветинська, 12, історичний факультет, кафедра історії України, Відділ історії козацтва на півдні України. E-mail: Olena\_an@ukr.net*

*Тексти статей і матеріалів подані в авторській редакції*

*Висловлюємо щирі подяку за сприяння у виданні старшині та козакам Чорноморського Гайдамацького з'єднання Українського козацтва, зокрема, С.Гуцалюку та В.Кірову.*

**ДО ВИТОКІВ УКРАЇНСЬКОГО КОЗАЦТВА**

*У статті аналізується генеза українського козацтва в контексті вікової боротьби осілого землеробського населення з степовими кочівниками. Розкривається вплив тюркомовних народів на формування козацьких традицій.*

Зрозуміти будь-яке історичне явище можна лише через звернення до його коренів. Важливо окреслити, хоча б наближено, хронологічні рамки, в межах яких останні простежуються. Такі засади набувають особливої актуальності при студіюванні витоків українського козацтва. Це питання вимагає з'ясування історичних попередників запорозьких лицарів, специфіки розвитку осілого розвитку населення причорноморських степів, потребує всебічного аналізу широкого кола історичних факторів, в тому числі взаємодії природно-географічних і суспільно-політичних умов та етнічної еволюції.

Походи в багаті степи, хоча й небезпечні через наявність воякивних кочівників, очевидно, мали місце ще до створення єдиної Руської держави. Згадки про них у княжі часи знайшли відображення на сторінках літописних хронік<sup>1</sup>. Умови життя слов'ян та інших етносів у лісовій зоні та степах були різними. Тому вони змушені були не лише пристосовувалися до нових умов, але й переймали у кочівників певні культурно-господарські традиції. Поряд зі збройними конфліктами обидві сторони були зацікавлені у підтримці торговельних зв'язків, про що красномовно свідчать насамперед археологічні джерела.

Цілоком закономірно, що вказані обставини зумовили появу вже в період описової історіографії XVI – XVIII ст. цілої низки різноманітних версій генези українського козацтва. Серед них значне місце належить етимологічній, побудованій на семантичних висновках. Польські шляхетські історики Павло Пясецький, Самуель Твардовський, Веспасіан Коховський<sup>1</sup> виводили термін “козак” від слова “коза”, зважаючи на спритність козаків. Український літописець Григорій Грабянка<sup>2</sup>, а за ним і російський дворянський історик Олександр Рігельман<sup>3</sup> вбачали в останніх нащадків козарських племен.

---

<sup>1</sup>Kronika Pawła piaseckiego, biskupa przemyslskiego. – Krakow,1870. – S.18; Twardowski S. Wojna domowa. – Calissia,1681. – S.14; Kochowski W. Historia panowania Jana Kazimierza. – Poznan,1840. – T.1. – S.77.

<sup>2</sup>Літопис гадацького полковника Григорія Грабянки. – К., 1992. – С.16-23.

<sup>3</sup>Рігельман О.І. Літописна оповідь про Малу Росію та її народ і козаків узагалі. – К., 1984. – С.34.

Серед прихильників гіпотези про походження українських козаків від чужоземних народів слід назвати російського історика М.М. Карамзіна<sup>4</sup>, який вважав попередниками козацтва половців і чорних клобуків. Слідом за В.М. Татищевим<sup>5</sup> версію про те, що козаки вийшли з Кавказу, повторили Г.Ф. Міллер і П.І. Симоновський<sup>6</sup>.

Основоположниками автохтонної теорії генези українського козацтва можна по праву вважати польського хроніста Марціна Бельського та французького дворянина Гійома Левассера де Боплана<sup>7</sup>. Подальший розвиток вона знайшла в літописі Самійла Величка<sup>8</sup>, а саме – обґрунтування походження козаків з місцевої української людності. Українська історіографія XIX – початку XX ст. – В.Б.Антонович, І.М.Каманін, Д.І.Яворницький, М.С.Грушевський<sup>9</sup> – поглибила і розширила останню тезу, довівши її до логічного завершення.

З давніх часів в зоні перебування тюркомовних кочівників існували анклавні осілого слов'янського населення, яке займалося мисливством, рибальством, ремеслами. Значна його частина мешкала у пониззі Дніпра, Південного Бугу, Дністра та Дунаю. Намагання київських князів Олега та Ігоря приєднати улчів і тиверців до Руської держави призвело до відходу їх за Дністер. Літописець Нестор зазначав: “Множество их сидит по Днепру до моря и суть гради их до сего дня”<sup>10</sup>. На межі XI-XII ст. значну частину Північного Причорномор'я і Подунав'я захопили візантійці і слов'янська людність стала заручником у протистоянні Константинополя та Києва. Проте цей регіон і в майбутньому відіграв важливу роль у житті русичів, особливо після половецької агресії.

Вітчизняні та іноземні джерела називали це населення бродниками. Руський літопис вперше згадує бродників у зв'язку з князівськими усобицями чернігівського Святослава Ольговича та київського Ізяслава Мстиславовича в 1147 р. Візантійський історик Нікіта Хоніат писав про допомогу бродників болгарам, які прагнули здобути незалежність від Константинополя (1186). Воєвода бродників Плоскіня цілував хрест на вірність київському князю Мстиславу Романовичу перед боєм на р. Калка в 1223 р.

<sup>4</sup> Кармазин Н.М.История государства Российского. – С.Пб.,1897. – Т.4-5. – С. 231.

<sup>5</sup> Татищев В.Н. История Российская. – М.; Л., 1962. – Т.1. – С. 328.

<sup>6</sup> Миллер Г.Ф. Исторические сочинения о Малороссии и малороссиянах. – М., 1846. – С.3; Симоновский П.И. Краткое сочинение о козацком малороссийском народе. – М., 1847. – С.1.

<sup>7</sup> Kronika Polska Marcina Bielskiego. – Sanok, 1856. – Т.2. – С.880; Гійом Левассер де Боплан. Опис України. – К., 1990. – С.29-32.

<sup>8</sup> Самійло Величко. Літопис. – К.,1991. – Т.1. – С. 46.

<sup>9</sup> Антонович В.Б. Про козацькі часи на Україні. – К.,1991. – С.41-50; Грушевський М. Історія України-Руи. – К.,1995. – Т.7. – С.66-88; Каманін І.М. К вопросу о козацестве до Богдана Хмельницкого // Чтения ИОНА. – К.,1894. – Кн. 8. – Отд. 2. – С. 57-70; Яворницький Д.І. Історія запорозьких козаків. – Львів, 1992. – Т.2. – С. 6-15.

<sup>10</sup> Повесть временных лет. – М., 1950. – Ч.1. – С.14.

Візантійські й угорські автори обмежували землю бродників Подунав'ям, яке перебувало в полі зору їхніх урядів. Проте слід враховувати, що ці літописці мали уявлення лише про найближче до північних кордонів їхніх держав населення. Тим більше ці відомості були пов'язані з конкретними політичними подіями. Так, у 1222 р. угорський король Андрій II надав землі рицарям Тевтонського ордену у Трансильванії, володіння яких сягали земель "бродників". Згодом папа римський Григорій IX доручив католицьким місіонерам проводити роботу у "землях половців і бродників"<sup>11</sup>. Для визначення району помешкання бродників важливо проаналізувати й окремі згадки в руських літописах. Під час битви 1216 р. між князями Юрієм та Ярославом Всеволодовичами з Мстиславом Мстиславовичем Удатним допомогу першим надали приїшли зі степу бродники. Можна припустити, що вони мешкали поза територіями адміністративних структур Русі. Перше вторгнення до Північного Причорномор'я монголо-татар у 1223 р. також було помітним явищем в історії Руської держави, яке знайшло відбиття у тогочасних літописах.

У переважній більшості руських літописів бродницьке населення згадується у прив'язці до південно-західного кордону Русі і Північного Приазов'я. Так, Галицько-Волинський розповідає про рішення князівського з'їзду у Києві щодо надання допомоги "выгонцам галичским" у боротьбі з нападниками по Дністру. До речі, роль прикордонних загонів київського князя виконував чорноклобуцький племінний союз. Суздальський літопис зафіксував останню фазу подій на Калці, коли бродники перейшли на бік монголів. Бродники підтримували досить тісні економічні стосунки з Руссю, адже функціонування торговельних шляхів потребувало постійної уваги князівської адміністрації. Разом з тим, ситуація в південноукраїнських степах значно впливала на політичну атмосферу Руської держави.

Досить суттєвим є питання про заняття бродників. Пристосовані до кліматичних і ландшафтних умов свого краю, вони, ймовірно, займалися мисливством, рибальством, а також військовою справою. Останнє дає право твердити, що населення постійно перебувало в напіввоєнному стані і привертало до себе увагу як потенційний союзник київських князів. Разом з половцями бродники немодноразово брали участь у походах на Балкани. Все це дало підставу для бачення в бродницьких громадах XII-XIII ст. прообраз інституту козацтва. Хоча спеціальних досліджень порівняльного аналізу подібних типологічних явищ не проводилося.

Інколи бродники виступають у джерелах під ім'ям берладників. Існують припущення, що ця назва могла походити від міста Берладі,

<sup>11</sup> Шушарин В.П. Свидетельства письменных памятников Королевства Венгрии об этническом составе населения Восточного Прикарпатья в IX-XIII вв. // История СССР. – 1978. – №2. – С.40-44.

яке розташовувалося в межиріччі Дністра та Пруту. На Русі вважалося скупченням “темного люду” - вигнанців із суспільства. Найвні свідчення дають змогу зробити висновок, що ця територія перебувала під впливом як Русі, так і Болгарії та Візантії. Так, коли владимиристо-суздальський князь Андрій Боголюбський виганяв з Руської землі залежного від нього Давида Ростиславовича (1173), то мовив при цьому: “А ты пойдѣ в Берладь, а в Руськой земли не велю ти быти”<sup>12</sup>. Для володарів Русі Берладь і взагалі нижнє Подунав'я були символом беззаконня. Відповідно літописці, будучи виразниками суспільних інтересів князів і бояр, прозвали Давида Ростиславовича “берладником”, що означало волоцюга, голодранець, розбійник. Загалом же Берладницьке утворення не було компактним за територією, тобто не охоплювало весь Карпато-Дунайський регіон, де мешкало слов'янське населення. Водночас ці землі являли собою своєрідну слов'янську вольницю, куди переселялась людність з півночі і не мали розвиненої політичної організації.

Письмові свідчення про бродників губляться з монголо-татарською навалою і послабленням суспільного життя руських князівств. Найбільш пізня згадка міститься в листі угорського короля Бели IV до папи Інокентія IV (1254), в якому зокрема, зазначалося: “Когда государство Венгрии от вторжения татар, как от чумы, большей частью было обращено в пустыню и, как овчарня изгородью, было окружено различными племенами неверных, именно: Русскими, Бродниками с востока, Болгарами и Босняками, еретиками с юга”<sup>13</sup>. Проте це зовсім не означає, що з південноукраїнського степу як частини “Великого кордону” зникло войовниче населення слов'янського походження. Зі свого боку монголо-татарські власті підтримували антикнязівські течії, створюючи в степах слободи, куди прибували люди з князівських сіл. Однак з кінця XIII ст. міжусобна боротьба татарських емірів призвела до сваволі ординців. “Вся степь, – за словами М.А.Ернста, – наполнилась татарскими отрядами, которые, слоняясь, не признавали никакой власти. Безопасное передвижение в степи, как было раньше, сменилось грабежами, нападениями безпризорных отрядов на купеческие караваны. В те времена эти татарские отряды назывались казацкими, которые не подчинялись власти хана, а действовали независимо и только иногда шли к кому-нибудь на службу”<sup>14</sup>. Перебування в степах стало небезпечним і населення здебільшого втікало в обжиті райони.

Дещо інша картина життя південного прикордоння в XIII ст. спостерігалася в так званій “Болохівській землі”, що охоплювала

<sup>12</sup> Летопись по Ипатскому списку. – С.Пб.,1871. – С.390.

<sup>13</sup> Годубовский П. Печенеги, торки и половцы до нашествия татар. История южнорусских степей IX-XIII вв. – К.,1884. – С.195-196.

<sup>14</sup> Эрнст Н.А. Конфликт Ивана III с генуэзской Кафой // Известия Таврического общества истории, археологии и этнографии. – Одесса, 1927. – Т.1. – С.2.



подільський край. На думку М.П.Дашкевича, татари, поселившись на Поділлі після ординської навали, підпали під вплив місцевої людності, можливо навіть прийняли хрещення і займалися землеробством, тваринництвом та промислами, чому сприяли великі природні багатства. Свою тезу дослідник стверджував, посилаючись на польського історика Мацея Стрийковського, який ніби-то зустрічав літописні свідчення про переймання татарами слов'янської мови і зміну традиційного характеру занять. Крім того, автор звернув увагу на устрій сільських громад, очолюваних отаманами, прагнення до общинного життя і самоуправління. Водночас він припускав небезпеку для населення, що існувала від окремих татарських загонів, які здійснювали розбої паралельно з узгодженою даниною на користь хана Золотої Орди. Звідси М.П. Дашкевич зробив висновок, що необхідність для мешканців подільського краю бути завжди готовими до оборони, стала причиною виникнення козацтва. “Южнорусские козаки, - писал вчений, - таким образом, по нашему мнению, на первой ступени своего генезиса, если и отличались воинственностью, то она далеко не была у них на первом плане. Они не составляли еще тогда военных дружин, которые собирались впоследствии, не переходили еще в наступление, а ограничивались защитой там, где нападали на них неприятель, было ли то среди домашнего хозяйства, или среди занятый и промыслов, ради которых нужно было выходить за пределы своей земли”<sup>15</sup>. Питання про відсутність будь-яких згадок про козаків у наступний період, який охоплював понад століття, М.П. Дашкевич пояснював міжусобицями Литви і Польщі та завоюванням останньою Поділля, внаслідок чого місцеве населення було відсторонене від самостійного захисту краю.

Аргументовану критику погляду М.П. Дашкевича щодо генетичного зв'язку громад, які виникли під владою татар з козаками, здійснив М.К. Любавський. Він піддав сумніву прямі посилання на Мацея Стрийковського, оскільки згадки останнього про подільських козаків у XIII-XIV ст. не мають підтвердження в джерелах. Крім того, М.К. Любавський зауважив про наявність отаманів як сільських старшин в багатьох регіонах України. Нові документальні матеріали дозволяють ширше розглянути проблему. Справді отамани як керівники сільських громад з'явилися в татарську добу і зустрічалися навіть у XVI ст. Вони відали збором данини для ханських баскаків, виконували адміністративні та військові функції. Про можливість перебування на цих посадах татар в XIII-XIV ст. можна лише здогадуватися. Пізніше в джерелах фігурували переважно слов'янські прізвища.

Становище на південному прикордонні українських земель помітно змінилося в другій половині XIV ст., коли Подніпров'я увійшло до складу Великого князівства Литовського. Спостерігалася

<sup>15</sup> Дашкевич Н.П. Болоховская земля и ее значение в русской истории. – К., 1876. – С.44.

нова спроба відновлення державного життя в передстеповому районі шляхом спорудження укріплених замків і заселення військово-службовою людністю. Великого значення цьому надавав литовський князь Вітовт (1392-1430), який здійснював військові експедиції аж до Північного Причорномор'я. Його зусиллями постало й нове поселення, яке згодом дістало назву Хаджибея. Про успіхи колонізації можна судити з надання у 1442 р. Чорноморського узбережжя “со всеми городами, портами, таможнями, водными и сухопутными шляхтичам Бучацким”<sup>16</sup>. Нові державці зобов'язувалися укріпити за свій кошт замки і містечка. Фактично це було поверненням до часів княжої Русі, коли в степових районах поряд з кочівниками проживало слов'янське населення.

Для з'ясування початкового періоду становлення українського козацтва важливим є питання генези назв військових і адміністративних титулів. Очевидно, це зумовлювалося територіальною близькістю з тюркомовною людністю, її впливанням до козацьких ватаг, хоча антагонізм між ними навряд чи сприяв швидким темпам такого процесу. Вірогідніше, що вже з княжої доби русичі переймали від тюркомовних народів стратегію й тактику степового бою, відповідні елементи атрибутики кочівників. Тому досить реально постає передбачення Григорія Халимоненка про можливість існування “козацьких таборів” вже в XI – XII ст., де проживало змішане тюрксько-руське населення<sup>17</sup>.

Не викликає сумніву існування тюркських козаків у Криму та Північному Причорномор'ї вже в XIII – XIV ст. У половецькому словнику за 1303 р. слово “козак” означає вартового, або ж людину, яка перебувала на передовій сторожі<sup>18</sup>. Татарські козаки згадуються у Статуті генуезьких колоній 1449 р.: “Коли трапиться придбати якусь здобич козакам кінним кафинцям, або ж на ловах татарських биків чи деінде, постановляємо: аби консул Кафи й інші чиновники або й котрась висока особа аж ніяк не сміли вимагати собі частки з такої здобичі, а нехай вона трактується як вільна (від податку) і з повним правом належить тим, хто її захопив чи підстрелив, і нехай консул Кафи намагається таких козаків кінних підтримувати, виявляючи їм усляку допомогу й ласку”<sup>19</sup>. Існує немало свідчень про діяння татарських козаків на терені південноукраїнського степу. Польський історик Ян Длугош вирізняв їх у складі полчищ хана Маняка, які вторглися в Галичину 1469 р.<sup>20</sup> Козаки, очевидно, часто залучалися до ханського війська поряд з представниками інших соціальних верств Криму. Так, на прохання московського

<sup>16</sup> Грушевский М. Барское старство. – К., 1894. – С.25.

<sup>17</sup> Халимоненко Г. Институт козацтва тюркського і українського // Східний світ. – К., 1993. – №1. – С.111.

<sup>18</sup> Codex Cumanicus bibliothecae ad templum dini Marci Venetiarum. – Budapestini, 1889. – S.118.

<sup>19</sup> Устав для генуезских колоний в Черном море, изданный в Генуе в 1449 г. // Записки Одесского общества истории и древностей (далі – ЗООИД). – Одесса, 1865. – Т.5. – С.767.

<sup>20</sup> Joanisz Dlugosz senioris canonici Cracoviensis. – Krakow, 1881. – Т.5. – S.530.

великого князя Івана III вислати війська проти ординців, які перешкоджали нормальному сполученню між державами, чинячи грабежі і розбої, кримський хан Менглі-Гірей відреагував позитивно. У розмові з царським послом у Бахчисараї Семеном Борисовичем він, зокрема, відзначив: “Посылаа под Орду уланов и князей и козаков всех, колко их ни есть в моей земле. И они под Ордою были все лето и делали, сколько могли”<sup>21</sup>. З іншого боку у посланні великого московського князя до Менглі-Гірея від 4 березня 1487 р. містилося прохання прислати до Курська своїх людей для зустрічі послів через небезпеку від татарських козаків у степу.

Отже, виникнення українського козацтва стало закономірним результатом споконвічної боротьби осілого землеробського населення зі степовими кочівниками. Його попередниками були представники слов'янської людності, які проживали на теренах степового прикордоння, Північного Причорномор'я і Подунав'я, і протягом століть переймали у тюркомовних народів певні традиції. Розмаїття їх ідентифікації – бровники, берладники, викотці не заперечує висновку про спільність рис громад, основним заняттям яких були мисливство, рибальство та промисли.

**Vitaly Scherbak**

***On the sources of Ukrainian Cossackdom***

In the article the problem of origin of Ukrainian Cossackdom has been analysed within the context of lasting struggle of the settled agricultural population with steppe nomads. It has been revealed the influence of Turkish language people on forming of Cossack tradition.

УДК 94 [(477.7)+(470+571)]:284.1:281.93“15/17”

**Юрій Котляр, Ганна Котляр**

**ПРАВОСЛАВ'Я І ЛЮТЕРАНСТВО В УКРАЇНІ ТА РОСІЇ  
(кінець XVI – початок XVII ст.)**

*У статті надана характеристика взаємовідносин православ'я і лютеранства в Україні та Росії в XVI – XVII ст., а також висвітлюється питання можливої православно-протестантської унії як гіпотетичної альтернативи Переяславського договору з Росією.*

Із визволенням історичної, політичної і філософської думки країн колишнього СРСР від моноідеологічного впливу, все більше населення України та Росії усвідомлюють потужний вплив релігійних ідей на різноманітні галузі життєдіяльності сучасного суспільства, починаючи з економічної і закінчуючи етичною, естетичною та культурною. В

<sup>21</sup> Памятники дипломатических сношений Московского государства с Крымской и Ногайской ордами и с Турцией // Сборник императорского русского исторического общества. – С.Пб., 1884. – Т.41. – С.46.

цьому плані актуальною виглядає проблема дослідження впливу лютеранської (протестантської) ідеології на Україну і Росію, а також еволюція української релігійної думки напередодні національно-визвольної війни під проводом Б. Хмельницького. Цим аспектам і буде присвячена наша стаття. Дана тематика знайшла своє відображення у низці публікацій сучасних авторів: В. Стеценка<sup>22</sup>, С. Повторєвої, В. Савельєва<sup>23</sup>, В. Горпинчука<sup>24</sup>, О. Курили<sup>25</sup> та ін. Проте кожен з них розглядає лише певний аспект запропонованої проблеми, зокрема досліджується православна богословська думка або лютеранство на території України чи Росії. Ми ж спробуємо показати взаємовплив православ'я і лютеранства в історичному контексті з використанням філософських ідей.

Кінець XVI – початок XVII ст. був унікальним періодом в історії українського народу, що характеризувався небаченим досі розвитком культури, освіти, науки, мистецтва, літератури. Недаремно, оцінюючи досягнення культурного прогресу цього часу, М. Грушевський назвав його періодом першого національного відродження України<sup>26</sup>. Економічне піднесення українських земель в зазначений період, розвиток міст, виникнення середніх і вищих навчальних закладів європейського типу, зростання антифеодального та національно-визвольного руху створили сприятливі умови для розвитку духовного життя, зокрема богословської філософської думки. Визначними її осередками стали Львівська і Київська братські школи, Острозька і Києво-Могилянська академії<sup>27</sup>.

Економічні, соціальні та політичні умови життя українського народу наприкінці XVI – на початку XVII ст. зумовлювали потребу в розвитку освіти і науки, особливо теології філософії для ідеологічного обґрунтування завдань його опору колонізаційній політиці Речі Посполитої. Тому в цих умовах і антифеодальна, і національно-визвольна боротьба українського народу набули вираженого релігійного характеру, відбуваючись у формі захисту православної віри<sup>28</sup>.

Природно, що не лише богословська, а й філософська думка України розвивались передусім у формі полемічних літературних творів, спрямованих на захист православ'я, проти експансії Речі Посполитої та католицької церкви. До того ж, суттєвою традиційною особливістю попереднього розвитку української філософської думки

<sup>22</sup> Стеценко В. Філософські засади богословської думки в українській полемічній літературі // Історія релігій в Україні. – Кн. II. – Львів, 2003.

<sup>23</sup> Повторєва С., Савельєв В. Специфіка виховання в лютеранській традиції // Історія релігій в Україні. – Кн. 2. – Львів, 1999; Повторєва С., Савельєв В. З історії реформаційних рухів у Західній Україні XVI ст. // Історія релігій в Україні. – Кн. 1. – Львів, 2002.

<sup>24</sup> Горпинчук В. Українська реформація в церковному контексті УЄЦАВ першої половини XX століття: передумови та історичні особливості. – К., 2003.

<sup>25</sup> Курило О. Лютеране в России XVI-XX вв. – М., 2002.

<sup>26</sup> Грушевський М. Культурно-національний рух на Україні в XVI-XVII ст. – К.; Львів, 1912. – С. 3.

<sup>27</sup> Філософія відродження на Україні. – К., 1990. – С. 5-7.

<sup>28</sup> Стеценко В. Філософські засади богословської думки в українській полемічній літературі. – С. 422.

було те, що принаймні до XVII ст. вона не відокремилась в особливу форму суспільної свідомості, а існувала в системі духовної культури під егідою релігії<sup>29</sup>.

Релігійна оболонка тодішньої української філософії виступала виразником прагнень і настроїв найбільш прогресивних і освічених представників певних суспільних верств України (міщан, козаків, селян, дрібної шляхти) в їх боротьбі проти утисків магнатів, політики офіційної церкви, панування старого середньовічно-феодалного світогляду. Ця ідейна полеміка проти віровчення католицької церкви породила плеяду православних письменників-полемістів: Клірика Острозького, Василя Суразького, Герасима та Мелетія Смотрицьких, Стефанія та Лаврентія Зизаніїв, Захарія Копистенського, Кирила Транквіліона-Ставровецького і найвидатнішого серед них – Івана Вишенського, які у свої творах порушували важливі богословські і філософські проблеми<sup>30</sup>.

Православні полемісти захищали позиції українського православ'я, вдаючись передусім до ірраціоналістично-екзистенціальної аргументації в дусі неоплатонічного ареопагітизму. Тому що, богословські та філософські ідеї розвивались під гаслом боротьби проти католицизму та унії, навряд чи можна говорити про існування в Україні цілісної філософської школи чи напрямку. Але ідеологічна боротьба, яка відбувалась у формі літературної полеміки, об'єктивно сприяла розвиткові філософської думки України, виокремленню філософії в самостійну форму суспільної свідомості, галузь наукового знання. Необхідно було обґрунтувати і викласти вчення православ'я як струнку теологічну систему, що спирається на відповідну теоретико-філософську основу. Це породжувало потребу в освічених філософах і теологах, здатних до цього, а отже, сприяло досягненню світової філософської думки і виникненню шкіл і навчальних закладів європейського типу.

Особливо тісно творчість православних полемістів була пов'язана з православними братствами. Саме при братствах почали відкриватись перші православні освітні заклади – братські школи. Ці школи стали не лише провідними центрами культури й освіти в Україні кінця XVI – початку XVII ст., а й осередками ідеологічної боротьби. Викладачі та вихованці цих навчальних закладів були авторами переважної більшості полемічних творів того часу<sup>31</sup>.

Слід також зауважити, що у зв'язку з церковною Реформацією і початком поширення в Україні конфесій та ідеологій раннього протестантизму в українській богословсько-філософській думці з'являються і окремі протестантські ідеї. Православні полемісти охоче

<sup>29</sup> Нічик В.М. Філософські попередники Г.С.Сковороди // Філософська думка. – 1965. – №2. – С. 70.

<sup>30</sup> Козачинин Н.М., Матюхіна О.А. Філософська і суспільно-політична думка на Україні у XVII ст. – Львів, 1992. – С. 5-14.

<sup>31</sup> Стеценко В. Філософські засади богословської думки в українській полемічній літературі. – С. 426.

використовували деякі протестантські твори для полеміки з католиками та унітатами.

Початком Реформації вважається 31 жовтня 1517 р., коли М.Лютер оприлюднив свої 95 тез. Вже в 20-х рр. XVI ст. ідеї Реформації почали поширюватися в Польському королівстві, і зокрема у Малій Польщі, до складу якої входила і Східна Галичина. Про це переконливо свідчать едикти польського короля Сигізмунда I, скеровані проти поширення творів Лютера і його прибічників у Речі Посполитій. Так, 24 травня 1520 р. було видано едикт, згідно з яким заборонялося завозити, продавати і купувати лютеранську літературу. За порушення цього едикту передбачалася конфіскація майна, позбавлення громадянських прав і вигнання з Польщі. Проте цей едикт не зміг зупинити поширення творів Лютера та інших реформаторів у Польщі. Тому було видано ще два, більш суворі едикти. Вони були оприлюднені відповідно 15 лютого 1522 р. і 7 березня 1523 р. Березневий едикт погрожував за ввезення, продаж, купівлю і зберігання лютеранської літератури смертною карою, а саме – спаленням на вогнищі (аутодафе).

З іншого боку, папський престол, який посідав тоді Климент VII, парадоксальним чином сприяв поширенню ідей реформації в середовищі католицького духовництва. В 1530 р. з волі папи імператор Священної Римської імперії Карл V надіслав Сигізмунду I текст Аугсбурзького віросповідання. Копії було надіслано багатьом католицьким священикам з метою ретельного вивчення для наступного спростування. Краківський єпископ П. Томицький дозволив священикам читати твори Лютера з метою їх аргументованого спростування з позицій католицької церкви.

Україна XVI ст. належала до європейського політичного, культурного та релігійного контексту. Незважаючи на відсутність державності і фактичну окупацію Литвою і Польщею, український народ, особливо в складі Великого князівства Литовського, мав змогу вести автономне релігійне життя. Про європейський контекст у релігійному плані свідчать ті факти, що чимало українських священиків крім освіти на заході також підтримували зв'язки з західними християнськими церквами. Дієву роль в цьому плані виконувала Римо-католицька церква, яка намагалася повернути українців до католицизму. Найчастіше римо-католицька експансія мала успіх серед шляхетських родин, які часто переходили до католицизму через те, що до нього належала державна еліта Литви та Польщі<sup>32</sup>.

Ідеї Реформації поширювалися через навчання українців у протестантських університетах. Так, серед студентів Вітгенберзького університету були видатні діячі реформаційних рухів в українських землях А. Моджевський, С. Лютомський, С. Лотоцький. Польський

<sup>32</sup> Горпинчук В. Українська реформація в церковному контексті УЄЦАВ першої половини XX століття: передумови та історичні особливості. – С.3.

історик Реформації М.Любович з цього приводу зазначав: “Лютер та інші реформатори набувають великої популярності і користуються авторитетом у поляків; до них звертаються польські шляхтичі за порадами у справах виховання своїх дітей”<sup>33</sup>.

Найбільшого поширення у сорокові роки XVI ст. в українських землях набуло лютеранське віровчення. Несподівано реформаційний рух дістав підтримку при польському королівському дворі. Справа в тому, що духовними наставниками спадкоємця престолу Сигізмунда-Августа були ліберально налаштовані канонік Козминчик і Лаврентій. Деякі погляди Лютера поділяв і духівник королеви Бони – Франциск. Така їхня позиція сприяла тому, що в середині 40-х рр. XVI ст. Краків став центром поширення протестантизму у Речі Посполитій. В 1543 р. розпочалася відкрита проповідь лютеранського віровчення, а у 1545 р. в Кракові було створено протестантський гурток, до складу якого входив Я. Прилуцький – секретар великого коронного маршала П. Калити. Саме Я. Прилуцький, маючи парафію у містечку Мостиська Перемишльської єпархії, розпочав проповідувати реформаційне вчення у Східній Галичині<sup>34</sup>.

Реформація в Німеччині відчутно вплинула на Польщу, а через польську церкву і на церкву України. Варто зазначити, що відомостей про значну кількість реформованих парафій української церкви немає. Хоча треба зазначити, що було декілька випадків переходу на лютеранство шляхтичів, а вже вони, відповідно, переводили до євангелізму своїх селян. Очевидно, що за таким прикладом діяли лютеранські громади у Венгрові, Мордах, Нурці та Найдорфі (Берестейщина). Чимале поширення, окрім населених пунктів, де мешкали німецькі колоністи, лютеранство мало також на Закарпатті. Особливо цей процес посилювався, коли почало вводилося уніатство. Уніатство підтримали Габсбурги і закарпатський магнат Гомонай. Духовенство в 1614 р. погодилося приєднатися до унії, але селяни підняли повстання, побивши священників, що прийняли унію, і поранивши єпископа А. Крупецького. З того часу на Закарпатті почали діяти дві церкви: уніатську підтримували Габсбурги, а православні спиралися на протестантів<sup>35</sup>.

Очевидним є факт, що до лютеранства переходили головним чином колишні римо-католицькі священники та парафії, а також і ті шляхтичі українського походження, що перейшли до католицизму. До таких, очевидно, і належали двоє із найцікавіших представників католицизованого українства С. Оріховський та М. Кровицький.

С. Оріховський навчався у Віттенберзі і мешкав безпосередньо в домі М. Лютера, був приятелем Ф. Меланхтона. Після повернення з Німеччини він став Перемишлянським каноніком і проповідував у Журавцях і

<sup>33</sup> Повторєва С., Савельєв В. Специфіка виховання в лютеранській традиції – С.63.

<sup>34</sup> Повторєва С., Савельєв В. З історії реформаційних рухів у Західній Україні XVI ст. – С.342-342.

<sup>35</sup> Полонська-Василенко Н. Історія України. – Т.1. – К., 1992. – С. 498.

Побідниках. За його свідченням, "... землі воєводства руського були особливо чуйні до різних релігійних суперечок"<sup>36</sup>. На сеймі у Вишні в 1550 р. Оріховський заявив, що постанова про целібат духівництва є диявольським вченням і що він не бажає підкорюватися йому, хоча б і янгол з неба умовляв його. Згодом він облишив лютеранство і навіть став його противником.

Не так доля склалася в М.Кровицького, щирого учня Меланхтона. Будучи плебаном у Вишні Кровицький на одному із синодів дієцезії виступив проти зловживань у католицькій церкві (можливо припустити, що це був захист статей Аугсбурзького віросповідання). Проте свою діяльність М.Кровицький завершив у антитринітаріанському таборі, що стало логічною еволюцією його пізніших кальвіністських поглядів.

Реформаційні погляди поділяли також П. Борятинський і Л.Слончевський. Перший згодом став особистим секретарем короля Сигізмунда-Августа, а другий з 1546 р. був єпископом у Кам'янець-Подільському. В 1548 р. Перемишлянський шляхтич Х. Білецький відкрито запровадив у м. Ланцеті, яке належало йому, лютеранську літургію. Одночасно він заборонив відправи на честь Діви Марії. Він також відмовився від дотримання постів і переконував своїх підлеглих чинити так само. Його приклад наслідували каштелян З. Ненецький, Мартин з Опочна, Е. Отвиновський, Г. Тоболка, І. Пекарський. Того самого року під впливом протестантського проповідника Хринстовського шляхтич Г.Язловецький запровадив у своїх землях протестантську літургію і вигнав домініканських ченців з Червоногруда<sup>37</sup>.

Початок проникнення лютеранства в Росії відноситься до XVI ст. Лютеранське вчення поширювалось через Польщу, Литву та Україну, в яких біля середини XVI ст. гусити, лютерани і кальвіністи мали свої молитовні будинки. Однією з першопричин міграції лютеран послужила протидія, яку зустріло нове віросповідання з самого початку свого існування з боку римського папи і католицьких правителів. Вормський едикт 1521 р. забороняв сповідувати лютеранство, приписував спалювати лютеранські книги, примушував громадян виступати проти нового віровчення<sup>38</sup>.

Притоку й осіданню лютеран в Росії сприяла релігійна віротерпимість до протестантів: їм надавалась свобода у віросповіданні та відправленні культу, дозволялось будувати свої церкви. Влада свідомо віддавала перевагу лютеранам, тому що протестантизм являв собою меншу небезпеку для ортодоксальної церкви і православної віри ніж католицтво<sup>39</sup>. Де ла Невіль, який мандрував по

<sup>36</sup> Лубашенко В.І. Історія протестантизму в Україні. – Львів, 1995. – С.90-91.

<sup>37</sup> Повторева С., Савельєв В. З історії реформаційних рухів у Західній Україні XVI ст. – С.343.

<sup>38</sup> Курило О. Лютеране в Росии XVI-XX вв. – М., 2002. – С. 35.

<sup>39</sup> Чаньшев А.Н. Протестантизм. – М., 1969. – С.191-192.



території Росії відзначав, що “ні одне віросповідання крім католицького не знаходить собі в Москві заборони”<sup>40</sup>.

Розповсюдженню лютеран в Росії сприяли також політичні умови, тому що Росія мала напружені відносини з католицькими Польщею та Литвою і тому орієнтувалась на лютеранські країни. Розширення політичних зв'язків приводило до обміну дипломатичними місіями, з якими поряд з іноземцями-лютеранами приїздили і лютеранські пастори. Дипломатичні союзи закріплювались шлюбами російських правителів на лютеранках, які зі шлюбом переймали православну віру.

Незважаючи на те, що лютеранська Реформація не мала надто великого поширення в Україні та Росії XVI ст., наслідки її для церковного, суспільного та майбутнього державного життя важко переоцінити. На користь заслуг Реформації перед Україною чітко висловився І. Огієнко: “... найголовніша ідея, яку скріпила й зреалізувала Реформація, була та сама, що ми бачимо в Європі, Чехії та Польщі – це переклади Св. Письма на живу народну мову, а також вживання народної мови в богослужінні”<sup>41</sup>. Це дало можливість пропагувати письмову українську мову і розвивати ідею української національної державності, яка була реалізована в добу Визвольної війни під проводом Б. Хмельницького.

Таким чином, російському та українському православ'ю імпонувало те, що лютерани (протестанти) боролися з католицизмом, зі зловживаннями у католицькій церкві, а православної церкви не зачіпали. Власне, за безпосередньої участі впливового українського князя К.Острозького жваво обговорювалася ідея православно-протестантської унії. Але ця ідея не знайшла підтримки у найвищих православних церковних колах України. Створення подібної унії могло стати можливою альтернативою пізнішого Переяславського договору з Росією, через те, що Україна на період 1654 р. мала б тісні зв'язки з лютеранською Швецією.

Загалом є всі підстави твердити про безперервність процесу розвитку кращих традицій української релігійної філософії, що підкреслюють творчі здобутки українських письменників-полемістів. Своєрідність висунутих в ході богословської полеміки філософських ідей та їх нерозривний зв'язок з європейськими релігійно-філософськими вченнями, зокрема, лютеранством, дозволяє розглядати період кінця XVI – початку XVII ст. як важливий етап у розвитку не лише богословської, а й філософської думки України.

***Yuriy Kotlyar, Ann Kotlyar***

***Orthodoxy and Lutheran in Ukraine and Russia (the end of XVI – the early XVII c.)***

In the article there is the description of mutual relations of Orthodoxy and Lutheran in Ukraine and Russia in the XVth – XVIIth c. It is also studying the question of possibility of Orthodoxy-Protestant union as a hypothetical alternative to Pereyaslav agreement with Russia.

<sup>40</sup> Россия XV – XVII вв. глазами иностранцев. – Л., 1986. – С. 523.

<sup>41</sup> Огієнко І. І. Українська Церква. – К., 1993. – С. 101.

**ІДЕЯ ВІДМОВИ КОШОВОГО ОТАМАНА ЗАПОРОЗЬКОЇ СІЧІ  
К. ГОРДІЄНКА ВІД ПРОТЕКЦІЇ МОСКВИ  
В УМОВАХ ПІВНІЧНОЇ ВІЙНИ 1700 – 1721 рр.**

*У статті аналізуються ідея відмови Коша Запорозької (Чортомлицької) Січі на чолі з К. Гордієнком від протекції московського царя під час Північної війни 1700 – 1721 рр. З'ясовано, що Кіш підтримав гетьмана Івана Мазепу й таким чином намагався уподібнитися іншим європейським поручишкам політичного спокою щодо вимагання більших “прав і привілеїв” від оточуючих монархів.*

У даній статті прослідкуємо як визрівала та втілювалася ідея відмови Коша Запорозької (Чортомлицької) Січі на чолі з Костем Гордієнком від протекції московського царя під час Північної війни 1700 – 1721 рр. Відомо, що з початком цієї довголітньої війни козацькі полки Війська Запорозького Низового за наказом свого російського сюзерена Петра I та українського гетьмана Івана Мазепи розпочали активну участь у військових діях проти шведів та їхніх союзників на теренах Естляндії, Ліфляндії, Корони Польської, Великого князівства Литовського та Саксонії<sup>42</sup>. Однак саме тоді керівництво Запорозької Січі відкрито заявило про свої претензії до Московського царства.

У 1701 р. до Прибалтики із Запорожжя відправився 2-тисячний загін січовиків, який влився до військового формування на чолі з гадяцьким полковником М. Бороховичем<sup>43</sup>. На початковому етапі Північної війни частина запорожців виконувала різноманітні земляні роботи, а також допомогала великому литовському гетьману К. Сапезі у боротьбі з внутрішньо-литовською опозицією на території Литви і Білорусії. Саме тоді частина запорожців добровільно перейшла до шведського табору. Одночасно значна кількість запорозьких козаків самовільно залишала театр бойових дій і поверталася на Січ<sup>44</sup>. Але й ті козаки, які протягом 1702 – 1704 рр. повер-

<sup>42</sup> Про участь військ Українського гетьманату на “балтійському фронті” Північної війни див.: Чухліб Т. Український гетьманат у Великій Північній війні 1700 – 1721 рр.: проблеми міжнародного та воєно-політичного становища // Гетьман Іван Мазепа: постать, оточення, епоха: Зб. наук. праць. – К., 2008. – С.7–42 (бібліографія: с. 38 – 42); Він же. Мазепинська Україна між Російською та Шведськими коронами: дилема вибору протекції // Український історичний журнал (далі – УІЖ). – №2. – 2009. – С.16 – 39 (бібл.: с. 33 – 39).

<sup>43</sup> Станіславський В. Запорозька Січ у другій половині XVII – на початку XVIII ст. // Історія українського козацтва: Нариси в 2-х томах. – Т.1. – К., 2006. – С.579.

<sup>44</sup> З цього приводу І. Мазепа пізніше писав до О. Меншикова (лист від 10. II. 1705 р. з Іванополя): “Под час бггтности моеї в царствующем великом граде Москве прекладал мне Ваша Вельможность, чтоб многие непостоянные запорожци в немалом числе избегли Петербурга, уходячи военной монаршей службы.., поневаж их всех в турми (тюрми. – Т. Ч.) не пересажают, ани перевешати, тылко приказалем их на пылом оку мети и крепко берегти...” (Архів Санкт-Петербурзького Інституту Історії РАН. – Ф.83. – Оп.1. – №8. – Арк. 1-2); Гетман Іван Мазепа: Документи из архивных собраний Санкт-Петербурга /Сост. Т. Таирова-Яковлева. – Вып.1: 1687

нулися додому були налаштовані проти Москви. Вони скаржилися на погане “жалування”, використання їх на допоміжних роботах та зневажливе ставлення з боку російського командування<sup>45</sup>. У середовищі низового товариства у цей час активно поширювалися ідеї щодо збройного виступу проти московського царя, знищення російських фортець та розправи з проросійськи налаштованою козацькою старшиною Українського гетьманату<sup>46</sup>. З огляду на ці та інші причини відносини між Батурином та Запорожжям були досить напруженими.

В умовах Північної війни керівництво Запорозької Січі висунуло низку умов царському урядові на яких вони погоджувалися служити на боці Московського царства. Насамперед, це була вимога зруйнування фортеці в урочищі Кам'яний Затон, гарнізон якої контролював доступ на Запорожжя. Окрім того, Запорозький Кіш домагався заборони торгувати на його території московським купцям, а також проведення справедливого розмежування кордонів між Московським царством і Османською імперією, що проводилися на виконання турецько-російського Константинопольського договору 1700 р., який завершив війну між Москвою і Стамбулом.

У травні 1705 р. на Запорозькій Січі згідно з царським розпорядженням перебував московський піддядчий Ф. Борисов. Він взяв участь у загальновійськовій козацькій раді та вислухав пропозиції від кошового отамана К. Гордієнка. Останні зводилися до того, що запорожці дуже незадоволені процесом розмежування кордонів між Москвою та Стамбулом, які відбувалися протягом 1704 - першої половини 1705 рр. Як засвідчував сам Ф. Борисов „удивляютьца они тому, что идет он думный дяк, для разграничения земель к реке Богу, и будет границу вести по Сю сторону Богу..., а в тех местах границе быть не для чего...”<sup>47</sup>. Своє невдоволення передачею царем на користь султана території, що належала Запорозькій Січі у листі Гордієнка до О. Українцева від 31 травня 1705 р.: “И известно да будет вашей милости, что от веку не слышано, и никто то может сказать, чтоб которого времени могла в Днепре обретатися граница; но от несколько сот лет Войско Запорожское, в Днепре кошем обретаея, владея Днепром, даже от самого морского гирла, ни от кого не бывало ограничено и обмежовано, и для того никаким способом не позволяем никому в давношнем нашем и старожитном днепровом пребывании никаких

---

– 1705 г. – С.131). Окрім того, про долю збіглих з Інфляндії (зокрема, з Канців) запорожців, яких було затримано на території Стародубського полку Українського гетьманату, йшлося також і в листах Мазепи до Меншикова від 17. II, 21. II та 14. III. 1705 р. (Гетман Иван Мазепа: Документы из архивных собраний Санкт-Петербурга. – С.132 – 134)

<sup>45</sup> Станіславський В. Запорозька Січ у другій половині XVII – на початку XVIII ст. – С. 580.

<sup>46</sup> Там само.

<sup>47</sup> Мільчев В. Кордони Війська Запорозького та діяльність російсько-турецької межової комісії 1705 р. – Запоріжжя, 2004. – С.31.

гранич заводити”<sup>48</sup>. Ще декілька протестних листів було відправлено кошовим отаманом до Москви протягом червня-липня того ж року. Запорожці навіть особисто погрожували російським комісарам з розмежування кордонів фізичною розправою<sup>49</sup>.

Протягом 1707 – першої половини 1708 рр. до Запорозької Січі неодноразово звертався за підтримкою бунтівний отаман Війська Донського Кіндрат Булавін. Однак після уважного розгляду його звернень на козацьких радах, запорожці все ж таки відмовилися допомогти йому у боротьбі проти московського уряду. Але, незважаючи на це, певна частина січовиків все ж таки взяла участь у повстанні донського козацтва проти російського царя.

Зі вступом на територію України шведської армії та переходом на бік Карла XII Густава гетьмана І. Мазепи на Запорожжі у першій половині листопада 1708 р. приймали листи та посланців від Петра І та його колишнього регіментаря. Мазепа у своїх зверненнях до запорожців закликав їх зруйнувати усі російські фортеці на теренах Запорожжя та підтримати боротьбу проти “московського ярма”. Натомість цар у листі від 30 жовтня запрошував запорозьку старшину взяти участь у виборах нового гетьмана та бути вірними йому як “православному монарху”. Представники Січі були відсутніми 6 листопада у Глухові, а тому після “виборів” І. Скоропадського на гетьманство до Запорожжя разом з царськими посланцями були відправлені представники від царя з великими грошовими подарунками та новими закликами про підтримку Москви у війні з шведами.

Треба зазначити, що у питанні стосовно участі у Північній війні на боці Петра І чи Карла XII Густава з Мазепою думки запорозької старшини та козаків розділилися. Незважаючи на те, що кошовий отаман К. Гордієнко разом з частиною свого оточення схилився до того, щоб виступити проти Московської держави, велика “партія” запорожців не хотіла відмовлятися від царської опіки. Ось як, наприклад, описував дану ситуацію запорозький козак І. Ямборський на допиті у російських урядовців 9 лютого 1709 р.: “...Козаки кричали, щоб йти із Січі усім військом до Царської Величності на допомогу проти неприятеля шведа й зрадника Мазепи; але кошовий отаман на всіх радах від того походу їх утримував..., відправив він, кошовий, із Січі таких противників собі із черні і козаків тисячі з чотири в Старий і Новий Кодак. І нині, де, залишилося в Січі козаків велика частина його, кошового, сторони”<sup>50</sup>.

<sup>48</sup> Лист К. Гордієнка до думного дяка О. Українцева від 31.V.1705 р. із Запорозької Січі // Мільчев В. Кордони Війська Запорозького та діяльність російсько-турецької межової комісії 1705 р. Додатки. – С. 34 – 35.

<sup>49</sup> Мільчев В. Кордони Війська Запорозького та діяльність російсько-турецької межової комісії 1705 р. – С. 61.

<sup>50</sup> Інститут рукопису НБУ ім. В. Вернадського (далі – ІР НБУ). – Ф. VIII. – Спр.1792. – Арк. 47–48; Доба гетьмана Івана Мазепи в документах; упор. С. Павленко. – К., 2007. – С. 410 – 411.

Якщо проаналізувати лист К. Гордієнка до І. Мазепи від 24 листопада 1708 р., то мотивації антиросійських настроїв частини січових козаків були такими: 1) “ворожість і злість московська, яка здавна хитро на отчизну матку нашу, щоб її в область і заволодіння собі взяти задумує”; 2) “в городах українських своїх людей [московський цар] осадити бажає”; 3) “нашим людям незносні й нестерпні здирства і знищення, починавши і зрабовавши, в Москвоцину загнати на вічне тяжке невольниче мордерство”; 4) підтвердь-ження шведським і польським королями “стародавніх прав і вольностей” Війська Запорозького та захист його від “московського тиранського ярма”; 5) згода Карла XII Густава, С. Лещинського та І. Мазепи на зруйнування запорожцями московських фортець у Кам'яному Затоні та Самарі тощо<sup>51</sup>.

На початку січня 1709 р. на Січі проїздом до Криму перебували посланці І. Скоропадського до кримського хана – майбутній полтавський полковник І. Черняк<sup>52</sup> разом з козаками С. Василенком і Г. Савенком. Вони взяли участь у традиційній козацькій раді, що відбулася “в надвечір'я” Різдва Христового. На цій раді кошовим отаманом К. Гордієнком було зачитано листа Скоропадського до запорожців, після чого посланців було відправлено з місця проведення ради на “постоялий двір”. Після цього, як засвідчували очевидці, “кошовий отаман, також суддя тамошній, кинули свої шапки на землю й поклали на них тростини своєї військові, і почав кошовий говорити всьому народові, що він чин свій здає,.. для того, що хоче Мазепі служити, а не Царській Величності, і піднімаючи тростину з землі, віддали йому її насильно. І він, кошовий отаман, беручи тростину, почав кланятися на всі сторони і говорив до всього війська, нині кому ми будемо служити, адже перед тим були листи від Мазепи, а тепер від нового гетьмана Скоропадського (Скоропадського. – Т.Ч.). І проти тих його слів всі запорожці закричали, що вони повинні служити Царській Величності, як одновірному государю, тому що їхні батьки і родичі при Його Величності знаходяться. І кошовий проти того, кланявся, всім говорив: дуже це добре, що вірі святій православної прихилиються...”<sup>53</sup>. Після повернення посланців Скоропадського з Криму, кошовий отаман К. Гордієнко разом з ними відправив на Лівобережжя своїх двох полковників з листом від Запорозької Січі до Петра І, в якому говорилося, “щоб Царська Величність наказав, по колишньому їхньому проханню знести город Кам'яний Затон і самарські городки, і вони всі готові за це йти на службу Його Царської Величності...”<sup>54</sup>.

<sup>51</sup> Лист К. Гордієнка до І. Мазепи від 24 листопада 1708 р. із Запорозького Коша // ІР НБУ. – Ф. VIII. – Спр.1784. – Арк. 29 – 30 зв. Опубл.: Доба гетьмана Івана Мазепи в документах. – С.335 – 336.

<sup>52</sup> Про козацько-старшинський рід Черняків див. ґрунтовну розвідку: Лиман І. Козацький рід Черняків в історії України, Росії, США // Чорноморська минувщина. Записки Відділу історії козацтва на півдні України. – Одеса, 2008. – С. 35 – 45.

<sup>53</sup> Матеріали Военно-ученого архива Главного штаба. – Т.1. – С.Пб., 1871. - С.643 – 645.

<sup>54</sup> Там само. – С.645.

У січні 1709 р. на Запорозжжі перебували посланці кримського хана, який запевнив К. Гордієнка що татари підтримають шведського короля та запорожців, якщо вони перейдуть на його бік<sup>55</sup>. Тоді ж Гордієнко, заявляв ханським послам про те, що запорожцям краще “триматися при хані ніж до царської величності йти”<sup>56</sup>. Одночасно Гордієнко надіслав листа до Петра I (той отримав його 7 лютого), де востаннє висунув вимоги до царя зруйнувати фортецю в Кам’яному Затоні, а також інші містечка побудовані перед тим за вказівкою або ж згодою Москви на південно-українських землях. Як дослідив В. Станіславський, саме через відмову виконати побажання запорожців Петро I, по-перше, втратив можливість залучити їх на свій бік, а по-друге, засвідчив, що інтереси Запорозької Січі не враховувалися у зовнішній політиці Росії<sup>57</sup>. Як лише на Запорозжжі дізналися про готовність хана виступити разом з ними проти царя, там була скликана козацька рада, яка одноставно (за винятком одного козака) ухвалила рішення йти на допомогу Мазепі та Карлу XII Густаву<sup>58</sup>. Однак через різні причини, серед яких головною була позиція турецького султана, Кримське ханство так і не надало допомоги українцям. Хоча Девлет-Гірей II надіслав К. Гордієнку листа, в якому радив тому триматися шведської сторони та обіцяв у разі потреби надіслати допомогу.

1 березня 1709 р. К. Гордієнко вивів із Запорозької Січі в район Переволочної близько тисячі козаків разом з артилерією. Там, після переговорів запорожців з представниками гетьмана Мазепи 12 березня, на військовій раді кошовий отаман, старшина та прості козаки остаточно визначилися щодо підтримки прошведських сил. Однею з вагомих підстав для ухвалення такого рішення стала позиція Кримського ханства, адже його правитель заявив про допомогу у разі виступу Запорозької Січі проти Москви<sup>59</sup>. Після цього до війська К. Гордієнка приєдналися ще 7-8 тисяч запорожців, що прийшли до Переволочної з Низу. Як засвідчував Д. Голіцин за інформацією промосковського чигиринського полковника Галагана “запорожцы стоят по крайним городам от Днепра в Келеберде и в Переволочной, и на сей стороне (Правобережній Україні. – Т.Ч.) прельщают народ, по которым прелестям с городов сей стороны козакі многие к ним запорожцам переходят”<sup>60</sup>.

На шляху до місця знаходження військ шведського короля та українського гетьмана запорожці розгромили окремі російські

<sup>55</sup> Станіславський В. Політичні відносини Запорозької Січі й Кримського ханства напередодні Полтавської битви // УІЖ. – №1. – 1998. – С.78.

<sup>56</sup> Голиков И. Дополнение к деяниям Петра Великого, содержащее полное описание славных Полтавских победы. – М., 1795. – Т. 15. – С. 261 – 262.

<sup>57</sup> Станіславський В. Політичні відносини Запорозької Січі. – С. 78.

<sup>58</sup> Тарле Е. Северная война и шведское нашествие на Россию. – М., 1958. – С.306.

<sup>59</sup> Станіславський В. Запорозька Січ у другій половині XVII – на початку XVIII ст. – С.581.

<sup>60</sup> Лист Д. Голіцина до І. Скоропадського від 28. III. 1709 р. з Києва // Військові кампанії доби гетьмана Мазепи в документах; упор. С. Павленко.– К., 2009. – С. 458 – 459.

підрозділи поблизу Царичанки<sup>61</sup> та інших містечок і сіл Полтавського полку й у середині березня 1709 р. приєдналися до табору Мазепи, що знаходився у районі Диканьки. 15 березня з табору поблизу Диканьки К. Гордієнко відправив листа до Станіслава Лещинського, в якому висловив прохання до шведського короля Речі Посполитої на “сповну допомогу і рятування милої отчизни України нашої” та присилку військових підрозділів для боротьби проти росіян<sup>62</sup>. Це послання було перехоплене солдатами російського резидента О. Дашкова, що перебував при великому коронному гетьмані А. Сенявському<sup>63</sup>. Тоді ж кошовий отаман відіслав на Правобережну Україну своїх посланців, щоб ті закликали місцевих козаків приєднуватися до запорожців<sup>64</sup>. У той самий час Гордієнко погрожував карою чигиринському полковнику Гаагану від імені І. Скоропадського, якщо той буде заважати правобережцям підтримувати його та гетьмана Мазепу.

27 березня 1709 р. отамана К. Гордієнка та запорозьку старшину з почестями у своєму похідному шатрі неподалік містечка Великі Будища прийняв монарх Шведського королівства. Під час цієї зустрічі українці склали присягу на вірність своєму новому союзеренові<sup>65</sup>. Пізніше полонені росіянами запорожці на допиті свідчили, що від короля вони отримали “жалування чотири вози талерів битих і роздано кожному чоловіку по двадцяти”<sup>66</sup>. Окрім того, кошовий отаман К. Гордієнко отримав від Карла XII Густава та І. Мазепи клейноди як ознаку скріплення присяги<sup>67</sup>. Тоді ж було вирішено підписати угоду про військово-політичну співпрацю між Карлом XII Густавом та Запорозькою Січчю. Учасник цієї важливої зустрічі зі шведського боку барон Давид фон Зільтман записав у своєму щоденнику, що однією із головних умов шведсько-запорозького союзу 1709 р. була вимога січовиків щодо немож-

<sup>61</sup> Тут запорожці захопили у полон 150 російських солдат, частину з яких К. Гордієнко надіслав хану Девлет-Гірею з черговим листом про допомогу (Костомаров Н. Мазепа. Историческая монография. – М., 1882. – С. 183). Див. також: Шутой В. Позиция Турции в годы Северной войны 1700 – 1709 гг. // Полтавская победа. Из истории международных отношений накануне и после Полтавы. – М., 1959. – С. 125.

<sup>62</sup> Лист К. Гордієнка до польського короля С. Лещинського від 15 березня 1709 р. з Переволочної // Інститут рукопису НБУ ім. В.Вернадського. – Ф. VIII. – Стр. 1796. – Арк. 55 – 55 зв.

<sup>63</sup> Матеріали Военно-ученого архива Главного штаба. – Т. 1. – С. 655.

<sup>64</sup> Там само. – С. 453 – 454.

<sup>65</sup> Залишився такий опис цієї події: “Запорозький воевода (кошовий отаман К. Гордієнко. – Т. Ч.) був зі своїми козаками приведений до короля, привітав його і виконав присягу вірності. Король відповідав через посередництво свого комісара Содана, який володів козацькою мовою. Кожний із запорожців по черзі Королівською Величністю глибоко кланявся і мовби падав до його ніг. Десь за годину повертались вони від короля до воеводи Мазепи, турботливість якого підтримувала офіцерів аж до третього дня...” (Данієл Крман. Подорожний щоденник [Itinerarium 1708 – 1709]; упор. М. Неврай. Пер. з словацької О. і Г. Булахи. – К., 1999 (переклад здійснено за виданням: Kрман D. Itinerarium. Cestovny dennik z rokov 1708–1709. – Bratislava, 1969. – С. 68).

<sup>66</sup> Російський державний архів давніх актів (далі – РДАДА). – Ф. “Кабинет Петра І”. – Від. 2, 1709 р. – Кн. II. – Стр. 10. – Арк. 260; Тарле Е. Северная война. – С. 273.

<sup>67</sup> Військові кампанії доби гетьмана Мазепи в документах. – С. 464.

ливості короля у майбутньому укладати договори з царем Петром I “доки запорожці не здобудуть своєї давнішньої волі і коли будуть залежні не від Москви, а від польської Речі Посполитої”<sup>68</sup>. Тобто, запорожці висували умову до Карла XII Густава про його гарантію процесу перепідпорядкування Січі іншому протектору. А невдовзі козаки Війська Запорозького Низового виступили найбільш активною частиною українського війська, що допомагало шведській армії під час Полтавської облоги (1 квітня – 26 червня 1709 р.) та сумнозвісної Полтавської битви (27 червня т. р.)<sup>69</sup>.

Проаналізувавши дії кошового отамана Кості Гордієнка можна стверджувати, що в умовах Північної війни 1700 – 1721 рр. він на чолі Запорозької Січі підтримав гетьмана Івана Мазепу й таким чином намагався уподібнитися до інших європейських порушників політичного спокою щодо вимагання більших “прав і привілеїв” від оточуючих монархів. Однак з огляду на нищівну військову поразку нового козацького суверена Карла XII Густава від московського царя Петра I під Полтавою 27 червня 1709 р. така полісалаїтетна політика запорозького правителя не набула логічного завершення. Хоча невдовзі більша частина запорожців визнала залежність вже від іншого ситуативного союзника Шведського королівства й довголітнього ворога Російської корони - володаря Кримського ханства.

**Taras Chuhtib**

***On idea of Zaporozhian Sich ataman K.Gordiyenko concerning the refusal from Moscovian patronage in circumstances of North War 1700-1721***

*In the article it has been analysed an idea of Zaporozhian (Chortomlyts'ka) Sich Kish and its leader K. Gordiyenko concerning the refusal from patronage of Moscovian tsar during the North War 1700-1721. It is found out, that Kish has supported hetman Ivan Mazepa trying in this way to be similar to other European violators of political stability, which demanded more “rights and privileges” from monarch rulers.*

УДК 94(477.7)“1739/1769”

**Владислав Грибовський**

**ПОЛІТИЧНА АДМІНІСТРАЦІЯ КРИМСЬКОГО ХАНСТВА  
В БУДЖАЦЬКІЙ ОРДІ У ПЕРІОД МІЖ 1739 – 1769 рр.**

*В статті розглядається проблема формування політичної адміністрації Кримського ханства в Буджацькій Ногайській Орді протягом XVIII ст. Висвітлюється становлення та еволюція інституту сераскерства у взаємодії з потестарними структурами ногайців.*

<sup>68</sup> Цит. за: Томашівський С. Из записок Каролінців про 1708 – 1709 рр. // Записки НТШ. – Т. 92. – Львів, 1909. – С. 83 – 84.

<sup>69</sup> Докл. див.: Оглоблин О. Гетьман Іван Мазепа та його доба. – Нью-Йорк-Київ, 2001; Григорьев Б. Карл XII, или пять пуль для короля. – Москва, 2006; Чухліб Т. Шлях до Полтави. Україна і Росія за доби гетьмана Мазепи. – К., 2008; Петер Енгланд. Полтава. Розповідь про загибель однієї армії. – Харків, 2009 та ін.



У науковій літературі накопичено значний обсяг матеріалу, що дозволяє розглядати політогенез номадних спільнот як такий, що не йшов далі стадії протодержави-чіфдом<sup>70</sup> і не мав більшості атрибутів, властивих для держав землеробського світу. З огляду на це дистинктивне означення типологія потестарної системи номадів визначається поняттям кочівницька імперія<sup>71</sup>. Ногайці, котрі упродовж другої половини XVI – XVII ст. мігрували до Північно-Західного Причорномор'я і сформували у складі Кримського ханства Буджацьку орду, були нащадками політичних традицій Ногайської Орди, однієї з останніх кочівницьких імперій, що існували у Волго-Уральському межиріччі.

Маючи за мету з'ясування характеру політичного зв'язку Буджацької орди і Кримського ханства у XVIII ст., ми визначили собі завдання розглянути формування й еволюцію інститутів регіонального представництва влади Бахчисараю у Буджаку, а також визначення міри інтеграції Буджацької орди до державної системи Кримського ханства порівнянно з іншими ногайськими ордами. Заявлені у назві хронологічні межі стосуються періоду між російсько-турецькими війнами і визначені з огляду на те, що саме у цей проміжок під владою Бахчисараю зосередилася максимально значна кількість ногайського населення, стабілізувалися кордони Кримського ханства з північними сусідами; система російсько-турецьких домовленостей після укладення Білградського мирного договору 1739 р. чітко зафіксувала підданство причорноморських кочовиків, створивши перешкоду їхнім самовільним міграціям й усунувши ситуацію перманентної війни між запорозьким козацтвом і підданими кримських ханів. Завдяки цьому Кримське ханство чи не вперше за всю свою історію отримало можливість створити стабільні й постійно діючі інститути управління причорноморськими кочовиками, які прийшли на зміну усталеній практиці залучення номадів, що ситуативно мігрували до Північного Причорномор'я (й так само ремігрували з регіону), для здійснення набігів на землі північних сусідів. З'ясування інтегративних можливостей Кримського ханства стосовно причорноморських ногайців на прикладі Буджацької орди становить окреме завдання нашого дослідження.

<sup>70</sup> Васильев А. С. Протодержавство-чіфдом как политическая структура // Народы Азии и Африки. – 1981. – № 6. – С. 175.

<sup>71</sup> Крадин Н.Н. Кочевники, мир-империи и социальная эволюция // Альтернативные пути к цивилизации: Кол. монография; под ред. Н. Н. Крадина и др. – М.: Логос, 2000. – С. 314-336. Крадин Н. Н. Кочевые империи: генезис, расцвет, упадок // Восток. – М.: Наука, 2001. – № 5. – С. 21-32. Крадин Н. Н. Власть в традиционном обществе // Ресурс доступу: knowledge.isras.ru/sj/sj4-02krad.htm; Трепавлов В.В. Бий мангытов, коронованный chief: вождество в истории позднесредневековых номадов западной Евразии // Альтернативные пути к цивилизации: Кол. монография; под ред. Н.Н. Крадина и др. – М.:Логос, 2000. – С. 356-367. Трепавлов В. В. История Ногайской Орды. – М.:Восточная литература, 2002. – С. 547-548 та ін.; Трепавлов В. В. Бий мангытов, коронованный chief: вождество в истории позднесредневековых номадов западной Евразии // Альтернативные пути к цивилизации. – С. 356-367.

Кримське ханство суттєво різнилося від типових кочівницьких імперій насамперед тим, що мало розвинену політико-адміністративну систему в районах із землеробською економікою (гірський Крим і передгір'я); типологічно вона була близькою до близькосхідних систем. Однак у Буджаку, Очаківському та Перекопському степах залишались чинними архаїчні моделі, пов'язані з кочівницькими політичними традиціями<sup>72</sup>. Будь-які спроби кримських ханів запровадити стабільне оподаткування чи приборкати ногайську аристократію спричиняли міграцію ногайців за межі ханства, – до степового Передкавказзя і Поволжя. Тим самим, правителі Криму втрачали основну ударну силу, що використовувалася у набігах на північних сусідів<sup>73</sup>.

Буджак становив крайній пункт міграцій кочовиків зі сходу на захід. Для ногайців оселення в Буджацькому степу мало низку переваг над іншими регіонами Північного Причорномор'я. По-перше, Буджак був віддалений від Запорозьких Вольностей, відтак козацькі рейди задля “луплення татарських чабанів” тут відбувалися з меншою інтенсивністю, ніж у Очаківському та Перекопському степах. По-друге, перебування на віддалі від Бахчисараю дозволяло ногайським мурзам уникати прямого контролю ханської адміністрації та підтримувати окремі стосунки з Портою та дунайськими князівствами. Існувала ще одна важлива перевага: можливість грабунку землеробської округи; зреалізувати цю одвічну потребу номадів не було складною справою в умовах беззахисності степових кордонів підпорядкованих Порті Молдови та Румунії, а також прозорих кордонів Речі Посполитої. Упродовж першої третини XVII ст. Буджацька орда досягла апогею могутності, її очільник Кантемир-мурза Дівеєв звільнився з-під контролю Бахчисараю й домігся прямого васалітету Порті<sup>74</sup>.

Після смерті Кантемир-мурзи Буджак повернувся під владу Бахчисараю. В результаті влаштованих кримським ханом репресій більшість буджацьких ногайців були змушені “зламати свої гарби”, тобто припинити кочування й оселитися у постійних селищах, перетворившись на податне населення. Вже у 30-ті рр. XVII ст. таких селищ нараховувалося до дев'яти десятків<sup>75</sup>. На 1663 р. вони

<sup>72</sup> Fisher Alan. *The Crimean Tatars*. – Stanford: Hoover Institution Press, 1978. – P. 25.

<sup>73</sup> Грибовський В. Формування локальної групи причорноморських ногайців у XVI – XVII ст. // *Україна в Центрально-Східній Європі*. – К., 2004. – № 4. – С. 279-306.

<sup>74</sup> Новосельский А. А. Борьба Московского государства с татарами в первой половине XVII в. – М.: Изд-во АН СССР, 1948. – С. 101-115. Трепавлов В.В. *История Ногайской Орды*. – М.: Восточная литература, 2001. – С. 420. Гізер С. М. Кочове населення Буджацького степу у XVI – XVIII ст. // *Заселення півдня України: проблеми національного та культурного розвитку: міжнародна науково-методична конференція. Херсон, 21-24 травня 1997 р.*: Наукові доповіді. – Ч. I. – Херсон, 1997. – С. 218; Бачинский А. Д., Добролюбовский А. О. Буджакская орда в XVI-XVII вв. (историко-археологический очерк) // *Социально-экономическая и политическая история Молдавии периода феодализма*. – Кишинев: Шттинца, 1988. – С. 82-94.

<sup>75</sup> Боплан Г.-Л. *Опис України*. Меріме П. Українські козаки та їхні останні гетьмани; Богдан Хмельницький; пер. з франц. Я. І. Кравця. – Львів: Каменяр, 1990. – С. 46.

перебували під фіскальним та адміністративним контролем ханського яли-агаси (“намісника побережжя”), що мав резиденцію у селищі Ханкишла<sup>76</sup> (тепер с. Удобрне Білгород-Дністровського району Одеської області). Під тиском нових хвиль міграцій ногайців зі сходу територія Буджацької орди вже у другій половині XVII ст. обмежилася степовим межиріччям Дністра, Пруту й Дунаю. На Дністровому лівобережжі та в басейні Південного Бугу окремо від буджаківців кочували недиференційовані джерелами “ногайці”<sup>77</sup>.

На початку XVIII ст. територія розселення буджацьких ногайців стабілізувалася у степах південної Бесарабії, тобто у Буджаку. Північну межу Буджаку визначено у 1672 р. кордоном Халіл-паші (інше датування – 1666 р.<sup>78</sup>), що тягнувся від гирла ріки Прут до села Троян, йшов до Верхнього Троянового валу і через р. Ботна прямував до гирла р. Бик, що впадає в Дністер<sup>79</sup>. Цим кордоном територія Буджацької орди була офіційно відмежована від Молдавського князівства. Після Прутського договору 1711 р. Порта дозволила буджаківцям кочувати за лінією Халіл-паші, а в 1729 р. примусила молдавського господаря віддати буджаківцям прилеглу до цієї лінії смугу “в 32 години [кінної їзди] довжиною і 2 години шириною”<sup>80</sup>. За володіння цією “двогодинною смугою” відбувалися гострі суперечки між буджацькими ногайцями і господарями Молдови, що потребували постійного втручання Порти і Бахчисараю<sup>81</sup>. До 70-х рр. XVIII ст. буджаківці спільно з турецькими райя займали 55,7% території Дністровсько-Прутського межиріччя<sup>82</sup>.

Більшість буджацьких ногайців внаслідок переважно насильницької седентаризації залишила кочування і зайнялася напівкочовим скотарством і землеробством, мешкаючи в стаціонарних поселеннях. На початку XVIII ст. у відомстві кримського хана перебувало близько двох сотень сіл буджацьких ногайців<sup>83</sup>. Навернені до осілості/напівосілості буджаківці були, звісно, більш піддатливими контролю регіональних органів влади Бахчисараю, ніж їхні кочові одноплемінники. Відтак, адміністрація Кримського ханства у Буджаку сформувалася раніше, ніж в інших підвладних Гіреям ногайських ордах.

<sup>76</sup> Челеби Эвлия. Книга путешествия. Извлечения из сочинения турецкого путешественника XVII в. – М.: Изд-во Вост. л.-ры, 1961. – С. 190, 264.

<sup>77</sup> Санин Г. А. Отношения России и Украины с Крымским ханством в середине XVII в. – М.: Наука, 1987. – С. 67.

<sup>78</sup> Хайдарлы Д. И. Молдавия и Крымское ханство (1718 – 1774 гг.) // *Stratum plus*. – Кишенев. – № 6: 2003 – 2004. – С. 249.

<sup>79</sup> Кантемир Д. Описание Молдавии. – Кишенев: Штиинца, 1973. – С. 6, 25-27.

<sup>80</sup> Гизер С.Н. Турецкий источник по истории буджакских ногайцев // *Південна Україна XVIII-XIX ст.: Записки науково-дослідної лабораторії історії Південної України ЗДУ*. – Вип. 6. – Запоріжжя: РА “Тандем-У”, 2001. – С. 213.

<sup>81</sup> Хайдарлы Д. И. Молдавия и Крымское ханство. – С. 249-252.

<sup>82</sup> Бачинська О. Колонізаційна політика Стамбула на Придунайських землях у XVIII ст. // *Україна в Центральній-Східній Європі (з найдавніших часів до кінця XVIII ст.)*. – Вип. 3. – К., 2003. – С. 244.

<sup>83</sup> Русов А. А. Русские тракты в конце XVII и начале XVIII веков и некоторые данные о Днепре из Атласа конца прошлого столетия. – К.: Тип. М.П. Фрица, 1876. – С. 36.

Протягом XVI-XVII ст. ногайці, які кочували поза межами Кримського півострова (за виключенням буджаківців), перебували у відомстві ханського губернатора Перекопу – ор-бея<sup>84</sup>. На середину XVIII ст. він залишався третім за значенням кримським дигнитарієм, після калги та нурадина, які призначалися ханом із представників династії Гіреїв (інколи – з мурз фамілії Ширин), мали станові привілеї й утримувалися коштом ханської скарбниці<sup>85</sup>. На початку XVIII ст. кримські хани, окрім “намісників побережжя”, стали призначати у Буджак правителів з титулом сераскера.

Одна із перших згадок про наявність сераскера у Буджаку припадає на час кримського походу на Правобережну Україну в 1711 р., коли як буджацький сераскер виступав Мехмед Гірей-султан<sup>86</sup>. Однак призначення сераскерів кримськими ханами тоді ще не перетворилося на усталену практику. Натомість під час урегулювання відносин між Молдовою та буджацькими ногайцями фігурують посадові особи у чині яли-агаси, зокрема у 1719 р. – Джемаль-ага, у 1727 р. – Алі-ага<sup>87</sup>. Постійне перебування сераскер-султанів у Буджаку фіксується під час російсько-турецької війни 1735 – 1739 рр., зокрема у липні 1738 р., а 5 січня 1739 р. кримський хан спеціально приїздив до Буджаку з метою усунення з посади попереднього сераскера і призначення нового<sup>88</sup>. З того часу буджацький сераскер-султан перетворюється на постійного ханського резидента, якому крім військових функцій доручалося ще і цивільне управління. Інституалізація постійного представництва ханської влади за межами Кримського півострова була зумовлена не лише важливим стратегічним значенням Буджаку під час російсько-турецьких воєн, але й демографічними процесами, пов'язаними з новою хвилею міграцій ногайців. Таким чином, місце ханського чиновника яли-агаси посів представник кримської династії Гіреїв, що мав право на успадкування ханського престолу.

Збільшення територіальних меж Кримського ханства в результаті укладання Прутського російсько-турецького договору 1711 р. створило умови для активізації міграцій ногайців до Північного Причорномор'я. Протягом 1723 – 1728 рр. з Нижньої Волги та Кубані мігрували едісанці і джембуйлуки; чисельність ногайців у Буджаку стрімко зросла напередодні і під час російсько-турецької

<sup>84</sup> Описание перекопских и ногайских татар, черкесов, менгрелов и грузин Жана де Люка // Записки Одесского общества истории и древностей (далі – ЗООИД). – Т. 11. – Одесса, 1879. – С. 485.

<sup>85</sup> Кримський республіканський краєзнавчий музей. Наукова бібліотека “Таврика”. – № 9. С 1 П-24. “Записка о состоянии гражданском, политическом и военном Малой Татарии, посланная в 1755 г. министром короля господином де Пейссонель”; пер. В. Х. Лотошнікової. – Симферополь, липень, 1925. Машинопис (далі: Записка Пейссонеля). – Арк. 10, 17.

<sup>86</sup> Субгельний О. Мазепинці. Український сепаратизм на початку XVIII ст.; пер. з англ. В. Кулика. – К.: Либідь, 1994. – С 77-80.

<sup>87</sup> Хайдарлы Д. И. Молдавия и Крымское ханство. – С. 253, 256.

<sup>88</sup> Там само. – С. 269.

війни 1735 – 1739 рр.<sup>89</sup>. У результаті надмірного скупчення ногайців, які мігрували не розрізненими колективами, а цілісними ордами, виникла потреба створення нових представництв ханської влади з власними штатами й управлінської інфраструктури. У 1735 р. згадується ногайський сераскер Ахмет Гірей-султан, осілок якого розташовувався біля р. Молочної<sup>90</sup>. По закінченню російсько-турецької війни 1735-1739 рр. контроль над едисанськими і едичкульськими ногайцями зосередився в руках буджацького сераскера. “Салтан белгородский сераскер” у 1744 р. вів офіційне листування з Запорозьким Кошем з приводу справ едисанців, на прикордонній комісії 1749 р. він, спільно з перекопським каймаканом, був уповноважений кримським ханом для розгляду прикордонних суперечок і представництва інтересів ногайців<sup>91</sup>. Нечисельна Джембулуйцька орда зайняла під кочування Перекопський степ, потрапила до відомства перекопського каймакана і перебувала під контролем ор-бея.

Таким чином, починаючи з 40-х рр. XVIII ст. сераскер-султан набуває функцій не лише військового начальника, який здійснює керівництво свого підрозділу під час воєнних дій, але й цивільного губернатора. Після запровадження інституту сераскерства в інших ногайських ордах ці дигнітарії входили до дивану кримського хана, беручи участь у вирішенні головних питань управління ханством<sup>92</sup>. У межах своїх орд вони мали всю повноту військово-адміністративної, фіскальної та судової влади, а також прерогативу представляти інтереси ногайського населення у відносинах з російською, польською прикордонними адміністраціями і Запорозьким Кошем. Функція військового управління для сераскерів була першорядною, натомість Ш. де Пейссонель використав для означення функцій сераскера слово “генерал”<sup>93</sup>, що вказувало на традиційне розуміння цього титулу в Османській імперії. В разі, коли кримський хан призначася головним над окремими турецькими підрозділами, тоді й він отримував чин сераскера. Так сталося під час придушення повстання Адил Гірея у Буджаку 1727 – 1728 рр.<sup>94</sup>.

Певні управлінські функції у ногайських ордах мали каймакани, яких кримські хани призначали з тих же ногайців, а також кримських і литовських татар, вірменів<sup>95</sup> та ін. Загалом, посада каймакана у

<sup>89</sup> Грибовський В. Процес міграції ногайців до території Кримського ханства у I половині XVIII ст. // Наукові записки. Зб. пр. молодих вчених та аспірантів / Інститут української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського. – Т. 6. – К., 2001. – С. 63-65; Хайдарлы Д. И. Молдавия и Крымское ханство. – С. 253, 266-269.

<sup>90</sup> Скальковський А. О. Історія Нової Січі, або останнього Коша Запорозького. – Дніпропетровськ: Січ, 1994. – С. 269.

<sup>91</sup> Архів Коша Нової Запорозької Січі. Корпус документів. 1734-1775. – Т. 2. – С. 348-350.

<sup>92</sup> Записка Пейссонеля. – Арк. 34-35.

<sup>93</sup> Там само. – Арк. 17-18.

<sup>94</sup> Хайдарлы Д. И. Молдавия и Крымское ханство. – С. 258.

<sup>95</sup> Записка Пейссонеля. – Арк. 10.

Кримському ханстві не мала сталого регламенту, характеризувалася різними функціями і місцем в управлінській ієрархії. Єдине, що виокремлювало посадових осіб-каймаканів, – це приналежність до службової аристократії та місцевої родової знаті, не пов'язаних з династією Гіреїв. У більшості, каймакани виступали в ролі “заступників” своїх титулованих володарів виключно у питаннях цивільного управління. Зокрема, в разі відсутності хана або його смерті державні справи в Бахчисараї вів окремих каймакан<sup>96</sup>.

Реальна влада сераскер-султана мала певні обмеження з боку ногайської родової знаті, представленої в особі того ж каймакана. Останнього нам вважається можливим співставити зі згаданим Ш. де Пейссонелем баш-мурзою (*batche-mirsa*)<sup>97</sup>, тобто головним мурзою. У запорозьких документах та російській дипломатичній кореспонденції згадуються каймакани ногайських орд, однак баш-мурзи практично не зазначаються, за єдиним виключенням згадки про єдичкульського “ваш мурзу Инчин Билат Иншкозя Нарсламбецкого”<sup>98</sup>. Імовірно, посада каймакана надавалася головному мурзі, який мав реальний вплив на стан справ в орді. Баш-мурза виступав як “глави знаті” (*chef de la Nobless*), будучи належним до першого за знатністю ногайського роду на рівні орди або аулу. Решта знатних родин “йому підпорядковується і ставиться до нього із рідкісним шануванням”<sup>99</sup>. Ознаки впливу ногайської знаті на ханських представників наявні вже у звичаї обов'язкового розташування сераскера та його штату в баш-мурзинському аулі, а головне – в участі баш-мурзи у роботі сераскер-султанського дивану. Там, за свідченням Пейссонеля, “йому належить перше місце”, адже сераскер “не має права карати будь-якого мурзу, не порадившись з ним, як у тому, що стосується до набору військ, так і в усьому, що відноситься до внутрішнього управління ордою. Йому також належить право стягнення усіх податків сераскера, котрий домовляється з ним про це”<sup>100</sup>. Зважимо й на те, що дані Пейссонеля щодо баш-мурзи стосуються виключно Єдисанської орди. Соціально-політичний лад Буджацької орди був суттєво видозмінений ще у XVII ст., а влада буджацького і кубанського сераскерів вирізнялася меншою залежністю від ногайської родової аристократії, представленої мурзами двох найбільших родів – Орак-оглу (Урак-улу) й Орумбет-оглу (Ор-Мамбет-улу).

Єдисанська орда тривалий час залишалася у відомстві буджацького сераскера до того часу, коли кримський Арслан Гірейхан (1748-1755), імовірно, вперше призначив до єдисанців сераскера – свого брата Крим Гірея, який водночас був і нурадином. Після

<sup>96</sup> Центральний державний історичний архів України в м. Києві (далі – ЦДІА України в м. Києві). – Ф. 229. – Оп. 1. – Спр. 121. 1762 р. – Арк. 33; Записки Пейссонеля. – Арк. 15.

<sup>97</sup> Peyssonel M. [Charl], de. *Traite sur le commerce de la Mer Noire.* – Т. II. – Paris, 1787. – P. 303.

<sup>98</sup> Архів Коша Нової Запорозької Січі. Корпус документів. 1734-1775. – Т. 2. – С. 242.

<sup>99</sup> Peyssonel M., de. *Traite sur le commerce de la Mer Noire.* – Т. II. – P. 303-304.

<sup>100</sup> Записка Пейссонеля. – Арк. 41.

відмови Крим Гірея від обох посад, хан призначив свого старшого сина Селіма ор-беєм, середнього Девлета – буджацьким сераскером і молодшого Шахбазу – сераскером в Єдисанській орді<sup>101</sup>. Останні два призначення відбулися у 1753 р., натомість Шахбаз Гірей-султан згадується 24 вересня 1753 р. як “новоучрежденный главный командир” над едисанцями<sup>102</sup>. Після виступу в 1754 р. Шахбазу в похід у Черкесію<sup>103</sup>, едисанці знову опинилися під контролем буджацького сераскера, хоча цивільним управлінням опікувався каймакан едисанець Джан-мурза<sup>104</sup>. Наступного року з’являється едисанський Ахмед-каймакан.

Девлет Гірей зміцнив свій вплив у Буджаку жорстокими репресіями проти буджацьких мурз<sup>105</sup> і посилив контроль над Єдисанською ордою. У листі до російського генерал-майора Глібова він запевняє: “нагайский народ (йдеться про едисанців, – В.Г.) не состоит под властью моею”, однак при цьому він отримував кореспонденцію від російської прикордонної адміністрації для передачі “находящимся над теми татарами к кадыю и каймакаму”. А едисанський каймакан Ахмед мусив усю кореспонденцію, отриману з-за кордону відправляти для перекладу в Ганкишлу. Крім того, буджацький сераскер мав повноваження, як наприклад у 1755 р., викликати едисанські караульні команди для отримання свідчень щодо певних прикордонних інцидентів<sup>106</sup>. Після повернення з невдалого походу Шахбазу не вдалося зберегти владу в Єдисанській орді. Він ще мав намір оселитися біля каймакана на Куяльнику<sup>107</sup>, але згодом звістки про нього губляться. Протягом наступних років буджацькі сераскери утримували непрямий контроль над едисанцями, користуючись слабкістю влади їхніх сераскерів, котрі навіть не мали постійної резиденції і перебували в аулах едисанських каймаканів. То ж едисанський сераскер не мав можливості створити повноцінний адміністративний апарат і тримати під контролем кочовиків зі стратегічно вигідного пункту. З іншого боку, кримські хани не могли виділити едисанському сераскерові військову команду, зважаючи на те, що Білградський мирний договір забороняв будувати фортеці і тримати залоги поблизу кордону. Таким чином, не маючи важелів влади, едисанський сераскер залишався номінальним правителем, а Єдисанська орда, вирізняючись своєю чисельністю, впливовими мурзами і рівнем добробуту<sup>108</sup>, слабо контролювалася центральною владою.

<sup>101</sup> Негри А. Извлечение из турецкой рукописи [Одесского] общества [истории и древностей], содержащей историю крымских ханов // ЗООИД. – Т. I. – Одесса, 1844. – С. 391.

<sup>102</sup> ЦДА України в м. Києві. – Ф. 59. Оп. 1. – Спр. 798. 1741-1775 рр. – Арк. 185.

<sup>103</sup> ІР НБУ. – Ф. 9. Док. 132-214. 1754 – 1755 рр. – Арк. 108-108 зв.

<sup>104</sup> ЦДА України в м. Києві. – Ф. 59. – Оп. 1. – Спр. 798. 1741-1775 рр. – Арк. 192-194.

<sup>105</sup> Кочеева Б.-А. Б. Ногайско-русские отношения в XV-XVIII вв. – Алма-Ата: Наука, 1988. – С. 143.

<sup>106</sup> ІР НБУ. – Ф. 9. – Док. 132-214. – Арк. 27, 40-41.

<sup>107</sup> Там само. – Арк. 108-108 зв.

<sup>108</sup> Записка Пейссонеля. – Арк. 57.

Вигідне становище буджацького сераскера характеризувалося наявністю постійної резиденції у Ганкишлі (Ханкишлі), де розташовувався сераскер-султанський палац з чиновницьким апаратом на чолі з султан-агаси, а також турецькими фортецями та залогами, що розташовувалися поруч. На 1754 р. у штаті буджацького сераскера були писар, вихідець з України, який сповідував християнство і вільно володів мовою російського діловодства, радник Махмед-ага, грек за походженням, який сповідував іслам<sup>109</sup>. Управлінський апарат буджацького сераскера мірою устаткування перетворювався на традиційний диван, на кшталт того, що був у кримського хана, а також калги, нурадина й кримських карачі-беїв. З цього приводу Пейсонель свідчив: “сераскери мають своїх візирів, своїх дефтердарів, своїх диван-ефенді, своїх кадї[ів] і взагалі їх двір подібний двору хана”<sup>110</sup>. Слід також взяти до уваги те, що напівосілих буджаківців, які мали постійні села, було легше контролювати, ніж кочовиків-едисанців, а вплив місцевої буджацької аристократії був порівняно меншим.

Едисанські мурзи, обмеживши владу свого сераскера, були роздратовані нав’язливим “кураторством” буджацького сераскер-султана. Найбільше дратувало те, що він, з наказу Порти і Криму, контролював відносини едисанців з порубіжним населенням Польщі, Молдови та Росії, перешкоджаючи набігам. Найбільш радикальним проявом протесту стало повстання едисанців та буджаківців у 1758 р., яке не лише призвело до скинення чинного та призначення нового кримського хана – Крим Гірея (колишнього буджацького сераскера), але й спричинило важливі зміни у системі управління ногайськими ордами.

Повстання 1758 р. почалося як протест проти сваволі буджацького сераскера Сеадет Гірея й і переросло в традиційний кочівницький набіг на землі Молдови та Румунії. Взагалі, воно засвідчило неефективність концентрації влади над ногайцями Північно-Західного Причорномор’я в руках буджацького сераскер-султана, так само як і низький рівень інтеграції ногайських орд у державну систему Кримського ханства. Цю проблему Крим Гірей (1758 – 1764 і 1768 – 1769) вирішив засобом створення другої столиці ханства в м. Каушани. Тут був побудований ханський палац, прилаштований для військових, адміністративних і представницьких потреб<sup>111</sup>; тут Крим Гірей провів чи не більшу частину часу свого перебування на ханському престолі, зрідка навідуючись до Бахчисараю.

<sup>109</sup> ІР НБУ. – Ф. 9. – Док. 132-214. – Арк. 40 зв.- 42, 74 зв.

<sup>110</sup> Записка Пейссонеля. – Арк. 18.

<sup>111</sup> Клееманово путешествие из Вены в Белград и Новую Килию также в земли буджатских и нагайских татар. – С.Пб, 1783. – С. 56-57.



**Vladyslav Grybovs'kyi**

**Political administration of the Crimean Khanate and the Boudjak horde  
in a period between 1739-1769**

*In the article it has been revealed the problem of forming the Political administration of the Crimean Khanate in the Boudjak Nogay Horde during the XVIII c. The special attention paid to the question on establishment and evolution of political institute of Serasker under influence of potestary structures of Nogay Tatars.*

УДК 94[(90477.7)+(470+571)]:357.1-058.22“1734-1775”

**Володимир Полторак**

**ГОСПОДАРСЬКЕ ОСВОЄННЯ ПРИАЗОВСЬКИХ СТЕПІВ  
ЯК ФАКТОР ЗАПОРОЗЬКО-ДОНСЬКИХ ВЗАЄМИН У 1734-1775 рр.**

*Стабілізація кордонів в приазовських землях та поступове заселення цих територій призвели до втягнення їх в економічні системи Запорозького та Донського військ. Часто саме економічні перспективи в освоєнні земель ставали приводом для виникнення міжкозацьких суперечок. Боротьба за землі й була результатом цього процесу, і відображала зміну внутрішньо-економічних систем козацьких військ.*

XVIII ст. стало часом переходу козаків від екстенсивних форм господарства до інтенсивних. Цей процес, започаткований в центральних областях Запорожжя та Дону, немов кола по воді від вкинутого в неї камінця розійшовся по всій території військ. Згідно прийнятої зараз економічної періодизації історії війська Запорозького, виділяється три етапи: переважно промисловий етап (мисливство, рибальство тощо; XVI-XVII ст.); промислово-скотарський етап (XVII ст. – 1734); скотарсько-землеробський етап (1734-1775)<sup>112</sup>. Загалом не порушуючи послідовність та навіть хронологічні рамки етапів, розвивалась і економічна система війська Донського. Периферійні ж для обох військ приазовські землі та їх економічне освоєння в прискореній формі відображають загальнокозацькі процеси, які відбулись у центрі і поступово змінили саму сутність та функціональність козацтва.

Мисливство, як галузь господарства, що початково забезпечувала козаків засобами для життя, в даний період залишалось прибутковим заняттям широких верств козацьких спільнот. Хутра були важливою статтею експорту Запорожжя та Дону<sup>113</sup>.

Звіроловство, болоховська справа, лисичництво, звіриний промисел тощо – під такими назвами можна зустріти це заняття у запорозьких документах. Мисливці на Запорожжі мали окремий курінний устрій, підлягали обраному зі свого середовища отаману.

<sup>112</sup> Олійник О. Запорозький зимівник часів Нової Січі (1734-1775 рр.). – Запоріжжя: Дике поле, 2005. – С. 178-179.

<sup>113</sup> Голобуцький В. Запорозька Січ в останні часи свого існування 1734-1775. – К., 1961. – С. 274.

На Дону мисливство поступово було взяте під контроль старшини, і лише на південно-східному та південному прикордонні звичайні донські козаки та калмики могли вільно займатись цією справою. Слід розрізняти два види мисливства – задля власного харчування та задля продажу хутра та шкір.

Серед скарг запорожців вже під час конфлікту 1743-1746 рр. є згадки про утиски донськими козаками запорозьких мисливців на Міусі<sup>114</sup>. Навіть у формулюваннях офіційних документів щодо розмежування земель відзначалось, що приазовські землі є важливими для обох спільнот “болоховими місцями та угіддями”. Перш за все це пояснюється наявністю в вершинах річок, що впадали в Азовське море з півночі, численних лісів, а також неосвоєністю степів обабіч моря. У 1745 р. серед пограбованого майна запорожців згадуються “мисливські заліза” – тобто капкани для ловлі дрібних хутрових звірів, а 1756 р. згадується запорозький експорт в Слобідську Україну хутра та шкір. У 1767 р. кальміуська старшина згадувала про запорозьких мисливців, які без паспортів відвідували межиріччя Кальміуса та Міуса<sup>115</sup>. Відомо також про діяльність запорозьких мисливців на задонських землях у цей час<sup>116</sup>. Ці мисливські ватаги, як видно з джерел, організовувались або за власною ініціативою, або за ініціативою старшини.

Слід зазначити, що мисливський промисел, такий важливий у 1740-х рр., у 1760-х майже не береться до уваги козаками під час територіальних спорів. Це доводить падіння економічного значення цієї галузі та впливу її лобістів при козацьких урядах.

Відомості про регулярне відвідання рибальських промислів по річкам Міусу, Кальміусу та Берді козаками, які видобували там сіль та ловили рибу, пов'язані із пограбуванням однієї з цих промислових ватаг татарами ще в часи гетьманування І. Мазепи<sup>117</sup>. Гетьман, попереджаючи ватажан про небезпеку промислів в Приазов'ї, радив: “Хто бажає добуватись на рибу, на сіль та на звір, то нехай йде вниз Дніпра, на Молочне, на Берду...”. “А що пишете про людей в Міусі та в Калміусі, в неволю басурманську забраних..., ті люди на добичі рибній в ті далекі річки піти відважилися, і щороку туди в Міус та в та в Берду за сіллю та рибою, та в інші річки ... ходити відважувалися...”<sup>118</sup>, тобто Мазепа зазначав, що відповідальність за тих ватажан не несе, адже вони пішли на промисли самовільно. І в подальшому запорозькі козаки щороку відправлялись в приазовські землі за сіллю та рибою. Особливо активізуються їхні дії в регіоні під час знаходження під кримською протекцією.

<sup>114</sup> Швидько Г. Актові джерела до історії Запорозької Січі //Південна Україна XVIII-XIX ст. Записки науково-дослідної лабораторії ЗДУ. – Запоріжжя, 1995. – Вип. 1. – С. 11.

<sup>115</sup> ЦДІА України в м.Києві. – Ф. 229. – Оп.1. – Спр. 72. – Арк. 23-23 зв.

<sup>116</sup> Там само. – Арк. 34-36 зв.

<sup>117</sup> Эварницкий Д. Источники для истории запорожских казаков. – Т. 1. – Владимир, 1903. – С.244.

<sup>118</sup> Там само. – С.313.

Донські козаки отримали право на ловлю риби в низов'ях Дону від російського уряду наприкінці XVII ст. У 1703 р. це право було обмежене царським указом на користь місцевих фортець. З 1730-х рр. для багатьох донських козаків саме рибний промисел "на морських косах і чулеках" став головним джерелом прибутку. Вже у 1738 р. донці добились безподаткового права ловити рибу в Азовському морі та на Дону. Це право було закріплене розмежуванням 1746 р. та указом від 21 липня 1766 р. Останній забороняв на теренах війська Донського ловити рибу усім некозакам, окрім мешканців ростовської фортеці. Останнім було дозволено ловити рибу на Дону та в Азовському морі лише для власного вжитку<sup>119</sup>.

В боротьбі за коси донські козаки використовували різноманітні заходи – від дипломатичних та військових до карантинних. Так, у 1764 р. кальміуський полковник Лаврін Глоба доносив в Кіш, що донські козаки скористались з карантинних обмежень, яких дотримувались зі свого боку запорожці зважаючи на відомості про спалах чуми в Туреччині. Донці, незважаючи на карантин, продовжували рибалити і поширили свої стани на місця, якими користувались до того запорожці<sup>120</sup>.

У 1763 р. донські козаки конфіскували рибальські приладдя із двох запорозьких заводів при гирлі Кальміуса. При цьому було зроблено опис майна запорожців. Так, в заводах було три звичайних чулани та шість призначених для соління, шість невідничих шалашів та холодників, широтви з рибою, "спетая" та свіжа риба, два неводи, шалаш з солями, дві бочки вина та різноманітні особисті речі рибалок<sup>121</sup>.

Організація праці на козацьких риболовних промислах досягає у другій половині XVIII ст. дуже високого рівня. Це вже справжні підприємства з високим рівнем спеціалізації праці, значними капіталовкладеннями тощо<sup>122</sup>. Дослідники відзначають подібність засобів та методів риболовлі донських та запорозьких козаків<sup>123</sup>. Цей висновок підтверджується численними джерелами. Зокрема, навіть оплата праці найманців була аналогічною – половина з улову. Вражаючою є такий факт, що сучасні ділки рибного бізнесу теж використовують такий самий розмір оплати своєї долі з улову.

В промислових цілях донські козаки для рибальства використовували верші (невід) до 130 сажнів у довжину та 3-4 впоперек, коштом до 100 карбованців. Недешевими були й інші знаряддя лову – баркас (15-20 крб.), інвентар для первинної обробки (до 100 крб.). Загальна вартість устаткування однієї риболовної ватаги сягала 500 крб. Дуже швидко заможні старшини захопили цей прибутковий промисел, монополюючи взяли його у відкупи. Найприбутковішими

<sup>119</sup> Пронштейн А. Земля Донская. – С. 115.

<sup>120</sup> ЦДА України в м. Києві. – Ф. 229. – Оп. 1. – Спр. 159.

<sup>121</sup> Там само. – Спр. 153. – Арк. 5-11зв.

<sup>122</sup> Голобуцький В. Запорозька Січ в останні часи свого існування 1734-1775. – С. 267.

<sup>123</sup> Там само. – С. 268.

вважались саме морські коси між Доном та Кальміусом – їх брали у відкуп найзаможніші старшини. За описом 1766 р., проведеним донською старшиною, на морських косах війська Донського існував 41 “завод” та 57 вершей, а в гирлі Дону – 67 “заводів” та 43 верші<sup>124</sup>. На “Плані північного берега Азовського моря від Кальміуса до Таганрога”<sup>125</sup> (1772 р.; див. Додаток Б.6) позначено 254 риболовецьких заводи, серед них 31 від Кальміуса до Широкої балки належав запорожцям (13% з усіх позначених). Найбільше заводів на той час мали донські козаки на Кривій косі (94) та на узбережжі від Семенового рогу до Таганрогу (76).

Ще одним “рибним місцем”, до того ж невідконтрольним ніякій державній чи військовій владі, були “заморські коси”, або коси “кубанського боку Азовського моря”, а саме – Чубурська, Сазальницька та Єйська. На Єйській косі запорожці згадуються впродовж усього часу існування Нової Січі. Достовірних даних про кількість промисловців бракує, однак відомо, що у 1752 р. ловили рибу понад 100 запорожців<sup>126</sup>, тобто не менше п’яти риболовних артілі.

Після вилову риби її доправляли на заводи, де відбувалась первинна обробка та сортування улову. Організація та спеціалізація праці тут досягла значного рівня. Найвигідніше було тримати в своїх руках увесь виробничий процес від вилову до продажу готового товару. Саме такі підприємства були найуспішнішими та найприбутковішими<sup>127</sup>. Деякі дослідники стверджують, що саме риба була головною статтею експорту запорожців<sup>128</sup>.

Робоча сила на рибних промислах, як відзначає О. Пронштейн, особливо на морських косах, мала українське походження (“вільні малоросіяни”). Є дані, що на Дону оплата праці була меншою, аніж на косах, де вона становила 50 % від улову. З 1763 р. вільнонаймані працівники поступово витісняються приписними, яких донським старшинам використовувати було вигідніше<sup>129</sup>.

Розподіл та перерозподіл рибних угідь між промисловцями як на Запорозжжі, так і на Дону відбувалась за допомогою жеребкування (льосування), результати якого не ставали обов’язковими для часників і часто порушувались за хабарі з боку центральної влади. Рівень корупції в цьому питанні був досить високим як за запорозького<sup>130</sup>, так і донського боку. Хоча слід зазначити, що запорозька старшина менш активно втручалась у рибальські справи

<sup>124</sup> Пронштейн А. Земля Донская. – С. 90-91.

<sup>125</sup> Російський державний військово-історичний Архів (далі – РДВІА). – Ф. ВУА. – Оп. 16. – Спр. 22885. [План. 1772].

<sup>126</sup> Мидик Ю. З джерел до історії Нової Січі // Південна Україна XVIII-XIX ст. Записки науково-дослідної лабораторії історії Південної України ЗДУ. – 1996. – Вип. 2. – С. 9.

<sup>127</sup> Пронштейн А. Земля Донская. – С. 91.

<sup>128</sup> Мірущенко О. Напрямки запорозької торгівлі наприкінці XVII-XVIII ст. // Південна Україна XVIII-XIX ст. Записки науково-дослідної лабораторії ЗДУ. – Запоріжжя, 2003. – Вип. 7. – С. 249.

<sup>129</sup> Пронштейн А. Земля Донская. – С. 90-91.

<sup>130</sup> Голобуцький В. Запорозька Січ в останні часи свого існування 1734-1775. – С. 263.

– вважаючи прибуток цих промислів нестабільним, вона радше воліла вкладати кошти у прибутковіше лихварство та торгівлю. Рибальство ж стало галуззю, в якій переважно були задіяні господарі середньої руки та сірома<sup>131</sup>.

Після ліквідації Запорозького війська і переселення на територію Кальміуської паланки кримських греків останні на новопроданих теренах частково зайнялись рибальством<sup>132</sup>, хоча в порівнянні з 1760-ми цей промисел значно знизив об'єми вилову риби. Це пояснюється, перш за все, орієнтацією греків на більш звичні для них овочівництво та виноградарство, яким вони і надавали перевагу. Тим часом, рибні промисли на території війська Донського продовжували приваблювати численних працівників та торговців зі всієї України – вираз “на Дон по рибу” став більш ніж звичним в чумацькому середовищі.

Скотарство на Дону та Запорозжі у XVIII ст. стало надприбутковим заняттям. Особливо активно займалися цим видом господарства заможні старшини, які мали табуни по 4 000 і навіть по 10 000 голів. Коні йшли на продаж не лише в внутрішні губернії, але й за кордон. Особливо активізувалось скотарство на Дону із взяттям під контроль лівобережних донських та сальських степів<sup>133</sup>.

Запорозькі коні відрізнялись низькою статурою, витривалістю і невибагливістю. Найкращими вважались самарські коні, що пояснюється не стільки зручними пасовиськами, скільки хімічним складом води місцевих річок. Вода, багата на залізо, кальцій, солей сприяла формуванню міцного кістяка худоби і показників її витривалості та продуктивності<sup>134</sup>. Породистий запорозький жеребець коштував 40 крб., а середня ціна запорозького скакуна коливалась від 8 до 25 крб. Для порівняння, кірасірський (німецький) – 60, карабінерський – 30, драгунський – 20, гусарський – 18, обозний – 10-12 крб.<sup>135</sup>.

На приазовських землях скотарством традиційно займалися ногайці. Однак вони поступово витісняються козацькими та калмицькими скотарями. Відомі свідчення калмицьких та донських старожилів про випас їхньої худоби в Міуських степах у 1720-х рр. Є згадки про великі кінські табуни запорозців при паланковому центрі на Єланчику у 1745 р., на вершинах Міусу та Кальміусу<sup>136</sup>. Ці угіддя формально були передані у 1746 р. війську Донському, однак донцям не вдалося навіть у 1760-х рр. їх освоїти. Тим часом, у 1767 р. серед майна, конфіскованого донцями у запорозців, які

<sup>131</sup> Олійник О. Запорозький зимівник часів Нової Січі (1734-1775 рр.). – С. 183.

<sup>132</sup> Военно-топографо-статистическое описание Екатеринославской губернии // Південна Україна XVIII–XIX ст. Записки науково-дослідної лабораторії ЗДУ. – Запоріжжя, 1996. – Вип. 2. – С. 36.

<sup>133</sup> Пронштейн А. Земля Донская. – С. 88.

<sup>134</sup> Олійник О. Запорозький зимівник часів Нової Січі (1734-1775 рр.). – С. 186-187.

<sup>135</sup> Шпिताльов Г. Г. Військова служба запорозького козацтва в російсько-турецьких війнах 1735-1739 та 1768-1774 рр. – Запоріжжя: Прем'єр, 2004. – С. 70.

<sup>136</sup> Эварницкий Д. Источники для истории запорожских казаков. – Владимир, 1903. – Т. 2. – С. 1516-1548.

незаконно займались тут господарською діяльністю, згадано про скирди сіна на Грузькому Єланчику<sup>137</sup>.

Ще одним дотичним до скотарства видом господарства було конокрадство – досить поширений вид промислу на порубіжжі. Незважаючи на постійні заборони, тяжкі покарання з боку старшини та російської адміністрації<sup>138</sup>, запорозька та донська біднота продовжувала займатись цим прибутковим і ризикованим заняттям. Є навіть згадки про підтримку, яку запорозька старшина надавала учасникам конокрадських гуртів у перепродажі викрадених коней. Однак у 1750-1770-х рр. інформація про масові викрадення коней у донських козаків та калмиків припиняється, частково через роботу слідчих комісій з розгляду цих справ, частково через зміну ставлення старшини до цього питання.

Запорожжя за даними В. Голобуцького, забезпечувалось сіллю з Дніпровського лиману (Прогноїв) та меж Кримського ханства<sup>139</sup>. Функціонували також Бердянські соляні промисли, де кожен запорожець міг видобувати сіль для власних потреб<sup>140</sup>. Військо Донське мало право безмитного ввозу солі з центрально-російських губерній. Крім того, козакі використовували ельтонські та маницькі (з 1740-х рр., що пов'язано з активізацією рибних промислів) соляні промисли<sup>141</sup>.

Приазовські морські коси забезпечувались сіллю початково за посередництва Черкаська. Відомо, що 1745 р. донські купці привезли 400 пудів солі з Черкаська на Міус, де відмовились платити податок місцевій запорозькій адміністрації. Тоді сіль була конфіскована, що стало приводом для подальшого судового позову на єланчицького полковника Т. Постерняка<sup>142</sup>. Бердянська сіль так і не змогла витіснити з ринку донську і закупівлі в Черкаську цього необхідного для успіху рибальських промислів товару не припинились навіть у 1768 р.

В землях козацьких військ в цей час спостерігається економічна спеціалізація регіонів – прикордонні, нестабільні та слабо заселені терени переважно займались промислами, далі йшла скотарська зона, а в найбільш спокійних землях розквітло товарне землеробство. Якщо на початку досліджуваного періоду обидва війська залежали від імпорту хліба, то в 1770-х вони повністю задовольняли власні потреби в цьому товарі. Розвивалась внутрішня торгівля між різними економічними зонами – Кальміуська паланка та Міуський округ в питанні поставок збіжжя залежали як від імпорту з-за меж козацьких військ, так і від завезеного з внутрішніх територій

<sup>137</sup> ЦДІА України в м. Києві. – Ф. 229. – Оп. 1. – Спр. 72. – Арк. 23-23 зв.

<sup>138</sup> Голобуцький В. Запорозька Січ в останні часи свого існування 1734-1775 рр. – С. 316.

<sup>139</sup> Там само. – С. 276.

<sup>140</sup> Эварницкий Д. Источники для истории запорожских козаков. – Т. 2. – С. 1516-1548.

<sup>141</sup> Пронштейн А. Земля Донская. – С. 95, 115.

<sup>142</sup> ЦДІА України в м. Києві. – Ф. 59. – Оп. 1. – Спр. 1288.

Запорозжя та Дону зерна<sup>143</sup>. Землеробство дуже рідко згадується на цих землях до 1770-х рр. Про це говорить навіть той факт, що до 1768 р. в Кальміуській паланці був лише один вітряний млин, а у 1773 р. кальміуський полковник Велегура скаржився Кошеві, що опізнав на водяному млині, який належав коменданту Таганрогу де Жидерасу, жорна з власного млина, який був втрачений ним під час евакуації 1768 р.<sup>144</sup> Цей млин згадується і в матеріалах подорожі академіка Гільденштатта як єдиний в регіоні, до якого везли зерно для меління навіть з Азова<sup>145</sup>.

Прибутковим заняттям стає в ці часи шинкарство та тісно пов'язане з ним гуральництво. Старшина як Запорозького, так і Донського військ намагались сконцентрувати ці прибуткові галузі в своїх руках. Спираючись на владні повноваження та потужні економічні позиції такі підприємці захопили монополію у цій галузі. Показовим, хоч і не надто вражаючим, є той факт, що останній кальміуський полковник П. Велегура мав одну з 22 шинкарських будок в паланці<sup>146</sup>. Але більш зрозумілою ця цифра стає при розгляді інших документів, які свідчать про те, що Велегура контролював значні об'єми винної продажі в межиріччі Міусу та Кальміусу, де вступив у конфлікт із державним відкупщиком. Можливо, він приховував від Коша свої прибутки і не декларував усі свої шинки, адже за право на продаж треба було сплачувати грошовий збір<sup>147</sup>.

Конкуренцію козацьким підприємцям в галузі гуральництва та шинкарства склали у 1760-х рр. державні відкупщики, які користувались законодавчо закріпленою державною монополією на поширення спиртних напоїв. Незважаючи на те, що право на варіння алкогольних напоїв було одним з привілеїв козаків, купці з України та Росії влаштовують справжню бізнесову експансію. Особливо активними ці зусилля були в Приазов'ї у 1770-х рр. Відомі Інструкція відкупщика Василя Тимофійовича своїй довірений особі Петру Складному (обидва – представники слобідської старшини). У ній відзначені межі відповідальності агента та п'ять положень щодо методики роботи в Приазов'ї. Зокрема, наказано було суворо дотримуватись законодавства і не розбавляти спиртні напої, продавати їх лише за гроші, слідкувати за незаконними винними продажами та їх припиняти, поширювати свій вплив на сусідні теиторії. Цікавим є пункт про відбір кадрів: наказано було брати на

---

<sup>143</sup> Голобуцький В. Запорозька Січ в останні часи свого існування 1734-1775 рр. – С. 300.

<sup>144</sup> ЦДА України в м. Києві. – Ф. 229. – Оп.1. – Спр. 319. – Арк. 36.

<sup>145</sup> Дневник Путешествия в Южную Россию академика С.-Петербургской Академии Наук Гильденштатта в 1773-1774 гг. // ЗООИД. – Т. XI. – С. 219.

<sup>146</sup> Голобуцький В. Запорозька Січ в останні часи свого існування 1734-1775 рр. – С. 292.

<sup>147</sup> Слабченко М. Паланкова організація запорозьких вольностей // Козирев В. Матеріали до історії адміністративного устрою Південної України (друга половина XVIII – перша половина XIX ст.). – Запоріжжя, 1999. – С. 447.

роботу цілувальників за письмовим контрактом, осіб без пороків, з пашпортами, непіяків, малоросіян (!)<sup>148</sup>.

Чорноробоча міграція між Запорожжям і Доном теж мала місце і засвідчена певними згадками. Частіше за все переходили з одного козацького війська в інше з особистих причин. Дуже рідким є факт міграції козаків – переважали випадки переселення бурлаків, наймитів, найбідніших представників слобідського чи лівобережного селянства. Вони займались переважно чорними роботами в рибальстві, транспортуванні лісу<sup>149</sup> тощо. Є відомості про найм українців до донських козаків для “здирання луб’я” в конфліктній буферній зоні між Міусом і Кальміусом<sup>150</sup>.

Як вже згадувалося вище, козаки і татари на початку XVIII ст. мали різні сфери господарської спеціалізації, що давало можливість досить мирно співіснувати цим двом модифікаціям степового господарства<sup>151</sup>. Протягом століття козацька економіка видозмінюється і переорієнтовується. Її основою стає приватна власність на засоби виробництва, що остаточно знайшло відображення вже після зруйнування Січі та реформування управління військом Донським у роздачі земель представникам старшини. Однак шляхи розвитку економіки у запорожців та донців, незважаючи на схожість тенденцій, різнилися кардинально.

В економічній думці тогочасної Європи існувало дві розбіжні теорії ефективного господарства – меркантилістична (відстоювала принцип позитивного торгівельного балансу) та фізіократична (вважала головними рущійними силами економіки вільну конкуренцію та інтенсивне землеробство). Запорожжя, незважаючи на відсутність власної грошової одиниці та колективну власність на землю, витворило власну економічну модель, подібну в загальних рисах до фізіократичної, в той час як Дон потрапив у систему меркантильної, централізованої та регламентованої російської економічної системи<sup>152</sup>.

Запорозька зимівчанська колонізація приазовських земель мала більші перспективи, аніж донська в тих реальних умовах. Успіхи економічного розвитку в Кальміуські паланці можна, зокрема, простежити при порівнянні майна, пограбованого донськими козаками у запорозьких помешканнях у 1745-1746 та 1774 рр. Так, у 1745 рр. середнім показником вартості викраденого у окремих запорожців майна була сума в 100 крб. (54 козаки подали скарги на 5 289,17 крб.). Найзаможніший запорожець мав на той час майна на

<sup>148</sup> ЦДА України в м. Києві. – Ф. 229. – Оп. 1. – Спр. 319. – Арк. 25-27 зв.

<sup>149</sup> Архів Коша Запорозької Січі. – Т. 3. – С. 476.

<sup>150</sup> Еварницький Д. Істочники для истории запорожских козаков. – Т. 2. – С. 1516-1548.

<sup>151</sup> Грибовський В. Територія розселення і характер відносин причорноморських ногайців із землеробським населенням українського степового порубіжжя у період 1739-1768 рр. // Козацька спадщина. – Нікополь-Дніпропетровськ: Пороги, 2005. – Вип. 2. – С. 69.

<sup>152</sup> Олійник О. Запорозький зимівник часів Нової Січі (1734-1775 рр.). – С. 167.



суму 340,50 крб. і лише чотири з 54 мали майна більше ніж на 200 крб. Структура капіталовкладень у найзаможнішого була наступною: 171 крб. коштували алкогольні напої, далі за ціною йшло борошно – 105 крб., потім сіль і полотно. У інших заможних запорожців на першому місці за ціною йдуть власне гроші, виловлена риба, устаткування риболовецьких заводів. В господарів середньої руки на першому місці сіль, потім риба і борошно. Найбідніші серед майна мали мисливські знаряддя, борошно та сіно. Один козак скаржився на пограбування в нього шароварів, які він оцінив у 3 крб. і які, напевно, були єдиним його статком<sup>153</sup>.

У 1746 р., коли ще не встигла відродитись економічна діяльність запорожців у межиріччі Міусу та Кальміусу з 22 пограбованих донцями найбільше постраждав Данило Горб, втрапивши майна на 120 крб. Середній показник для усіх 22-ти козаків – 36 крб. Переважно із майна було конфісковано рибу, сіль та рибальські знаряддя<sup>154</sup>.

З чотирьох запорожців, пограбованих донцями у 1774 р. було двоє зимівчан (з 4-ма робітниками) та двоє чумаків (з 6-ма робітниками). У чумаків структура втрат така – близько 60% склали ціна коней, далеко позаду – вартість возів, солі, знарядь її варіння та особистої майна<sup>155</sup>. У зимівчан структура втрат така: у Йосипа Сотниченка із загальної суми 368,15 крб. 171 – вартість горілки, 96 – коней, 55 – власне гроші; у Хоми Сокура із загальної суми 384,35 крб. коні – 50 крб., гроші – 40, сіно – 30, горілка – 20. Серед викрадених донцями речей сільськогосподарські знаряддя, засоби, необхідні в тваринництві тощо. Все ще відсутні були предмети розкоші, що означає відсутність значних надлишків прибутків та стабільності<sup>156</sup>.

Натомість на 1775 р. в межиріччі Міусу та Кальміусу зафіксовано лише чотири донських хутори. Вже згодом донська старшина значно активізує заселення цих територій, однак воно вже проводилось в рамках державної примусової політики і не мало нічого спільного із самовільним заселенням цих земель в часи їх приналежності війську Запорозькому. Індивідуальна свобода та ініціативність, в основу якої був покладений особистий зиск, а не примус, врешті-решт виявились ефективнішими і вже в наші часи саме запорозький фермерський тип господарства відвоює втрачені протягом століть позиції. Не даремно у XIX ст. українці на Дону, на відміну від донських козаків, вважались прибічниками приватного господарства і не хотіли брати участь у громадах. Як зазначали російські історики, “малороси ... усі індивідуалісти і говорять “Туртове – чортове!”<sup>157</sup>.

<sup>153</sup> Эварницкий Д. Источники для истории запорожских козаков. – Т. 2. – С. 1569-1577.

<sup>154</sup> Там само. – С. 1581-1583.

<sup>155</sup> ЦДІА України в м. Києві. – Ф. 229. – Оп.1. – Спр. 363. – Арк. 4.

<sup>156</sup> Там само. – Арк. 13, 13 зв., 14.

<sup>157</sup> Греков А. К истории развития общинно-земельных порядков на Дону //СОВДСК. – Вып. 8. – 1908. – С. 39.

**Economic reclamation of Azov steppes  
as a factor of Zaporozhian-Don mutual relations in 1734-1775**

*The stabilization of borders in Azov area and gradual population of it have resulted in including of region to the economic system of the Zaporozhian and Don armies. The economic perspective concerning the reclamation of lands often became a cause for arising of conflicts between Zaporozhian and Don Cossacks. As the result there was a fight for owning the lands which also showed the changes of the internal-economic systems of Cossack armies.*

УДК 94(477.7):357.1-058.22“17”

**Дмитро Сень**

**„КОРДОН” та „ІДЕНТИЧНІСТЬ”: КОЗАЦЬКІ СПІЛЬНОТИ  
ПРИЧОРНОМОР'Я НАПРИКІНЦІ XVIII ст.  
(Історичний досвід і нові практики)**

*Стаття присвячена трансформаціям козацьких спільнот Причорномор'я в другій половині XVIII ст., рухливість яких змінювала конфігурацію прикордонних ліній Російської імперії. У центрі уваги автора три спільноти – козаки-чорноморці, козаки-некрасівці та задунайські запорожці.*

У новітній історіографії з'являється все більше досліджень, парадигма яких – багатовекторність розвитку козацьких співтовариств, застосування в дослідженні перспективних методик, відмова від “державоцентризму” при реконструкції минулого козацтва<sup>158</sup>. Це тим більше важливо, що в історії козацтва знаходимо усе більше підтверджень тій тезі, що це явище не є породження винятково російської історії і подій розвитку Російської держави. Відмовлення від такого застарілого (мало пояснюючого) підходу, імовірно, може привести наукове співтовариство до розвитку проблемного поля козакознавства, подальшого залучення історії козацтва у вивчення міжнародних відносин, наприклад, на Північному Кавказі, басейні Чорного моря. Не менш важлива і перспективна подальша розробка самостійної наукової проблеми - "Козацтво у відносинах з мусульманськими державами Причорномор'я", де є ґрунтовний досвід як в українській, так і російській історіографії<sup>159</sup>.

<sup>158</sup> Barrett M. At the Edge of Empire: The Terek Cossacks and the North Caucasus Frontier, 1700-1860. – Boulder Colo, 1999; Бокун Б.М. К истории первого Кубанского казачьего войска: поиски убежища на Северном Кавказе // Восток. – 2001. – №4. – С. 30-38; Миняков Н. А. К истории раскола Русской Православной Церкви (малоизвестный эпизод из прошлого донского казачества) // За стroyкой учебника истории: уч. пос. – Ростов н/Д, 1995. – С.26-46; Усенко О.Г. Начальная история Кубанского казачества (1692-1708 гг.) // Из архива тверских историков: сб. науч. тр. – Тверь, 2000. – Вып. 2. – С.63-77; Королев В.Н. Босфорская война. – Ростов на/Д, 2002; Сень Д.В. Кубанское казачество: условия пополнения и развития (К вопросу о генезисе и развитии ранних казачьих сообществ) // Социальная организация и обычное право: материалы науч. конф. (г. Краснодар, 24-26 августа 2000 г.). – Краснодар, 2001. – С. 193-214; Його ж. “У якого царя живем, тому і служим...” // Родина. Російський історический ілюстрированный журнал. – 2004. – №5. – С.73-76.

<sup>159</sup> Бачинська О.А. Колонізаційна політика Стамбула на Придунайських землях у XVIII ст. // Україна в Центрально-Східній Європі. – К., 2003. – Вип.3.; Сень Д.В. Козацтво Дону і Північно-Західного Кавказу

Розробка цього напрямку здається методологічно важливою за декількох обставин:

- виводить дослідників на розуміння особливостей керування обома континентальними імперіями (Росією і Туреччиною) своїми прикордонними територіями, де канон був тісно зв'язаний із практиками імпровізації. У цілому подібне вивчення має саме пряме відношення до полеміки навколо визначення можливостей для порівняння континентальних імперій, що мали, “незважаючи на наявність різних типів границь... загальні екологічні і культурні особливості, що сформувалися в процесі створення імперій на початку Нового часу і продовжували розвиватися до їхнього розпаду...”<sup>160</sup>;

- сприяє вивченню козацтва як спільноти (нерідко - фронтірної спільноти або співтовариств), що протистоїть (ціннісно не сприймаючи) факту/фактору просування лінійних кордонів держави, встановлення *de jure* установлених демаркаційних ліній, інших характеристик лінійного кордону. В реальності, пише А. Рібер, “прикордонні лінії... схильні бути скоріше пористими, ніж непроникними”, пересіченими кочівниками, розбійниками, контрабандистами, прочанами<sup>161</sup>. Звідси витікають додаткові підстави для ліквідації твердої дихотомії з вивчення козацтва в парадигмі – “слуги государеві/бунтарі-руйнівники”;

- розвиває змістовну дискусійність тези про можливості порівнянні рівня статусу в козацькому середовищі російського царя і турецького султана; при цьому, здається, сама постановка проблеми - про пошуки козаками інших, ніж царсько-імператорська Росія, векторів тяжіння (персоніфікована, можливо, в особі мусульманських государів), логічно виникає з різноманіття невоєнних форм співробітництва донських, запорозьких, кубанських (Кубанське ханське козацьке військо) козаків з Гіреями та Османами;

- формує емпіричну основу для вивчення питання про актуалізацію пошуків/зміни козаками ідентичності(-ей) (сукупності статусів), пов'язаної з життєвими обставинами, що змінилися - які, власне кажучи, і містять у собі стимули до зміни ідентичності. На прикладі декількох козацьких спільнот XVIII ст. можна чудово

---

в кінці XVII–XVIII ст.: практики взаємовідносин прикордонних спільнот з мусульманськими державами Причорномор'я // Український історичний збірник; гол. ред. Т. Чухліб. – К., 2007. – Вип.10; Могульова С.М. Перші кроки Задунайського козацтва: про причини переходу запорожців до Туреччини // Південна Україна XVIII–XIX ст. Записки науково-дослідної лабораторії ЗДУ. – Запоріжжя, 1996. – №2; Мільчев В.І. Військо Запорозьке Низове під кримською протекцією // Історія українського козацтва. Нариси у двох томах. – К., 2006. – Т.1.

<sup>160</sup> Рібер А. Сравнивая континентальные империи // Российская империя в сравнительной перспективе: сб. ст. – М., 2004. – С.55.

<sup>161</sup> Рібер А. Меняющиеся концепции и конструкции фронта: сравнительно исторический подход // Новая имперская история постсоветского пространства: Сб. ст (Б-ка ж-ла “Ab imperio”). – Казань, 2004. – С.199.

проілюструвати думку відомого ученого Ф. Барта про те, що, змінюючи ідентичність (наприклад, на підставах підданства) “людина може, роблячи те саме, одержати набагато більш високий результат, вимірюваний за іншою, що стає в цьому випадку релевантною, шкалою”<sup>162</sup>. Даному сюжетові автор має намір присвятити окрему роботу.

У цілому вважаємо, що для розуміння історичної ситуації в усій її повноті (перебування некрасівських козаків, козаків-чорноморців, задунайських запорожців у межах Росії й Османської імперії, також прикордонному просторі імперій) необхідно в якості “оптичного приладу”, зверненого в минуле, використовувати не лише “російське”, але і “турецьке дзеркало” - імовірно, унаслідок чого козацька проблематика (звичайно, головним чином стосовно до подій XVI-XVIII ст.) одержить підстави для найперспективнішого вивчення.

Конкретизуючи характеристики козацьких спільнот Причорномор'я другої половини XVIII ст., слід зазначити, що, звичайно, вони не вичерпуються зверненням до історії кубанських козаків-некрасовців, що масово залишають Правобережну Кубань наприкінці 1770-х рр.<sup>163</sup> Втім, невелика група цих козаків зуміла в підсумку швидко освоїтися у фронтірного просторі Закубаня, причому, що примітно, деяке число “закубанських” некрасовців прибуло сюди з Анатолії. Центром тяжіння для багатьох слов'ян, в тому числі козаків-некрасовців і липован, стає турецька Анапа. Опосередковано ситуація досить сприятливого проживання в Закубанні цих “зрадників” впливала і на настрої в середовищі чорноморських козаків. Недарма вже незабаром після масового переселення ЧКВ на Правобережну Кубань наприкінці XVIII ст., військово командування ініціює письмову заборону на зносини чорноморців із закубанськими липованами<sup>164</sup>. Не менш обережно ставилося командування в період, наприклад, російсько-турецької війни 1787-1791 рр., до контактів козаків чорноморців із “турецькими запорожцями”, проблему повернення яких у Росію курирував особисто Г.Потьомкін<sup>165</sup>. Нерідкі були випадки переходу чорноморців у стан учорашніх товаришів-січовиків - чудова за своєю виразністю картина подій на Дунаї (з описом спільних бенкетів представників обох груп) представлена в рапорті старшини Лисенко (з полку Кордовського) на ім'я З. Чепіги від 8 травня 1791 р.<sup>166</sup>

<sup>162</sup> Барт Ф. Введение // Этнические группы и социальные границы. Социальная организация культурных различий; под ред. Ф. Барта. - М., 2006. - С.30.

<sup>163</sup> Сень Д.В. “Войско Кубанское Игнатово Кавказское”: исторические пути казаков-некрасовцев (1708 г. - конец 1920-х гг.). 2-е изд., испр. и доп. - Краснодар, 2002. - С.104-112.

<sup>164</sup> Державний архів Краснодарського краю (далі - ДАКК). - Ф.249. - Оп.1. - Спр.216. - Арх.3.

<sup>165</sup> Про його можливу мотивацію інтересу до козацтва див.: 8. Сень Д.В. Воображаемая география в дискурсе империй: из истории “русификации” Причерноморья в конце 18 века // Україна в Центрально-Східній Європі. - Вип.7. - К.: ИИУ НАНУ, 2007. - С.345-362.

<sup>166</sup> ДАКК. - Ф.249. - Оп.1. - Спр.22. - Арх.37-37 зв.

В 1793 р. у Чорноморії відбулась справа “Малого-Мазанова”<sup>167</sup>, що тривала довгі місяці і привернула до себе увагу як турецької влади в Анапі, так і вищого керівництва російської адміністрації Тавриди. З факту затримання чорноморцями “закубанського” некрасівця А. Мазанова і втечі з полону чорноморського козака П. Малого (раніше захопленого тим же А. Мазановим) розвиток одержала історія з втечею чорноморських козаків у Закубання, факт якого захотіла приховати військова старшина. Мазанова катували, про що він зумів розповісти лише у Феодосійському повітовому суді, причому один із головних свідків з цієї справи – Петро Малий, зненацька і “вчасно” помер; як написано у документі – “волею Божьею помре”. Феодосійський повітовий суд не вважав переконливими факти, зібрані проти Мазанова в Чорноморії і, більш того, узяв до відома його слова про змушений характер його свідчень<sup>168</sup>. У підсумку А. Мазанова саме за недоведеністю обвинувачень (хоча сам факт затримання Малого нікуди не діти, він мав місце) відправили до Анапи. Історія ця примітна насамперед тим, що показує внутрішню неоднорідність процесів адаптації нових слов'янських поселенців Кубані (солдат і козаків), що прийшли сюди з волі імперії, але негових (нездодних) прийняти уніфікацію соціальної поведінки як російських підданих. З іншого боку, перед чорноморцями поставав неприємний для місцевої російської адміністрації приклад збереження за некрасовцями під егідою Османів багатьох козацьких “вольностей”<sup>169</sup>. Нерідко траплялося так, що на захист некрасовців ставав сам Анапський паша, який визнавав козаків турецькопідданими; за скаргами якого Таврійський віце-губернатор ставив за обов'язок військовому командуванню чинити розслідування щодо відшукання нібито викрадених чорноморцями “ігнат-козаків”.

У цілому не підлягає сумнівам факт, що практики відносин козаків регіону з Османською імперією (адміністрація турецької Анапи) розвивалися і після появи тут чорноморських козаків, що активно реагували на стан фронтірного простору в Північно-Східному Причорномор'ї. Втеча їх у Закубання до черкесів і в Анапу заохочувалося кожним пашею, які очолювали турецьку адміністрацію в Анапі аж до 1820-х рр. Так, 5 травня 1820 р. в Анапу втекли козаки ЧКВ М. Безпалій, А. Чорний, А. Новаченко, а також “денщик Таманського гарнізонного полку Бабиченко”, що не були повернені Росії ще в 1822 р.<sup>12</sup>

Зазначимо, що ці факти не були одиничними, впливаючи на загальне соціальне тло в Чорноморії, закріплюючи в народній свідомості за цими придбаннями Росії в Причорномор'ї статус

<sup>167</sup> Там само. – Спр. 258 (майже вся справа, що складається з багатьох десятків аркушів, присвячена цьому сюжетові).

<sup>168</sup> Там само. – Арк. 59-59 зв.

<sup>169</sup> Там само. – Ф.261. – Оп.1. – Спр.54. – Арк.1-1 зв.

вільних від кріпосного права земель. З іншого боку, не слід забувати про амбівалентність цих оцінок, оскільки цей “чужий” у недавньому минулому простір віддачував самих чорноморських козаків, які чинили опір зусиллям військової влади з організації, наприклад, розвідувальної місії на Кубань представника Чорноморського козацького війська М. Гулика навесні 1792 р.<sup>170</sup>. Вплив закубанського фронтира не можна, звичайно, зводити до абсолютизації впливу турецької Анапи (а також вплив черкесів), але звертає на себе увага наступне: козаки-чорноморці найчастіше прагнули актуалізувати свій статус “перебіжчика” саме в Анапі. Так, у листі А. Головатого отаманові чорноморців З. Чепізі від 31 грудня 1796 р. повідомлялося про те, що втекли в Анапу козаки (від будівельних робіт при флотилії), про що просили, і що найцікавіше, анапський паша відправив їх у селище Дунавець (Європейська Туреччина), як відомо, населене в той час козаками-некрасівцями. Примітно, що ці козаки виявляли бажання прийняти мусульманство<sup>171</sup>, але паша усе-таки відмовився - не без тиску з боку З. Чепіги та С. Жегулина - таврійського губернатора; і тоді втікачі вважали за можливе бігти до “прибережних черкесів”.

Схожа ситуація сталася в 1795 р., коли в Анапу ж втекли козаки-чорноморці, причому турецька адміністрація і їх не поспішала повертати. Ще в 1795 р. російський шпигун повідомляв з Анапи, що там знаходиться “тепер усіх 31 чоловік ваших чорноморців (втікачів – Д. С.) і два єгері і щодня працюють у паші в прихованих місцях”<sup>172</sup>. Посланці чорноморців відправилися в Анапу, але в присутності їхній, а також самого паші Сеїда Мустафи, 26 козаків відмовилися повертатися, також побажавши прийняти “магоме-танський закон”. Звичайно, можна припустити, що тиск турків був визначальним, але такий підхід малопродуктивний – подібні ситуації мали місце й у майбутньому, причому, повторимося, навряд чи не починаючи з самого переселення на Тамань чорноморців у 1792 р. Відзначимо також, що всі ці утікачі виявилися “прийняті” ефенді, чиновником в Анапі, що діяв, звичайно, за згодою паші і що гадав відправити цих козаків на судах до Анатолії. При цьому з контексту документа не випливає, що мова йде про якийсь обман з боку “підступних османів”. Звертає на себе увага і той факт, що паша виявив бажання влаштувати долю ще шести чорноморців, викрадених абазинцями, звичайно, теж за умови переходу їхнього у мусульманство. Всупереч цьому, представникам Чорноморського війська доручалося, у випадку видачі керівництва утікачів (особливо наполягаючи на видачі проводиря – С. Пуриса) – зв’язати їм усім руки, перепровадивши на російську сторону з великою обережністю.

<sup>170</sup> ДАКК. – Ф. 249. – Оп. 1. – Спр. 161. – Арк. 8-8 зв., 32 та ін.

<sup>171</sup> Там само. – Ф. 250. – Оп. 1. – Спр. 38. – Арк. 97 зв.

<sup>172</sup> Там само. – Ф. 249. – Оп. 1. – Спр. 330. – Арк. 1.

Уявляється важливим надалі простежити відносини між “старими” чорноморськими козаками і “перетвореними” у те ж військо недавніми вихідцями з числа “невірних запорожців”, що прибували в Чорноморю ще в 1810 р.<sup>173</sup> До слова сказати, непростим було ставлення “турецьких запорожців” до “виходів” у Росію, у цілому далеке від ідилічної картини умовляння запорожців у викладі З. Чепеги за 1788 р. - коли два козаки за його слів про “вихід” розплакалися<sup>174</sup>. Звичайно, прямі домовленості навряд могли подіяти на все співтовариство запорожців, якого нараховувалось, за деякими даними 1788 р. “тисяч до чотирьох”, у відношенні до яких Й. Дерібас радив у 1790 р. З. Чепізі: “...але при всьому їх (запорожців – Д.С.) зовнішньому до нас доброму поведженню досить остерігайтеся в розмовах з ними, а паче в поведженні”. В ті роки запорожці - активні учасники російсько-турецької війни, що створили чимало проблем, поряд з некрасівцями, різним російським з’єднанням. Про “некрасівців самого хана” говорив у 1791 р. турецький запорожець своєму братові, що служив тоді у чорноморців<sup>175</sup>. У травні 1791 р. цей хан, наприклад, знаходився разом з Осман-пашею у фортеці Бабадаг, маючи можливість контролювати некрасівців і, ймовірно, ставити їм оперативні завдання. Так, із травневих показань запорожця Н. Байди за 1791 р. випливає, що “загін татар і некрасівців утримують пікет при Бештепе (неподалік від лиману Разін – Д.С.) біля того місця, де розходиться Георгіївський рукав із Сулінським, і самі роблять роз’їзди до Тульчі”<sup>176</sup>. У ті ж дії були втягнуті і “невірні запорожці”, кіннота і піхота яких у цей час знаходилася в Громоклії біля Бабадага; “і тримають пікет, змінюючи людей щотижнево числом до 50-ти”<sup>177</sup>. Влітку того самого року некрасівці брали активну участь у битві під Бабадагом, діючи в союзі з турками і запорожцями<sup>178</sup>. У будь-якому випадку перед нами - суперечлива картина; з одного боку - безсумнівна активна особиста позиція запорожців, що виконали, до речі, адресний наказ султана Абдул-Хаміда I про участь у війні з Росією; їхні розповіді про довге, отже - навряд чи в режимі репресій з боку турків - проживання, наприклад, в Очакові після ліквідації Запорозької Січі<sup>179</sup>. З іншого боку - бажання частини перейти в російське підданство, “але утримувані силою, а більш хитрістю старих козаків”<sup>180</sup>.

Перед науковцями, таким чином, стоїть відразу кілька задач при вивченні питань, пов’язаних з адаптаційними практиками козацьких спільнот Причорномор’я в умовах трансформації прикордонних конфігурацій в регіоні наприкінці XVIII ст. Серед

<sup>173</sup> ДАКК. – Ф.249. – Оп.1. – Спр.598. – Арк.5.

<sup>174</sup> Там само. – Спр.22. – Арк.4.

<sup>175</sup> Там само. – Спр.140. – Арк.1 зв.

<sup>176</sup> Там само. – Спр.22. – Арк.25 зв.

<sup>177</sup> Там само.

<sup>178</sup> Там само. – Спр. 140. – Арк. 1-1 зв.

<sup>179</sup> Там само. – Спр. 223. – Арк.24 зв.

<sup>180</sup> ДАКК. – Спр. 22. – Арк.25 зв.

них можна виділити вивчення динаміки масової свідомості козаків, що часто бачили в державі погрозу “козацькій звичаєвості”, питання про конфлікт поколінь і інші зникнення однорівневої козацької спільноти (вибірка в цілому – козаки-некрасівці, козаки-чорноморці, “турецькі запорожці”), роль козацьких еліт (“культурні агенти”) у процесах подолання масових уявлень про Інше і Чуже, місце і роль державних механізмів, реалізованих у державі (наприклад, через еліти - адміністраторів, військових та ін.) у процесах визначення козацькими групами своєї демографічної, економічної перспективи.

Основа тому - наявні історіографічні розробки представників радянської історичної науки, сучасних учених, насамперед - українських<sup>181</sup>; а також - евристична робота в архівах Турецької Республіки, насамперед - Başbakanlık Osmanlı Arşivi та Торкарі Sarayı Müzesi Arşivi.

**Dmytro Sen'**

**“The border” and “the identity”: the Cossack communities in Black Sea Region at the end of XVIII c. (the historical experience and new practices)**

*The article is devoted to the question on transformation of the Cossack communities in Black Sea Region in the second half of XVIII century, that had the influence on changes of frontiers of Russian empire. The main author's attention was paid to the three mentioned communities: to Cossacks of Chernomors'ke (North Black Sea region) Army, Nekrasov Cossacks and former Zaporozhian Cossacks in Danube area.*

УДК 94(477.7):314.7“17”

**Елена Белова**

**МІГРАЦІЯ НАСЕЛЕННЯ ІЗ ПРИДУНАЙСЬКИХ КНЯЗІВСТВ  
НА ПІВДЕННОУКРАЇНСЬКІ ЗЕМЛІ у XVIII ст.**

*У статті на основі архівних і опублікованих матеріалів показано основні моменти переселень населення з Придунайських князівств на південно-українські землі у XVIII ст., зокрема до земель Нової Сербії. З'ясовано зміну політики Російської імперії у питанні заселення Північного Причорномор'я.*

У наслідок поглиблення військового конфлікту з Османською імперією, прагнення залучити провінції Російської держави в загальноросійський політичний, економічний, духовний процеси, відбувалися і помітні зміни в міграційній політиці в територіях України. Самі жителі з Османської імперії розглядали, здебільшого,

<sup>181</sup> Бачинський А.Д., Бачинська О.А. Козацтво на півдні України (1775-1869). – Одеса, 1995; Бачинський А.Д. Дунайські некрасівці і задунайські запорожці // Історичне краєзнавство Одещини. – Вип.6: З історії та етнографії росіян Одещини. – Одеса, 1995; Бачинський А.Д. Січ Задунайська. 1775-1828: Іст.-документальний нарис. – Одеса, 1994; Мильчев В.І. Дискусія о времени появления некрасовцев в Северо-Западном Причерноморье в свете документов Российского государственного архива древних актов // Липоване: история и культура русских-старообрядцев; ред.-сост. А.А. Пригарин. – Одесса, 2005. – Вып.2.



своє перебування на прикордонних територіях як тимчасове, і прагнули надалі повернутися на свою батьківщину. Але під впливом політичних, релігійних, ідеологічних, соціально-економічних, особистих чинників багато іммігрантів залишалися в Росії, створюючи свої общини.

За Петра I, а потім його послідовників в епоху палацових переворотів були сформовані Сербські, Грузинські і Молдавський гусарські полки, яким приписувалось у мирний час забезпечувати порядок на південних кордонах Росії.

У листопаді 1751 р. в Австрії був опублікований маніфест Єлизавети Петрівни: до Росії запрошувалися на поселення “єдиновірні християнські народи”. Прагнучи укріпити південні рубежі й обмежити автономне управління запорожців, уряд запросив сербських граничар на військову службу за умови створення військових поселень. Передбачалося, що створений військовий корпус буде набиратися “як сербами, так і македонцями і болгарами”, які “більше і більше збільшуватися” будуть<sup>182</sup>.

19 жовтня 1752 р. були прийняті правила для переселенців. За ними дозволялося селитися в Новій Сербії “вихідцям лише із Молдавії, Волощини, Македонії, Сербії”. Оскільки Росія не мала кордону з болгарськими землями, то болгари приходили з території Молдавського князівства, а далі через польські землі. В документах того періоду “Болгарія” як самостійне утворення не фігурує, але в маніфесті конкретизується, що вихідцями можуть бути переселенці “з сербів, македонців, болгар, волохів”, а “не з інших якихось народів”<sup>183</sup>.

За даними А.О. Скальковського відомо, що на початку 1750-х рр. із Османської імперії на польські землі перейшла група болгар. “Прибувши на місце і побачивши, що там вільних хліборобів не було”, а, також дізнавшись “про особливі милості, даровані новосербському оселенню” російським урядом, болгари відправилися до Росії, де поселилися в селищах сербського гусарського полку. Вони звільнялися на три-п’ять років від податків і платежів, що, на думку В.І.Цвіркун, для малоземельного населення Балкан, Дунайських князівств було значним стимулом до переселення<sup>184</sup>. В 1752-1754 рр. до складу корпусу генерала І.С. Хорвата увійшло 620 сімей болгар і волохів. Подальша доля переселенців невідома. Свідчення про цю групу залишилися лише в топоніміці. Як відзначають А.О. Скальковський і П.П. Кеппен, у XIX ст. “частина Новомиргорода, що

<sup>182</sup> Полное Собрание Законов Российской империи. Собрание I (далі – ПСЗ РИ. I). – Т. XIII. – С.Пб., 1830. – № 9919. – С. 556.

<sup>183</sup> ПСЗ РИ. I. – Т. XIII. – С.Пб., 1830. – № 10037. – С. 716-717.

<sup>184</sup> Цвіркун В.И. Переселение из Юго-Восточной Европы в Россию в XVIII в. (вопросы периодизации) // Россия и Юго-Восточная Европа. – Кишинев, 1984. – С. 57.

знаходиться поблизу малого озерця або болота Лунго, і досі йменується Болгарією”<sup>185</sup>.

Склад сербських гусарських полків був багатоетнічним. У загоні генерал-майора І. С. Хорвата служили 257 сербів, 124 македонці, 57 болгар, 1676 волохів, 32 німці, 79 угорів. У команді І. Шевича перебували рядові сербської, болгарської, угорсько-пруської (так зазначено в списку – Є.Б.), волоської, мадярської, грецької, турецької, македонської, єврейської, молдавської, татарської і, навіть, шведської етнічних груп<sup>186</sup>. Таким чином, спочатку був зроблений наголос на заселення прикордонних південних районів жителями Балканського півострова і Дунайських князівств, що знаходилися під османським ярмом.

Характерне, що серби, які переселялися до Росії неодруженими, родини створювали на місці, і, як правило, одружувалися на українках, чим, ймовірно, і пояснюється подальша асиміляція сербів і достатньо швидке зникнення їх як етнічної групи на території Південної України<sup>187</sup>. Про це свідчить експедиція С.Б. Бернштейна. Болгари, здебільшого, переходили до Росії родинами, що сприяло збереженню звичаїв і рідної мови.

Переселенці приходили поодиночки і групами. З березня по вересень 1753 р. в полк генерал-майора І. Шевича з різних місць прийшли 28 чоловік. Найчисленніша група налічувала 6 чоловік<sup>188</sup>. Як правило, мігранти йшли з кінця весни по серпень місяць, коли дороги не розмивалися зливовими дощами. При переході на нові землі волохи, болгари й інші “православні народи” зазнавали певних труднощів. В дорозі люди піддавалися грабункам, і тому не завжди доходили до сербських військових поселень, залишаючись на території сусідньої Польщі, через яку йшла небезпечна дорога<sup>189</sup>. Як зазначав київський губернатор, “народ бідний, який йде в гусари”<sup>190</sup>. Була гостра необхідність захисту прав переселенців на турецькій і польській землях місцевими військовими адміністраціями, на що в своїх донесеннях звертала увагу київська губернська адміністрація.

Самі жителі Нової Сербії і Слов'яносербії скаржилися на важкі умови життя. Деякі, так і не адаптувавшись на новому місці, втекли до Польщі і Молдавії<sup>191</sup>. 4 грудня 1755 р. в Новомиргородському шанці заснували прикордонну залогу, яка “з першою гусарського полку ротою

<sup>185</sup> Скальковский А.А. Опыт статистического описания Новороссийского края. – Одесса, 1850. – С. 3; Кеппен П.И. Болгары в Бессарабии // Московские ведомости. – 1854. – 8 апреля.

<sup>186</sup> Кабузан В.М. Заселение Северного Причерноморья (Новороссии) в XVIII в. (1719-1795) // Советская этнография. – 1969. – № 6. – С. 34; Рудяков П. Сеоба Срба у Русију у 18 веку. – Београд, 1995. – С. 68, 71.

<sup>187</sup> Бернштейн С.Б. Основные этапы переселения болгар в Россию в XVIII – XIX веках // Советское славяноведение. – 1980. – № 1. – С. 46.

<sup>188</sup> ЦДІА України в м.Києві. – Ф. 2043. – Оп. 1, 1753. – Спр. 57. – Арк. 1-3.

<sup>189</sup> Там само. – Арк. 4.

<sup>190</sup> Там само. – Арк. 7.

<sup>191</sup> Бажова А.П. Русско-югославянские отношения во второй половине XVIII в. – М., 1982. – С. 151.

поселенням залишитися”. Загальна чисельність гренадерів гарнізону спочатку складала 100 осіб<sup>192</sup>.

Для вербування гусарів до Молдавії в жовтні 1755 р. відправили емісара, який мав повноваження підтверджувати як письмово, так і усно обіцянки з боку російського уряду про надання майна, земельних ділянок у разі вступу на російську службу або поселення в новосербських полках<sup>193</sup>. Але прямо, з Молдавії перехід був неможливий. Ст. 8 Белградського мирного договору передбачала видачу втікачів. О. М. Обресков разом з молдавським боярином Манолакієм Замфіраковичем знайшли як обійти статті Белградського трактату. Ними було запропоновано приймати переселенців із Придунайських князівств і Балкан через російсько-польський кордон<sup>194</sup>. М. Замфіракович обіцяв привести до тисячі болгарських, грецьких, волоських родин з території Молдавії<sup>195</sup>. Основне навантаження по прийому мігрантів лягало на Нову Сербію і Київську губернію.

У 1755 р. з Чорногорії в Подніпров'я спостерігалися часті переходи населення. У Петербурзі вирішили прийняти чорногорців і поселити новоприбулих у сербських полках<sup>196</sup>. Однак виникли нові проблеми. Київському губернатору з кордонів доповідали про те, що під ім'ям чорногорців є багато родичів жителів Нової Сербії і Слов'яносербії, що прибули на побачення<sup>197</sup>. Не зовсім зрозуміло, чому ці люди, які були в родичами мешканцям Нової Сербії, змушені були ховатися під етнонімом “чорногорці” (враховуючи, що в урядових указах відсутня перешкода для переїзду до сербських військових поселень). Ціком імовірно, що багато родичів приїжджали до синів, братів або батьків за матеріальною підтримкою, не прагнучи осісти на нових територіях. А оскільки паспорти були відсутні у більшості з них, то легше було пересуватися під іншими прізвищами, враховуючи прикордонну обстановку. На той період чорногорцям вирішили виділити землі між Оренбургом і Ставрополем<sup>198</sup>.

У середині січня 1758 р. понад 20 болгар перейшли кордон і були записані до гусарських полків<sup>199</sup>. У квітні 1758 р. почалося додаткове формування команд Молдавського гусарського полку, що входив до Нової Сербії. Видачу грошового утримання проводив І. С. Хорват<sup>200</sup>.

За усіма показниками спочатку людей на російському прикордонні не вистачало. 9 липня 1758 р. Хорват писав у Колегію закордонних справ: “відправили за озброєнням 1093 осіб”, “в усьому

<sup>192</sup> ПСЗ РИ.І. – Т. XIX. – С.Пб., 1830.- № 10488. – С. 484.

<sup>193</sup> ІР НБУ. – Ф. IX. – Оп. 1. 1755. – Спр. 210. – Арк. 138-138 зв.

<sup>194</sup> Шишмарев В.Ф. Романские поселения на юге России. – Л., 1995. – С. 37.

<sup>195</sup> АЗП РІ. – Ф. 89. – Оп. 1. 1752-1756. – Спр. 8. – Арк. 42-42 зв.

<sup>196</sup> ІР НБУ. – Ф. IX. – Оп. 1. 1755. – Спр. 210. – Арк. 2 зв-3.

<sup>197</sup> Там само. – Арк. 4.

<sup>198</sup> Славянские народы Юго-Восточной Европы. – С. 285.

<sup>199</sup> ІР НБУ. – Ф. IX. – Оп. 1. 1755. – Спр. 210. – Арк. 10зв. – 11.

<sup>200</sup> Там само. – Оп. 1. 1758. – Спр. 298. – Арк. 1; Спр. 299. – Арк. 2-3.

моєму полку в наявності людей не залишилося і менше як на 200 верст кордон майже весь відкритий залишився. Ще є лише команда через Дніпро”. Проте двома тижнями пізніше у звіті про виконану роботу від 25 липня 1758 р. він писав, що в 1757 р. було виведено в російські межі і визначено на службу 587 чоловік, а в 1758 р. – близько 2 тисяч осіб. На момент складання звіту, за даними Хорвата, в його корпусі, як і було спочатку заплановано, налічувалося 10 тисяч гусар<sup>201</sup>. Муравйов констатував: “Тут людей достатньо. Немає потреби за 150 верст виписувати”<sup>202</sup>.

У ці роки знов встало питання про зміцнення Української лінії. До грудня 1758 р. генерал-аншефу Стрешневу підпорядковувалося 8 драгунських (7 тисяч 900 чоловік), 2 армійських (858 чоловік), козацький (700 чоловік), гренадерський, 9 ландміліційних поселених полків (1 тисяча 300 чоловік), 11 поселених полків на самій лінії (близько 3-х тисяч чоловік). В резерві в Київській губернії знаходилися 5 слобідських козацьких полків<sup>203</sup>. Із Сенату рекомендували зайняти найважливіші напрями з урахуванням малозаселеності території<sup>204</sup>.

Дані з Центрального державного історичного архіву України в м. Києві свідчать про те, що в 1759 р. жителями села Вільшанка, які підпорядковувались сотнику Донцю, була скоєна крадіжка<sup>205</sup>. Відомо, за А.О. Скальковским і Н.А. Поповим, що у Вільшанці оселилися болгари. Таким чином, припускаємо, що швидше за все, подібні проступки відбувалися через складну ситуацію в полках. Це підтверджують наступні факти. У 1760 р. проти І. Хорвата і його верхівки виступили солдати і рядові гусари Новомиргородської залоги, яким регулярно недоплачували платню<sup>206</sup>. Як вірно помічає І.І. Лещиловська: “Ситуація погіршувалась загальним процесом розповсюдження кріпацтва на нові землі і соціальною напруженістю на Дону, Іргізі і Яїке. Суперечності в середовищі переселенців ставали частиною суспільно-економічних процесів на півдні і південному сході країни”<sup>207</sup>. Зазначений вище виступ подавили, п'ятьох активістів стратили<sup>208</sup>.

З початку створення військових поселень із іноземців в Петербурзі простежується тенденція до формування полків за етнічною ознакою. В 1759 р. були сформовані два польові полки: Македонський і Болгарський, до складу яких увійшли болгари, греки,

<sup>201</sup> ІР НБУ. – Оп. 1. 1758. – Спр. 298. – Арк. 302.

<sup>202</sup> Там само. – Спр. 1176. – Арк. 4 зв.

<sup>203</sup> Плеханов А.А., Плеханов М.А. Казачество на рубежах Отечества. – М., 2007. – С. 312.

<sup>204</sup> ПСЗ РИ.І. – Т. XV. – № 11213. – С. 663-664.

<sup>205</sup> ІР НБУ. – Ф. ІХ. – Оп. 1. 1759. – Спр. 554. – Арк. 12-17.

<sup>206</sup> Политические и культурные отношения России с югославянскими землями в XVIII в. Документы. – М., 1984. – С. 264; Бажова А.П. Русско-югославянские отношения во второй половине XVIII в. – С. 154.

<sup>207</sup> Семенова И.В. Участие болгар в русско-турецких войнах // Славянские народы Юго-Восточной Европы и Россия в XVIII в. – М., 2003. – С. 287.

<sup>208</sup> Политические и культурные отношения России. – С. 264; Бажова А.П. Русско-югославянские отношения во второй половине XVIII в. – С. 154.

угорці, молдовани, волохи, македонці. Організацію Болгарського полку було доручено С. Пишчевичу. Офіцерський склад призначався із етнічних сербів<sup>209</sup>. Крім представників православних народів османської імперії в нові полки виявили бажання вступити жителі німецьких земель. Однак такі випадки були швидше виключенням, ніж закономірністю. В 1760 р. один гусарський полк був реорганізований в “Чорний”, інший, пандурський – в “Жовтий”<sup>210</sup>.

У 60-ті рр. XVIII ст. подальше комплектування полків Нової Сербії і Слavyносербії відбувалося, перш за все, за рахунок російських і українських селян, які утекли за кордон, а потім під виглядом іноземців поверталися і приписувалися до сербських поселень. Не зумівши набрати одноплемінників в потрібній кількості, І. Хорват, І. Шевич, Р. Прерадович записували в полки місцевих селян, утікачів й усяких випадкових людей<sup>211</sup>. За підрахунками П. Рудякова в 1760 р. на територіях Нової Сербії і Слavyносербії разом з сербськими гусарами, міщанами і селянами в 122 містах, селищах і шанцях проживало близько 26 тисяч осіб<sup>212</sup>.

У той самий час у зв'язку зі змінами на польському кордоні почастішали випадки переходів із Польщі. І.Ф. Глебов рекомендував у Петербурзі подумати над тим, як допомогти повернутися колишнім поселенцям полків, що втекли до Польщі, а далі через Дністер до Молдавії, які не прижилися на нових місцях і мріють потрапити назад до Росії, в новосербські і слavyносербські полки<sup>213</sup>. Восени 1760 р. на Українській лінії для укріплення у зв'язку з військовим часом розмістили додатково 9 ландміліційних полків: на території Белецького, Борисоглебського, Єфремовського, Козловського, Лівеського, Рязьського, Яблонського поселених полків.

Продовжували прибувати і вихідці із Болгарії і Дунайських князівств. По Молдавії і Волощині розповсюджувалися чутки про те, що “на російських землях між річками Буг і Синюха проживають християнські народи. Серед них – волохи і молдовани. Їм надано пільги, а самі вони знаходяться під захистом російського уряду”<sup>214</sup>. Так, в ці роки прибули на поселення 66 родин болгар і 133 родин волохів. Вони були зараховані до гусарських полків<sup>215</sup>. Одна з груп переселенців була зарахована до складу Жовтого гусарського полку<sup>216</sup>. 9 травня 1762 р. колезький асесор М. Корбе отримав про-

<sup>209</sup> Попов Н.А. Военные поселения сербов // Вестник Европы. – 1870. – Т. III. – С. 661.

<sup>210</sup> Название было дано от цвета формы: верх был у тех и других белым; низ – у одних – черный, у вторых – желтый // Шишимарев В.Ф. Романские поселения на юге России. – С. 46.

<sup>211</sup> Сербы в Киеве // Киевская старина. – 1885. – Т. 2. – С. 382-384.

<sup>212</sup> Рудяков П. Сеоба Срба у Русију у 18 веку. – С. 77.

<sup>213</sup> ЦДІА України в м. Києві. – Ф. 2043. – Оп. 1. 1755. – Спр. 62. – Арк. 4.

<sup>214</sup> АВР РІ. – Ф. 68. – Оп. 2. – Спр. 1. 1762. – Арк. 1.

<sup>215</sup> Архив военно-походной канцелярии гр. П.А. Румянцева-Задунайского // Чтения в ОИДР. – Кн. 2, ч.2. – 1865. – С. 45.

<sup>216</sup> Шишимарев В.Ф. Романские поселения на юге России. – С.46,50; Семенова И.В. Участие болгар в русско-турецких войнах. – С. 325.

ханья від жителів Волощини і Молдавії перейти на землі поблизу річок Буг і Синюха “для поселення особливою слободою на умовах дотримання тих прав і звичаїв, які існують у тих місцях”. Сам М. Корбе проявив бажання при переселенцях бути комісаром<sup>217</sup>.

І. В. Семенова вважає, що в полки приймали і старообрядців, і розкольників<sup>218</sup>. Але ця точка зору не має достатніх доказів. По-перше, за своїми релігійними переконаннями багато хто з названих груп не міг брати участь у війнах. А, по-друге, російський уряд в ці роки суворо стежив за тим, щоб розкольники і старообрядці не повернулися до Росії з Османської імперії, куди бігли в результаті урядових гонінь.

28 червня 1762 р. російською імператрицею стала Катерина II, яка звернула особливу увагу на управління Україною, і на ті території, в які інвестувалися державні кошти. Вона наголосила на незадовільному становищі Нової Сербії. Відмовившись від основної ідеї запрошення балканських слов'ян, Катерина II розробила план по залученню іноземних колоністів з німецьких земель.

У 1763 р. Комісією під керівництвом генерала А.П. Мельгунова, що раніше виконував особливі доручення Катерини II господарсько-економічного напрямку, був підготовлений проект реформи Нової Сербії, яка перетворювалася в Новоросійську губернію<sup>219</sup>.

За даними В.Ф. Шишмарєва, з кінця грудня 1763 р. змінився і напрям в загальній колонізації південноукраїнського краю: російським підданим-утікачам було дозволено повертатися з-за кордону за умови поселення на попередніх місцях проживання. Ідея, запропонована свого часу І.Ф. Глебовим, одержала реальне втілення. Тоді ж, а саме 4 грудня 1763 р., маніфестом іноземні колоністи запрошувалися на поселення в Російську імперію.

Після закінчення російсько-турецької війни 1771-1774 рр. за Кючук-Кайнарджийським мирним договором жителям Дунайських князівств дозволялося переселятися до Росії протягом року. Однак задуми російського уряду не виправдалися. Під час наступної російсько-турецької війни 1787-1791 рр. російські війська закріпилися на лівому березі Дністра і було вжито заходів по освоєнню земель уздовж річкового кордону. З придунайських населених пунктів на російську територію переселили примусово 831 родин болгар. Оскільки 58 родин втекли назад до Молдавії, військове командування 287 родин оселило на лівому березі Бугу, надавши право вибору території, безвідсоткову позику на обзаведення господарством, худобою, побудову житла<sup>220</sup>.

<sup>217</sup> АВП РІ. – Ф. 68. – Оп. 1. 1720-1762. – Спр. 1. – Арк. 1-2.

<sup>218</sup> Семенова І.В. Участие болгар в русско-турецких войнах. – С. 325.

<sup>219</sup> РСЗ Р.І.І. – С.Пб., 1830. – Т. XVI. – № 12099; Чечулин Н.Д. Очерки по истории русских финансов в царствование Екатерины II. – С.Пб.: Сенатская типография, 1906. – С. 67.

<sup>220</sup> Писаревский Г. Из истории иностранной колонизации в России в XVIII в. – М., 109. – С. 338-339.

Збільшення міграційних потоків із прикордонних територій відбулося після Яського мирного договору 1791 р. До Росії відійшли землі між Південним Бугом і Дністром. За умовами миру термін переходу із Молдавії і Волощині до Росії був збільшений з 12 до 14 місяців. Для того, щоб привернути увагу до освоєння нових територій, молдавські бояри і російські офіцери вищої ланки одержали безкоштовно земельні ділянки. Наприклад, 18 молдавських поміщиків оселили 20 сіл, переселивши до них 4 тисячі осіб чоловічої статті<sup>221</sup>.

Таким чином, до кінця XVIII ст. склалася практика залучення жителів сусідніх держав, які переходили до Росії через політичні, релігійні причини. Російський уряд, під час російсько-турецьких війн, використовував різні засоби, у тому числі й економічні, для залучення місцевого населення до міграції на приєднані землі в Північному Причорномор'ї.

**Elena Belova**

***The migration of population from Danube Principalities to South Ukraine in the XVIIIth c.***

*In the article on the base of archive sources and published materials it has been studied the main moments of migrations from Danube Principalities to South Ukraine, particularly to the territory of New Serbia, in the XVIIIth c. It has been also revealed the evolution of Russian empire politics towards the question on population of Northern Black Sea region.*

УДК 94(477.74)“17”

**Олександр Середа**

**НАСЕЛЕНІ ПУНКТИ ПІВНІЧНО-ЗАХІДНОГО ПРИЧОРНОМОР'Я  
ЗА ОСМАНСЬКИМИ ДЖЕРЕЛАМИ:  
ПРОБЛЕМА ДАТУВАННЯ ТА ІСТОРИЧНОГО РОЗВИТКУ**

*В статті на основі архівних і опублікованих османських джерел представлені факти про існування та розвиток населених пунктів Північно-Західного Причорномор'я у XVIII ст., зокрема Аккермана (Білгороду-Дністровського), Ізмаїла, Хаджибея (Одеси), Очакова, Балти, Бендер, Татарбунар, Овідіюполя; запропоновані підходи щодо їх датування.*

Вивчення історії населених пунктів є важливою складовою в дослідженнях історичних процесів як в цілому так і окремого регіону. Однак проблема датування населених пунктів залишається однією з найбільш складних. Причин тут декілька: заполітизованість питання, дотримання частини дослідників російсько-імперських і радянських стереотипів. Особливо характерним для тенденційної російської історіографії є замовчування багатовікового пласту розвитку Північно-Західного Причорномор'я за османського адміністрування, і представлення цього регіону “Диким полем”, яким він і став в

<sup>221</sup> Скальковский А.А. Хронологическое обозрение Новороссийского края. Ч. II. 1796-1823. – Одесса, 1838. – С. 64.

дійсності під час тривалих російсько-турецьких війн XVIII ст. Потрібно також визнати, що в радянській історіографії питання заснування міст і сіл Причорномор'я залишались другорядними, хоча окремим проблемам в історичному розвитку населених пунктів увага приділялась, особливо в соціально-економічних сферах. Тому не випадково поставлені науковцями завдання “дослідження історії всіх без винятку населених пунктів: демографічної ситуації в них, господарського і культурного розвитку, взаємовплив на зовнішнє середовище”<sup>222</sup> не втрачає своєї актуальності.

Серед різних аспектів вивчення історії населеного пункту одним з центральних є датування часу його заснування. Але в цьому питанні основною проблемою є відсутність єдиної методики визначення віку населеного пункту. Здебільшого, суперечка точиться навколо загальноєвропейської і, назвемо її, москвоцентриської методики.

За визнаною європейською практикою і традицією, датування часу заснування населеного пункту визначається за першим документально підтвердженим свідченням появи чи існування на цьому місці першої будови першого поселенця, куреня, хутора, культурної споруди, поштової станції, постоялого двору чи караван-сараяу, фортифікації тощо. При цьому не має значення скільки разів змінювалась назва населеного пункту, як і його наступні перебудови. Пізніше зведені об'єкти, що визначали подальший розвиток населеного пункту, як-то фортеця, монастир, переправа через ріку, порт чи пристань, могли впливати лише на зміну статусу населеного пункту і аж ніяк не на час заснування. В той же час, якщо ці об'єкти будуються на незаселеній території де вони і є першими спорудами, то початок їх зведення може вважатись часом заснування поселення, яке виникає пізніше вже навколо даного об'єкта.

В російсько-імперській і радянській практиках датою заснування (появи) населеного пункту прийнято вважати факт отримання відповідного статусу через надання законодавчого акту чи наказу. Використовуючи цю можливість протягом XVIII ст., російська влада, керуючись своїми амбіціями щодо “місіонерського” характеру у освоєнні регіону, імператорськими наказами “засновує” низку міст на рештках поселень Північно-Західного Причорномор'я, знищених під час тривалих російсько-турецьких війн. Таким чином, в російській історіографії ототожнюється час появи і розвиток населених пунктів з початком включення тієї чи іншої території до складу Російської імперії. Затверджується доктрина першочерговості російського фактора в колонізаційному і господарському освоєнні новопридбаних теренів<sup>223</sup>.

---

<sup>222</sup> Водарский Я. Е. История и историческое краеведение. // Тезисы докладов и сообщений Первой Всесоюзной научной конференции по историческому краеведению. – К., 1987. – С.15.

<sup>223</sup> Бульгин Ю. С. Образование и развитие населенных пунктов Алтайского края (к оценке репрезентативности источниковой базы) // История. Карта. Компьютер: Сб. науч. статей. – Барнаул, 1998. – С.7.



Конфлікт методик у визначенні часу заснування населених пунктів трансформувався у непропорційне висвітлення історичного розвитку Північно-Західного Причорномор'я за доросійського і власне наступного російсько-імперського періоду. Визначаючи місце регіону в історичній площині, науковці оперують передусім російськими архівними даними, акцентуючи на двохсотрічній історії Північного Причорномор'я під російською владою. Висвітлення подій щодо османського домінування в регіоні, досить часто є суб'єктивними, а більш як трьохсотрічна історія перебування цих територій у складі Османської імперії, як правило, є недооціненою і подається досить побіжно.

Часто, в руслі російської історіографії, не береться до уваги вагома джерельна база османських архівів. Саме джерела османсько-турецькою мовою займають особливе місце в історії поселень Північно-Західного Причорномор'я. Вони містять надзвичайно цінну інформацію, яка стосується різноманітних питань військово-адміністративної організації, економіки, інших важливих проблем всього спектру життєзабезпечення населення – підданих Османської імперії. Особливо цінними вони є для дослідження проблем заснування і розвитку населених пунктів в регіоні за часів османського панування.

У нашому розпорядженні є матеріали “Урядового Османського Архіву канцелярії Прем'єр-міністра” (Başbakanlık Osmanlı Arşivi), які дають як маловідому, так і невідому інформацію із зазначених питань. Вони, зокрема, дозволяють розглянути наступні завдання:

1. Встановлення першої письмової згадки про існування населеного пункту;
2. З'ясування часу і причини заснування населеного пункту;
3. Вивчення історичної тягlosti населеного пункту, особливо в перехідні періоди встановлення нової влади;
4. З'ясування змін статусу населеного пункту;
5. Визначення причин перейменування населеного пункту і пов'язаних з ним проблеми датування.

Запропоновані документи прямо чи опосередковано відображають зазначені питання, особливо коли йдеться про розвиток населеного пункту, зміну його статусу.

Серед наведених питань особливе місце займає визначення акту набуття населеним пунктом статусу “місто”. Враховуючи особливості османсько-турецької термінології вжитої в османських джерелах, потрібно окремо обумовити використання дефініції “місто”. За османської доби місто відрізнялося від села тим, що мало укріплення (град, захисні стіни) або замок, навколо якого передбачалося наявність поселень. У випадку існування декількох рядів фортечних стін, існувало розмежування на внутрішнє місто і зовнішнє поселення – передмістя. При заснуванні фортеці її форштадти автоматично вважалися містом. Саме тому в історіографії затвердилась

концепція, відповідно якій головним критерієм зарахування населеного пункту XIV – XVIII ст. до числа міст (в науковому розумінню цього терміну) є наявність навколо-фортечного передмістя і відповідно цивільного населення.<sup>224</sup> Низка вчених притримується думки, що містом можна вважати: торгівельно-промислові центри, які в той же час можуть бути адміністративними, політичними, культурними або іншими центрами.

В Північно-Західному Причорномор'ї османські військово-адміністративні центри, здебільшого, містилися у фортецях і мали міську та передміську громаду. Часто можна зустріти твердження про відсутність статусу “міста” у цих фортець. Дійсно, в османських джерелах щодо фортець практично не використовується термін “місто” (*şehir*), а передмістя як правило вказуються терміном “махалла” (*mahalle*)<sup>225</sup>, що належить до тієї чи іншої фортеці. Але, за визначеними концепціями набуття міського статусу, османська “фортеця” (*kale, hisar, palanka*) XVI – XVIII ст. при наявності передмістя з розгалуженою інфраструктурою чи існуванні внутрішньо-фортечного цивільного населення, автоматично визнається як “місто”. Таким чином, проблема набуття османською фортецею статусу міста є скоріше результатом перекладу османсько-турецької термінології, а не визначення рівня чи типу населеного пункту за тогочасною традицією. Тому можна стверджувати, що нижче наведені у прикладах населенні пункти, набувають статус міста ще за османської доби історії Причорноморського краю і не потребували б повторного встановлення цього статусу російською адміністрацією.

Пропонуємо розглянути низку населених пунктів з встановленим і загальноприйнятим датування як-то Білгород, Бендер, Очаків тощо і в таких де виникають питання щодо датування часу їх заснування як-то Балта, Ізмаїл, Одеса.

### 1. Білгород.

Історично доведений вік населеного пункту встановлено як понад 2500 років, починаючи з існуючого на цьому місці грецького поліса Тіра. В середньовіччі вже згадується місто-фортеця з портом, як незмінний центр Північно-Західного Причорномор'я. Європейські джерела вказують на назву цього міста – Монтекастро, сирійський географ-мандрівник Абу'ль-Феда и арабський вчений Аль-Омари згадують – Аккерман, а в Галицько-Литовських і Молдовських грамотах повідомляється про місто-фортецю Белгород чи Білгород. В більш пізніших волоських документах вже використовується зроманізована назва – “Четате Албе” (*Cetate Albe*).

<sup>224</sup> Водарский Я. Е. Проблемы сущности, времени и места основания городов и возникновение города Липецка // Липецк: начало истории. – Липецк, 1996. – С. 102.

<sup>225</sup> Від тюркської основи *mahalle* в українському діалекті півдня України вживається це запозичене слово з більш твердою вокалізацією – *магала*, що можна перекласти як “кут”, “квартал”, “частина поселення” з властивими лише їй характеристиками (етнічна, релігійна, професійна, тощо).

Кожний з варіантів має однакове значення – Біла Фортеця. В назві “Белгород”, друга частина словосполучення “город” скоріше вживається як старослов'янське “град-острог” чи “огорожене укріплення” аніж сучасне розуміння перекладу – “місто”.

Найбільш довгочасно щодо цього міста-фортеці використовується назва Аккерман. Починаючи від османської експансії 1484 р., яка завершується взяттям молдавської фортеці Білгород, його існування понад триста років продовжується у складі Османської імперії. Османи затверджують, вже їм відоме з часів Абу'ль-Феда, персидсько-турецьке найменування – “Аккерман” (Akkerman) – що є прямим перекладом слов'янської назви “Белгород”, тобто “Біла Фортеця”.

Османська назва фортеці на арабиці зустрічається в двох способах написання. Виходячи з того що топонім складається з двох слів – тобто самого об'єкта “фортеця” і прикметнику “біла”, часто на арабиці вписується з двох окремих слів “Ак” і “Керман”, але в більшості випадків переважно вказується злита форма найменування одним словосполученням – “Аккерман”:

اق كرممان [Ak-kerman]<sup>226</sup>

افكرمان [Akkerman, Akkirman]<sup>227</sup>

В османських архівних фондах державної адміністрації місто зазначається як центр:

1. військово-адміністративної одиниці – *санджак*:

اقكرمان سنجاقى [Akkerman sancağı], لواء اقكرمان [liva-i Akkerman],

2. судово-адміністративного округу – *каза*:

اقكرمان قضاى [Akkerman kazası], قضاء اق كرممان [kazâ-i Ak-kerman]<sup>228</sup>,

3. господарсько-податкових округів – *мукатаа*:

اقكرمان مقاطعه سى [Akkerman mukataası]

Перехід міста під російське управління не позначився руйнацією фортеці та передмість. Назва міста також не зазнала змін, чим місто було убезпечено від нової дати заснування міста.

## 2. Балта

Офіційно прийнятою датою заснування, беручи до уваги Наказ імператора Павла I, береться вересень 1797 р., за яким колишне турецьке містечко Балта приєднується до російського міста Еленськ і вказується загальна назва населеному пункту – Балта<sup>229</sup>. Щодо двох поселень нащадком яких є Балта, відомо п'ять попередніх назв: Палієве Озеро, Юзефград (замок з передмістям) і Еленськ – населений пункт на лівому березі ріки Кодима; Фокшани і Балта –

<sup>226</sup> حمالك عثمانیه نك اقطار شماليه سى حريطه سيدر // Турецкие владения. (Бассейн Черного моря). 1780 г.

<sup>227</sup> Başbakanlık Osmanlı Arşivi (dalı – BOA). – Fon adı: “MAD”. – Defter № 01243 [1105 Ca 19 / 16.01.1694].

<sup>228</sup> BOA. – Fon adı: “TT.d”. – Defter № 0475 [977/06.1569-06.1570]; BOA. – Fon adı: “TT.d”. – Defter № 0483 [977/06.1569-06.1570].

<sup>229</sup> Сборник сведений о Подольской губернии. – Каменец-Подольский, 1880. – Вып. 1. – С. 10.

назви поселення на турецько-татарській стороні Кодими. Дослідники історії міста Балта обґрунтовують датування першого поселення на цьому місці періодом 30-х рр. XVII ст., що засноване за розпорядженням князів Любомирських<sup>230</sup>.

За османськими джерелами, протягом XVIII ст. навпроти Палієва Озера існувало турецьке містечко Балта як противага польському форпосту і пункт митного контролю на торгівельному шляху неподалік населеного пункту. Османські джерела надають два зразки написання назви арабським шрифтом:

بالتة [Balta]<sup>231</sup> – перше написання притаманне більше картографічним даним;

بالطة [Balta]<sup>232</sup> – другий зразок, виходячи з тюркської вокалізації слова, виписаний з твердою арабською буквою ط [t], що є більш логічним і частіше зустрічається в османсько-турецьких документах. Відповідно османського першоджерела, ідентичним є використання назви в джерелах латиницею<sup>233</sup> – *Balta* і кирилицею<sup>234</sup> – Балта.

Особливо часто згадується містечко Балта в османських джерелах датованих другою половиною XVIII ст. Події на прикордонні детально описуються в донесеннях турецької адміністрації розквартированої по вузовим пунктам Ханської України.<sup>235</sup> Найбільше в донесеннях привертають увагу повідомлення про території з іншого боку кордону від Балти, тобто у містечку Палієвому Озері<sup>236</sup>.

Існування цих двох поселень до 1797 р. повністю нівелює російську трактовку заснування нового міста Балта. За наказом Павла I 1797 р. можна лише встановлювати дату об'єднання двох поселень і трансформацією однієї з двох назв на загальну площу об'єданого населеного пункту, що ніяк не може бути датою заснування населеного пункту.

### 3. Бендери

Документально доведеною датою заснування є 1408 р. Перша письмова згадка в грамотах молдавських господарів стосується населеного пункту на лівобережжі Дністра на місці переправи через ріку і митного пункту – Тігіна чи Тягнякечоу<sup>237</sup>. Назва має виразно тюркське походження, але при молдавській м'якій вокалізації дещо

<sup>230</sup> Карачкивский М. Материалы к истории городов на Подолье в конце XVIII ст. // Историко-географический сборник. – Т. IV. – К., 1931.

<sup>231</sup> Ricci-Zannoni. Carte de la Pologne divisée par palatinats et subdivisée par district construite d'après quantité d'Arpentages d'Observations et de Mesures prises sur les Lieux. – Paris, 1772.

<sup>232</sup> BOA. – Fon adi: "HAT". – Dosya № 21. – Gömlek № 1007 [1202 Ca 09/16.02.1788].

<sup>233</sup> Присоединение Крыма к России: Рескрипты, письма, реляции и донесения: В 4-х т.; под ред. Н.Дубровина. – С.Пб., 1887. – Т.III. – С.276-277.

<sup>234</sup> Там само. – С. 91-92.

<sup>235</sup> BOA. – Fon adi: "C.AS". – Dosya № 96. – Gömlek № 4391 [1205 Ca 15 / ]; BOA. – Fon adi: "C.HR". – Dosya № 123. – Gömlek № 6147 [1184 Ş 25 / ]; BOA. – Fon adi: "HAT" – Dosya № 21. – Gömlek № 10 [1199 Z 29 / ]

<sup>236</sup> BOA. – Fon adi: "HAT". – Dosya № 11. – Gömlek № 436 C [1197 Z 29 / 25.11.1783].

<sup>237</sup> Аствацатуров Г. Бендерская крепость. – Бендеры, 1997. – С. 9.

змінюється в написанні. Подібно до інших аналогічних за призначенням місць як перевіз-переправа через ріку, як-то Ісмаїл-гечіді та Міяк-гечід, таким же чином і назва Тігіна має додаток “кечоу” – “гечіді”. В перекладі Тігін-гечіді може означати – *переправа Тігін*<sup>238</sup>. Тюркське походження словосполучення говорить про татарське начало в освоєнні регіону. Здебільшого до розбудованого і зміцненого татарами укріплення-фортеці використовувалась скорочена форма назви – Тігін чи Тігіня.

Початок османського панування в регіоні ознаменувався перейменуванням цієї фортифікації на тюрксько-персидський кшталт:

بندر [Bender]<sup>239</sup> – що в буквальному перекладі означає “фортеця”.

В документах військового характеру, по аналогії з фортецею Аккерман, фокусуючи увагу на фортифікаційному значенні Бендер, деколи використовується додатково термін “керман”:

بندر کرمان [Bender-kermen]<sup>240</sup>.

“Бендер” і “керман” мають однаковий переклад – фортеця. Ефект повторення різних за написанням, але однакових за змістом слів не є винятком в назві Бендер-керман, а скоріше є правилом в османсько-турецькій мові, як підсилюючий момент чи наголос на тому чи іншому змісті.

В європейських джерелах назва міста-фортеці виписана латиницею мала варіації як більш давньої – *Tegin*, так і більш вживаної – *Bender*. Російські джерела переважно позначали цю фортецю як Бендер, назва що закріпилась за містом до теперішнього часу.

В джерельній термінології адміністративно-територіального поділу вживається назва міста як центр військово-адміністративних одиниць – *пашалик* і *санджак*, судово-адміністративного округу – *каза* і найнижчої адміністративної одиниці – *нахія*:

بندر پاشالیگی [Bender paşalığı]

بندر سانچاگی [Bender sancığı], لواء بندر [liva-i Bender],

بندر قزاسی [Bender kazası], قضاء بندر [kazâ-i Bender],

نهیه بندر [nâhiye-i Bender]

Перехід Бендер під російську владу не позначився зруйнуванням укріплень чи перейменуванням фортеці та наданням йому нового статусу, що передбачало б видачу імператорського наказу. Таким чином, в даному випадку при збереженні старої системи населеного пункту, щодо Бендер використовується логічна дата заснування за першою письмовою згадкою.

<sup>238</sup> Costăchescu N. Documentele moldovenești înainte de Ștefan cel Mare. – Vol. II. – Iași, 1932. – P. 630-631.

<sup>239</sup> ЗООИД. – Т.ХІІІ. – 1883. – С.263-264.; Guboglu M. Inscriptia sultanului Suleiman Magnificul în urma expediției în Moldova (1538/945)//Studii. Revista de istorie. – №2-3. – București, 1956. – P. 112-119.

<sup>240</sup> Материалы для истории Крымского ханства, извлеченные по распоряжению Императорской Академии Наук, из Московского Главного Архива Министерства Иностраннных Дел. Издал В. В. Вельяминов-Зернов. – С.Пб., 1864. – С. 932.

#### 4. Ізмаїл

Багатвікова історія сучасного міста Ізмаїл починається з часів Галицько-Волинського князівства, на південному прикордонні якого існувало слов'янське поселення Сміл. В 1484 р. османські війська захоплюють більшу частину Буджака, приєднуючи таким чином Придунайські території разом з цим населеним пунктом до Османської імперії<sup>241</sup>. Як і в багатьох випадках османської практики перейменувань, стара назва поселення Сміл дещо видозмінюється в притаманне турецькій вокалізації – İsmail.

За османськими офіційними документами встановлено, що в 1560 р. на березі Дунаю навпроти Тульчі існував населений пункт міського типу (mahalle) Ісмаїл без фортифікації, в якому перебував Аккерманський санджакбей під час своєї подорожі до Сілістри (Akkerman sancakbeyi İsmail nam mahalde)<sup>242</sup>. Наступним кроком розвитку населеного пункту стала розбудова навколо поселення фортеці. Виходячи з необхідності забезпечення стабільного функціонування Тульчинської переправи (так званої “переправи ягнят”), на протилежному (від Тульчи) боці Дунаю в 1590 р. побудовано одну з найбільших фортець в регіоні – Ісмаїл<sup>243</sup>:

اسماعيل [İsmail]

В подальшому, саме заради існування переправи через ріку, назва фортеці отримає додаток “гечід” (прохід, перевіз, переправа), по аналогії з вже давно існуючими подібними пунктами на Дністрі: Міяк-гечід (навпроти Паланки) і Тегін-гечід (Тягиня-кечу – Бендер). Офіційно за містом-фортецею, в османських документах провінційного управління, закріплюється найменування Ісмаїл-гечіди:

اسماعيل كچیدی [İsmail-geçidi]<sup>244</sup>

За адміністративно-територіальним поділом, назва міста вживається як центр судово-адміністративного округу – *каза*, найнижчої адміністративної-територіальної одиниці – *нахія* і господарсько-податкових округів – *мукатаа*:

اسماعيل كچیدی قضاسی [İsmail-geçidi kazası], قضاء اسماعيل كچیدی [kazâ-i İsmail-geçidi],

نهيه اسماعيل كچیدی [nâhiye-i İsmail-geçidi],

اسماعيل كچیدی مقاطعه سی [İsmail-geçidi mukataası]

Як і у випадку з містечком Балта, датування часу заснування міста Ізмаїл в російській дореволюційній та радянській історіографії визначалось часом видання імператорського Наказу про переймену-

<sup>241</sup> Эвлия Челеби. Книга путешествия. – Вып. 1: Земли Молдавии и Украины. – М., 1961. – С. 31.

<sup>242</sup> Catalogul documentelor turcești. – Vol.II. (1455-1829). Întocmit de Mihail Guboglu. – București, 1965. – P.25. – Doc.№ 67-68 [967 Re 16/15 ianuarie 1560].

<sup>243</sup> Cronici turcești privind țările române. Vol.I. Sec. XV – mijlocul sec. XVII. Volum întocmit de Mihail Guboglu și Mustafa Mehmet. – București, 1966. – P. 362; Киртоагэ И.Г. Административно-территориальное деление юга Днестро-Прутского междуречья под турецким владычеством в XVI – первой половине XVIII вв. //Социально-экономическая и политическая история Молдавии периода феодализма. – Кишинев, 1988. – С. 76.

<sup>244</sup> Народна Библиотека Св. Св. Кирил и Методий (далі – НБКМ). Ориенталски отдел. Ф.309А. – Спр. 32; BOA. – Fon ad: “MAD”. – Defter № 04023/ – Sayfa 118 [1102 Z 29/23.09.1691].

вання частини міста-фортеці. Так, в радянській історіографії офіційною датою заснування Ізмаїла вважалось 14 жовтня 1812 р. Датування пов'язане з відділенням передмістя фортеці в самостійний населений пункт і надання йому статус міста з назвою Тучков<sup>245</sup>. Треба зазначити, що перейменування зазнало лише передмістя, а фортеця як і в минулому продовжує йменуватися Ізмаїл. Якщо у випадку з Балтою причиною нового датування є об'єднання двох населених пунктів, то щодо міста на Дунаї російська адміністрація використовує факт відокремлення передмістя від фортеці.

Таким чином, відокремлення нового міста Тучков від багатоміської історії міста-фортеці Ізмаїл османської доби стає фактом створення нового міста. В подальшому назва Тучков не прижилась за містом і поступово була повернута стара назва міста-фортеці – Ізмаїл. Незважаючи на повернення історичної назви місту, офіційна дата його заснування до останніх років так і залишалась за російським визначенням 1812 р. Лише в 2008 р., міською владою Ізмаїла було повернуто історично обґрунтоване датування заснування міста – 1590 р., за першою підтвердженою згадкою міста-фортеці в письмових джерелах. В подальшому можлива переоцінка і цієї дати на більш давню 1560 р., чи за визначенням історика І. Киртоаге на 1542 р.

### 5. Очаків

Загальноприйнятою датою заснування міста-фортеці вважається 1492 р., але відомо, що тут ще за Литовського князівства в 1431 р. існувало укріплення Дашков<sup>246</sup>. Списки польських замків наданих кримському хану містять фортецю яка згадується під назвою Дашов (Dassowa)<sup>247</sup>. Російські джерела з самого початку існування цієї фортеці надають назву Очаков<sup>248</sup>.

В 1494 р. Литовська держава втрачає контроль над фортецею, яка переходить у повне кримськотатарське користування. Кримське ханство відбудовує з руїн місто і розбудовує наново фортецю.<sup>249</sup> Кардинально перебудовуючи фортифікації хан надає нову татарську назву місту-фортеці – Джан-керман<sup>250</sup>:

<sup>245</sup> ПСЗ РИ. I. – Т. 32. – С.Пб., 1830. – С. 443.

<sup>246</sup> Skarbiec dyplomatów papieskich, królewskich, książęcych; uchwał narodowych, postanowień różnych władz i urzędów posługujących do krytycznego wyjaśnienia dziejów Litwy, Rusi Litewskiej i ościennych im krajów. Zebrał i w treści opisał Ignacy Daniłowicz. – Т. II. – Wilno, 1862. – Р. 123-126. – Док. № 1562 Rok 1431.

<sup>247</sup> Сборник князя Оболенского. № I – М., 1838. – С.88; Skarbiec dyplomatów... Op. cit. – Р. 330-331. – Док. № 746 Rok 1402 [1431].

<sup>248</sup> Русов А. А. Осада и взятие Очакова (1788)//Киевская старина (отдельный оттиск). – С.589.

<sup>249</sup> Сборник РИО. – Т.41. – С.Пб, 1884. – С. 210.

<sup>250</sup> Материалы для истории Крымского ханства, извлеченные по распоряжению Императорской Академии Наук, из Московского Главного Архива Министерства Иностранных Дел. Издал В. В. Вельяминов-Зернов. – С.Пб, 1864. – С. 256-260, 494-496, 774-777, 886-888; BOA. – Fon ad: "С.МЛ". – Dosya № 13. – Gömlek № 599 [1127 Za 06 /03.11.1715].

جان کرمان [Can-kerman] чи جانکرمان [Sankerman].

Татарську назву Очакова – Джан-керман можна перекласти як “Нова Фортеця” чи “Новоград”. З цією назвою фортеця приєднується до Османської імперії і входить до Аккерманського санджаку. Найменування Джан-керман переважно використовується в османських фіскальних документах *дефтердара* та в судових протоколах окружного *кадія*.

В подальшому перебираючи на себе управління в регіоні, османці в 1538 р. встановлюють пряме управління над містом-фортецею, зробивши його головним опорним пунктом османів в Північно-Західному Причорномор’ї. Добудовану фортецю Джан-керман турки перейменовують на Озі<sup>251</sup>.

اوزی [Ozi] – османсько-турецька назва ріки Дніпро, в гирлі якої було побудовано фортифікацію. Історик і географ з Дамаску Абу’ль-Феда (1273-1323) ще в ранніх подорожніх описах позначає ріку Дніпро тюркським найменуванням “Озен”<sup>252</sup> чи “Озі” (Ozen ~ Ozi)<sup>253</sup>. В картографічних та письмових джерелах османсько-турецькою мовою Дніпро значиться як Озі-су: اوزی صوی [Ozi suyu]

Трансформація назви ріки у назву фортеці в результаті надає найменування вживане османською адміністрацією протягом всього періоду панування османів в причорноморському регіоні – “Озі-кале”: اوزی قلعه سی [Özi kalesi, Özü kalesi]<sup>254</sup>. Таким чином, укріплене місто позначається за назвою ріки Дніпро – Озі в сполученні зі словом “kale” (фортеця), що можна перекласти як “Дніпровська фортеця”.

В європейських джерелах османська назва латиницею Kal-ai-Ouzi часто дублюється з латиничним варіантом російської назви фортеці – Oczakow.<sup>255</sup> В кириличній інтерпретації також разом з назвою Очаков зустрічається форма Каляй-Озі, як пряме транскрибування османської назви.

Одночасно в молдавських джерелах можна зустріти похідне від тюркської назви Озі найменування з волоською вокалізацією “Возія” чи “Воджія”. Деякі європейські картографи ідентифікують цю назву з окремим населеним пунктом, місцезнаходження якого є в західній стороні від Очакова. Написання зустрічається як на арабіці, так і латинському і кириличному еквіваленті:

ووجیا [ Vociya ] – османсько-турецький варіант;  
Vozia<sup>256</sup> чи Wozia<sup>257</sup> – за латинським написом;

<sup>251</sup> Абрагамович З. Старая турецкая карта Украины с планом взрыва Днепровских порогов и атаки турецкого флота на Киев // Восточные источники по истории народов Юго-Восточной Европы. – Т. II. – М., 1969. – С. 79.

<sup>252</sup> Брун Ф. Крым в половине XVIII ст. – Одесса, 1867. – С. 2-5.

<sup>253</sup> Абрагамович З. Старая турецкая карта Украины. – С. 79.

<sup>254</sup> BOA. – Fon adi: “C.AS.”. – Dosya № 43. – Gömlek № 1994 [1110 Ş 14 /15.02.1699]; BOA. – Fon adi: “C.AS.”. – Dosya № 319. – Gömlek № 13206[1197 Ca 14 /17.04.1783]; НБКМ. Ориенталски отдел. – Ф.311А. – Спр. 73. – Арк.1.

<sup>255</sup> Ricci-Zannoni. Carte de la Pologne. – М. № 24.

<sup>256</sup> Там само.



Воджия – кириличний еквівалент зустрічається в перекладних документах збірки М. Дубровіна (напр. – Список селений и урочищ, лежащих по Днепру от Балты до Воджии, оттуда до Очакова, а от оного по Бугу обратно до Балты, взятый из польской ланкарты, выданной от Риццы-Цанони в Лондоне 1779 г.)<sup>258</sup>

В XVII – XVIII ст. місто-фортеця Очаків-Озі набуває першочергового значення в обороні північних кордонів Оттоманської імперії, де концентруються досить великі військові сили османів. В адміністративно-територіальному поділі Очаків в 1538 р. набуває статусу центра військово-адміністративної одиниці – *санджак*:

اوزی سنجاقی [Ozi sancağı]<sup>259</sup>

Задовго до цього, місто-фортеця є центром судово-адміністративного округу – *каза*, у складі Сілістринського і Аккерманського санджаків:

قضاء جان کرمان [kazâ-i Can-kerman]<sup>260</sup>. Необхідно відзначити, що саме татарська назва Очакова – Джан-керман використовується при зазначенні округу-каза і виключно в фінансово-правових документах, протягом всього часу османської присутності в Причорномор'ї. Одночасно, позначаючи регіональну військово-адміністративну владу в регіоні використовується виключно османсько-турецька назва – Озі.

Так наступною ланкою в адміністративному рості Очакова є набуття статусу центру однієї з трьох європейських провінцій Османської імперії – *еялет*:

اوزی ایالتی [Ozi eyaleti]<sup>261</sup>.

Називаючи еялет ім'ям “Ози” відповідно тюркській назві Очакова і в той же час відповідно тюркській назві Дніпра, Оттоманська Порта таким чином позначає своє територіальне розширення на північ до ріки Дніпро чи один з трьох напрямків османської експансії в Центрально-Східну Європу.

Османська спадщина Очакова залишилась також в історико-географічних назвах регіону. Щодо Буго-Дністровського межиріччя в словосполученні топоніму завжди фігурує наявний зв'язок з Очаковом-Озі, як-то: “Очаковська земля”<sup>262</sup>, “Очаківський вілайет”,

<sup>257</sup> Reilly F. Schauplatz der fünf Theile der Welt Milt bestaendiger Rücksicht auf die besten Originalwerke in drey Theile zusammengetragen von finer Gesellschaft Geographen. Nach und zu Büschings Großer Erdbeschreibung Herausgegeben von F.I.I. von Reilly. – Wien, 1789.

<sup>258</sup> Присоединение Крыма к России. – Т.III. – С.Пб, 1887. – С. 91-92.

<sup>259</sup> İhsanoğlu E. History of The Ottoman State, Society & Civilization. – V.1. – Istanbul, 2001. – P. 35.

<sup>260</sup> Katalog dokumentów tureckich. Dokumenty do dziejów polski i krajów ościennych w latach 1455-1672. Opracował Zygmunt Abrahamowicz / Katalog rękopisów orientalnych ze zbiorów polskich. – T. I, część 1. – Warszawa, 1959. – P. 113. – Dok. №112; BOA. – Fon ad: “TT.d”. – Defter № 0475 [977 /06.1569-06.1570]; BOA. – Fon ad: “TT.d”. – Defter № 0483 [977 /06.1569-06.1570].

<sup>261</sup> Kılıç O. Beylerbeylikler/Eyaletler, Kapitanlıklar, Voyvodahıklar (1362-1799). – In: TÜRKLER. Cilt.9. – Ankara, 2002. – S. 887; Göyünç N. Osmanlı Devleti'nde Taşra Teşkilatı (Tanzimat'a Kadar) // Osmanlı. Cilt.6. – Ankara, 1999. – S. 77-78.

<sup>262</sup> Деволант. Карта географическая изображающая Область Озу или Едизанъ иначе называемую Очаковскою землею и присоединенную ныне к Российскому государству в силу заключенного в Яссах мирного договора. 1791.

“Очаківський степ”<sup>263</sup>, “Очаківська область”<sup>264</sup> чи “Земля очаківських татар”<sup>265</sup>:

اوزی قبری [Ozi kırı]<sup>266</sup>

اوزی ولایتی [Ozi vilayeti]

اوزی تاتارلارینин топрағи [Ozi tatarlarının toprağı]

اوزی татарлары çölü ]<sup>267</sup>

Перехід фортеці Озі-Кале під російську владу, позначився суцільною руйнацією фортифікацій, що здійснив Г. Потьомкін. Решткам османського військового центру з чотирма передмістями та колишніми внутрішньо-фортечними кварталами надається статус міста, з подальшим оголошенням імператорського наказу. За містом закріпилась стара назва Очаків, відома в російських джерелах ще з XV ст., завдяки чому було збережено логічна дата заснування населеного пункту за першою письмовою згадкою.

### 6. Татарбунари

У Евлія Челебі, досить детально описується фортеця Татарбунари:

تاتار پیناری [Tatar pınarı], яка існувала з середини XVII ст. на березі ріки Когильник (Кундук) де її пересікав шлях з Кілії до Аккермана. Значається час будівництва 1636-1637 рр.<sup>268</sup> В латиничній та кириличній написаннях назва зустрічається ідентична османсько-турецькій – *Tatar Punar*, Татар-Пунар.

В термінології адміністративно-територіального поділу, населений пункт Татарбунари на одному щаблі з Аккерманом і Кілією, згадується як центр судово-адміністративного округу – *каза*, що є зафіксовано в низці реєстрів<sup>269</sup> і списків платників християнського податку джизіє<sup>270</sup>:

فضاء تاتار پیناری [kazâ-i Tâtâr-bunârı <sup>271</sup>]

تاتار پیناری فضاء [Tâtâr-pınârı kazâsı ]<sup>272</sup>.

Землі Татарбунарської каза знаходяться в басейні ріки Сарата, з низкою населених пунктів по течії ріки. Одне з поселень є однойменним з рікою і згадується в подорожніх записках Евлія Челебі як “Sarata” чи “Sariatasultan”<sup>273</sup>. Населення Сарати і Татар-

<sup>263</sup> Материалы для истории южнорусского края в XVIII ст. (1715-1774). Извлеченные из старых дел Киевского губернского архива А. А. Андриевским. – Одесса, 1886. – С. 268.

<sup>264</sup> Русов А. А. Осада и взятие Очакова. – С.589; Дружинина Е.И. Кючук-Кайнарджийский мир 1774 года, его подготовка и заключение. – М., 1955. – С.363.

<sup>265</sup> Ricci-Zannoni. Carte de la Pologne. – Карта № 24.

<sup>266</sup> BOA. – Fon adı: “HRT.h.” – Harita № 37.

<sup>267</sup> حماك عثمانیه نك افطار شماليه سی حریطه سیدن // Турецкие владения (Бассейн Черного моря). 1780-е г.

<sup>268</sup> Челеби Э. Книга путешествия. – С. 33.

<sup>269</sup> НБКМ. Ориенталски отдел. – Ф. ОАК. – Спр. 178/22.

<sup>270</sup> Грозданова Е. Налог джизье с балканских земель в системе доходов государственной казны Османской империи (по турецким документам)// Восточные источники по истории народов Юго-Восточной и Центральной Европы; под редакцией А. С. Тверитиновой. – Т. III. – М., 1974. – С. 173.

<sup>271</sup> BOA. – Fon adı: “MAD”. – Defter № 01243 [1105 Ca 19 / 16.01.1694].

<sup>272</sup> Veliman V. Relațiile Româno-Otomane, 1711-1821// Documente turcești. – București, 1984. – P. 354-359. – Doc.№136 [1758/noiembrie/12-21].

<sup>273</sup> Çelebi E. Seyahatname. Cilt VIII. – İstanbul, 1314. – P. 197.

бунар як християнська райя було основним джерелом надходжень податків. Саме тому найменування ріки і відповідно одного з найбільших населених пунктів на ній – Сарата, вірогідно дає відображення при згадуванні цієї каза під різними назвами. Так, в поземельних описах XVIII ст.<sup>274</sup>, замість каза Татарбунар згадується каза Сарата чи Сарана каза<sup>275</sup>, іноді Сарта:

قضاء صارتہ [kazâ-i Sarata]<sup>276</sup>. Важливим є те, що дві назви “каза Татарбунар” і “каза Сарата” не вживаються в одному і тому самому реєстрі чи описі.

В одному з османських джерел зустрічається інформація про вакифські землі в каза Сарата, які були в підпорядкуванні до *dîzdara* фортеці Татарбунари.<sup>277</sup> В іншому османському податковому реєстрі вказується, що *касба* Татарбунар

قصبہ تاتار بیکاری [kasaba-i Tatar-bınarı], є головним населеним пунктом чи центром каза Сарата<sup>278</sup>. Власне це підтверджує наявність лише однієї каза навколо течії річок Сарата і Когільник з центром в фортеці Татарбунар. Тому можна стверджувати, що каза Татарбунар і каза Сарата є тотожними.

Населений пункт Татар-бунари один з не багатьох який має свою незмінну назву з часу заснування. Незважаючи на нестабільний характер населення в містечку, час заснування не зазнав перегляду.

### 7. Овідіополь

Офіційно встановленою датою заснування визнається 15 червня 1793 р.

Одна з перших згадок про цей населений пункт є в кореспонденції великого коронного гетьмана Станіслава Конецьпольського, де зазначається, що посол гетьмана повертаючись з татарських володінь у 1637 р. “26 квітня по дорозі до Хаджидере (Hadzidere) зустрів калгу-султана Хусама Гірея”, який запросив його загостювати. Вже через день “28 квітня польський посол наздоганяє кримського хана біля Дністра. Гірей наказує послові направитись разом з ним до Маяк (Маяк), який лежить на лівому березі Дністра”<sup>279</sup>. Наведені топоніми у тексті повідомлення польського посла говорять про існування населеного пункту на березі Дністра саме на місті сучасного Овідіополя.

Наступне згадування про цей населений пункт маємо через більш ніж сто років. В письмових джерелах російської розвідки

<sup>274</sup> Veliman V. Op. cit. – P. 140-145. – Doc.№43. [1721/ianuarie/20-29]; Documente turcești privind istoria României. – Vol.II. 1774-1791. – București, 1983. – P. 72-76. – Doc.№ 51 [1786/aprilie/21-30].

<sup>275</sup> Catalogul documentelor turcești. – Vol.II. – P. 307. – Doc.№1064 [1786/apr./20-29].

<sup>276</sup> BOA. – Fon adr: “MAD”. – Defter № 01243 [1105 Ca 19 / 16.01.1694].

<sup>277</sup> BOA. – Fon adr: “İE. AS”. – Dosya № 11. – Gümlek № 1001 [1096 L 05 / 04.09.1685].

<sup>278</sup> BOA. – Fon adr: “MAD”. – Defter №04023 [1102 Z 29 / 23.09.1691].

<sup>279</sup> Andrzej Korytko. Poselstwo Krzysztofa Dzierżka na Krym w latach 1636-1637// Поляки на півдні України та в Криму. – Одеса-Ополе-Вроцлав, 2007. – С.35.

міститься інформація про нього під назвою Гаджидере.<sup>280</sup> Особливо цінним у підтвердженні існування населеного пункту у середині XVIII ст. на місті сучасного Овідіюполя є османський документ, який стосується господарської діяльності мешканців містечка і показує його вагоме значення для цієї місцевості. Оригінал документу знаходиться в колекції “Державна адміністрація” Урядового Османського Архіву в Стамбулі. Зміст документу пере-дусім вказує на взаємовідносин Кримського хана з місцевою адміністрацією та господарювання на підпорядкованій йому пристані/хлібній гавані Аджидере: “Кримський хан Селім Гірей приїхавши до Хаджибею і в результаті здійсненої ним розвідки/пошуку на пристані Аджидере виявив 174 заповнених зерном погребів. Наказується це зерно відправити до Стамбулу за допомогою використання пристані Ходжабей”<sup>281</sup>.

Датується документ зимою 1764/1765 рр. Саме ця пора року унеможливила використання замерзлої хлібної гавані Аджидере, що і зумовило необхідність перевантаження зерна на кораблі в більш соленому незамерзаючому порту Ходжабея. Османсько-турецький текст також красномовно свідчить про існування 174 погребів, що передбачало б існування такої ж кількості осель чи родин, що для XVIII ст. є досить значним.

Таким чином, за османськими офіційними документами селище згадується як значний населений пункт з портом чи пристанями по перевалці пшениці. Хлібну гавань використовувало Кримське ханство для транспортування зернових до Стамбулу. Назва селища і відповідно пристані-порту османсько-турецькою мовою позначається за найменуванням навколишньої долини і річки – Аджи-дере (гірка долина):

عجيدره [Acidere]<sup>282</sup>

آجي دره [Acı-dere]<sup>283</sup>

Якщо щодо існування Аджидере за османської доби не виникає питань, то встановлення безперервності існування цього населеного пункту під час перебігу російсько-турецьких війн другої половини XVIII ст. (до переходу під російське управління) також підтверджується низкою письмових джерел:

Так, за подорожніми оповіданнями Лафита-Клаве 1780-х рр. “Гаджи-Дере розташовано на лівому березі ріки, в її затоці чи западині навпроти Аккермана. Його перетинає струмок, від якого селище отримало свою назву. Як розказують, воно було більше ніж

<sup>280</sup> Канцелярія Новосербського корпусу; упорядники В. Мільчев, О. Посулько/ Передмови: С. Гаврилович, С. Лачич, В. Мільчев, О. Посулько// Джерела з історії Південної України. – Запоріжжя, 2005. – Т. 7. – С.293.

<sup>281</sup> BOA. – Fon adı: “C.BLD”. – Dosya № 38. – Gömlek № 1865 [1178 Ş 14 / 06.02.1765].

<sup>282</sup> Там саме.

<sup>283</sup> BOA. – Fon adı: “HRT.h.”. – Harita № 1425.

Аккерман, але зруйновано російськими військами під час минулої війни (1768-1774 р. – О. С.) і не відновлено до попереднього стану”<sup>284</sup>.

В свою чергу, російський військовий інженер Ф. П. Де-Волян надаючи характеристику населеному пункту за татарсько-османської минувшини зазначав: “місцезнаходження Аджидері вочевидь було дуже привабливим під час його розквіту. ... Руїни, що залишились від цього міста, мають близько трьох з половиною верст у периметрі. ... Молдавани, які мешкають у Калаглей в 5 вестах звідси, згадують Аджидері як земний рай і особливо хвалять вино, яке тут робили, вважаючи його найкращім в усій Молдові та Бессарабії. ... Аджидері (до війни 1787-1791 р. – О. С.) був найбільшим містом цієї провінції після Очакова та мав значний ринок вивезення пшениці і худоби (переважно баранів) до Константинополя.”<sup>285</sup>

Наведені уривки з османської офіційної документації і з повідомлень військових інженерів свідчать про існування на цьому місті досить великого населеного пункту за османської доби, яке унаслідувала російська адміністрація. У 1791 р., як і більшість населених пунктів Північного Причорномор'я, Аджидер лежав у руїнах, а регіон під час тривалих російсько-турецьких війн XVIII ст. перетворився у спустошений регіон. Тому російський уряд, без будь-якого огляду на рештки населення в містечку, яке тут безперервно проживало як за османського панування, так і за часів встановлення російської влади видає наказ у 1793 р. про заснування нового міста Овідіополь.

### 8. Одеса

Встановлена владою офіційна дата заснування міста 2 вересня 1794 р.

Відомо про існування населеного пункту на цьому місті ще в 1415 р. під назвою Касzubуеіow, як прикордонний порт польського короля Владислава.<sup>286</sup>

Встановлення турецької влади над Кочубеєм відбувається в 1538 р. під час переходу Буго-Дністровського межиріччя від Кримського ханства у володіння Оттоманської Порти. В османських документах населений пункт згадується як середня фортеця з портом, в якому міститься пристань і маяк. В поодиноких випадках, найменування поселення в османсько-турецькому варіанті зустрічається за старою, доосманською назвою, як-то Коджабей чи Качибей:

<sup>284</sup> [Лафитт-Клаве]. Описание пути от Константинополя до Очакова. – С.Пб, 1821. – С. 82.

<sup>285</sup> Отчет относительно географического и топографического положения провинции Озу или Эдисан, обычно называемой Очаковская степь, служащий пояснением к картам и планам, снятым по высочайшему указанию. 1792 г. //Наследие Ф. П. Де-Волана. Из истории порта, города, края. – Одесса, 2002. – С. 99-100.

<sup>286</sup> Хаджибей – Одеса та Українське козацтво. (1415-1797 рр.): Серія зб. наук. ст., матеріалів та републікацій.– Одеса, 1999. – Т.ІІІ. – С. 17.

قوجه بك [Kocabey]<sup>287</sup>

Основною вживаною назвою в османській документації для означення цієї фортеці використовується – “Ходжабей”:

حواجه بك [Hocabey]<sup>288</sup>. В каталогах Урядового Османського Архіву за географічним покажчиком – Ходжабей міститься понад 2000 османсько-турецьких документів датованих XVII – XVIII ст.

В подорожніх оповіданнях Лафіта-Клаве це поселення також згадується як поєднання старої доосманської назви “Кочубей” і вживаної османської “Ходжабей”: “Коджа-Бей, що лежить на Чорному морі, в затоці чи узмор’ї, яке утворює досить спокійний рейд, складається з двох татарських сіл (тобто з двох передмість – О.С.), відокремлених маленькою безводною видолинкою”.<sup>289</sup>

Протягом XVIII ст., заради тривалих війн і наближенню російських кордонів до Чорного моря, підсилюється значимість невеликої фортеці Ходжабей у ланці оборонних пунктів. За допомогою європейських військових інженерів її перебудовують та надають нову назву “Новий світ”. Османсько-турецька назва – *يكنى دنيا* [Yeni Dünya], в європейських джерелах зустрічається як – *Janiduni*<sup>290</sup>, а в російських – Янидуни<sup>291</sup>.

За османською градацією фортифікаційних споруд існують окремі найменування для кожної відповідної величини цих укріплень. Велика фортеця, з декількома рядами оборонних споруд (фортечна стіна, рів, вал), позначається як “кале” (قلعه [kale]), середнього розміру, типу форт, – “хисар” (حصار [hisar]), менші за значенням укріплені фортифікації – “паланка” (پالانقه [palanka]). Щодо фортеці Ходжабей використовується в рівній мірі найменування *хисар* і *паланка*:

حواجه بك حصارى [Hocabey hisari]<sup>292</sup>

حواجه بك پالانقه سى [Hocabey palankasi]<sup>293</sup>

Значна кількість османських документів засвідчує першочергове значення для населеного пункту Ходжабей наявність порту і хлібної

<sup>287</sup> BOA. – Fon adr: “C.ML”. – Dosya № 736. – Gömlek № 30047; BOA. – Fon adr: “C.AS”. – Dosya № 1045. – Gömlek № 45909.

<sup>288</sup> BOA. – Fon adr: “C.AS”. – Dosya № 1046. – Gömlek № 45944 [1178 Za 16/ 07.05.1765]; BOA. – Fon adr: “C.BLD”. – Dosya № 38. – Gömlek № 1865 [1178 Ş 14/ 06.02.1765]; BOA. – Fon adr: “HAT”. – Dosya № 23. – Gömlek № 1144 [1202 Ra 13/ 23.12.1787] і т.ін.

<sup>289</sup> [Лафитт-Клаве] Описание пути от Константинополя до Очакова. – С. 85.

<sup>290</sup> Ricci-Zannoni. Carte de la Pologne.; Carte von der Moldau und Walachei nach der Astronomischen Beobachtungen des Russisch Kayser I Majors Jslenief und denen Charten und Bescheibung des H. Hauptm. Sulzer. ing. Den Charten des ehmal Rufs Kaysl. Genlineut. v. Bauer über die Moldau u.a.m. entworfen von F. L. Güsfefeld. Nürnberg bey denen Homaennischen Erben. A=1785.

<sup>291</sup> Шмидт Я. Т. Карта Молдавии и Валахии по подлинным квартирмейстерским чертежам и по наблюдениям астрономическим в оных странах учиненным. – С.Пб, 1774; Исленьев И. Генеральная карта Новороссийской губернии, разделенной на уезды. Сочинена в 1779 году Иваном Исленьевым. 1779.

<sup>292</sup> BOA. – Fon adr: “C.AS.”. – Dosya № 1096. – Gömlek № 48375 [1194 R 09/ 14.04.1780].

<sup>293</sup> BOA. – Fon adr: “HAT”. – Dosya № 23. – Gömlek № 1144 [1202 Ra 13/23.12.1787]; BOA. – Fon adr: “C.AS.”. – Dosya № 260. – Gömlek № 10828 [1201 B 02/20.04.1787]; BOA. – Fon adr: “C.AS.”. – Dosya № 821. – Gömlek № 1204 [1204 Ca 27/12.02.1790] і т.ін.

гавані в ньому. Як правило в документах подається інформація щодо функціонування порту цілком, окремо по будівництву причалів, пристань, молу та інших об'єктів життєдіяльності міста, що видно з заголовків діловодства:

*Фортеця порту Ходжабей* [Hocabey Limanı Hisarı]<sup>294</sup>

*Причал порту Ходжабей* [Hocabey Limanı İskelesi]<sup>295</sup>

*Локально побудовані в Ходжабей причал (пристань), мечеть, магазини і великий постійний двір* [Hocabey mevkiinde uyarılan iskele, cami, mağazalar ve büyük han]<sup>296</sup>

*Лазня що будується на пристані Ходжабей* [Hocabey iskelesine yapılacak hamam]<sup>297</sup>

*Управління поштовими відділеннями Ходжабейю* [Hocabey menzillerinin idaresi]<sup>298</sup> і т.ін.

Наведені уривки з офіційної документації османської адміністрації красномовно свідчать про розгалужену навколофор-течну інфраструктуру Ходжабея. Російська адміністрація отримала у спадок одне з найрозбудованих міст Північно-Західного Причорномор'я.

Історичну тяглість міста від османської до російської доби підтверджують, навіть, перші російські імператорські накази, які стосувались розбудови чи реконструкції існуючого населеного пункту і його порту у статусі міста – Хаджибей. Лише з часом починають вживати нову назву – Одеса, але без офіційно підтвердженого наказу про перейменування. Також треба зазначити, що в османських офіційних документах ХІХ ст. щодо цього міста продовжують вживати назву Ходжабей, а нове російське ім'я – Одеса вписується в дужках чи взагалі не вказується<sup>299</sup>.

Таким чином, ігнорування османсько-турецьких джерел в дослідженні історії міста призводить до применшення багатомістової історії Ходжабея – Одеси.

\* \* \*

Наведені приклади доводять, що за османської доби в Північно-Західному Причорномор'ї існували населені пункти з розвинутою інфраструктурою. Османсько-турецькі джерела письмово підтверджують, що фортеця, порт тощо споруджувались за російського часу на території вже існуючого поселення, і дата появи цього об'єкту має відношення лише до самого об'єкту і аж ніяк до населеного пункту в якому його збудовано. Також дата зміни назви населеного пункту є лише датою перейменування віддавна існуючого поселення, і ніяк не може вважатися новою датою заснування.

<sup>294</sup> BOA. – Fon adı: “C.AS.”. – Dosya № 611. – Gömlek № 25783 [1191 Ca 24].

<sup>295</sup> BOA. – Fon adı: “C.AS.”. – Dosya № 73. – Gömlek № 3438 [1180 M 02].

<sup>296</sup> BOA. – Fon adı: “C.AS.”. – Dosya № 344. – Gömlek № 14273 [1178 C 11].

<sup>297</sup> BOA. – Fon adı: “C.AS.”. – Dosya № 395. – Gömlek № 16281 [1182 M 29].

<sup>298</sup> BOA. – Fon adı: “C.NF.”. – Dosya № 52. – Gömlek № 2578 [1192 Ra 28].

<sup>299</sup> BOA. – Fon adı: “HR.MKT.”. – Dosya № 18. – Gömlek № 37 [1263 B 08/22.06.1847]; BOA. – Fon adı: “HR.MKT.”. – Dosya № 20. – Gömlek № 40 [1263 C 06 / 21.05.1847] і т. ін.

Звертаючи увагу щодо прикладів з Балтою та Ізмаїлом, необхідно відзначити ще одну технологію російської адміністрації, яку застосовували у встановленні дати заснування населених пунктів. Технологія базувалась на об'єднанні декількох населених пунктів чи навпаки роздрібненні їх за функціональним значенням з подальшим відокремленням частини того чи іншого поселення в окрему одиницю. Як правило ці “новостворені” населені пункти перейменовували з подальшим наданням статусу міста. Такими актами нова російська адміністрація також встановлювала нову дату заснування того чи іншого населеного пункту.

**Sereda Olexander**

***The settlements in North-West Black Sea Region in Osman historical sources: on problems of their chronology and history***

*In the article on the basis of archive and published Osman empire sources there were represented the facts on existence and development of settlements in North-West Black Sea Region in the XVIII c., in particular of Akkerman (Bilgorod-Dnistrovs'kyi), Izmail, Hadgibey (Odesa), Ochakiv, Balta, Bendery, Tatarbounary, Ovidiopol'. The author also has offered own approaches related their dating.*

УДК 94[(477/7)+560]:357.1-058.22“1790/1825”

**Світлана Каюк**

**ОСМАНСЬКІ ПРОВІНЦІЙНІ УРЯДОВЦІ І ЗАДУНАЙСЬКІ  
ЗАПОРОЖЦІ В КІНЦІ XVIII – НА ПОЧАТКУ XIX ст.**

*Стаття присвячена взаєминам задунайських запорожців і провінційних адміністраторів Османської імперії в кінці XVIII – початку XIX ст. На тлі внутрішньополітичних подій Османської імперії показана служба Задунайського Коша сілістрійському паші та браїлівському назирю, участь запорожців у боротьбі з аяном Пазванд-оглу.*

У перші роки перебування запорожців в Османській імперії їх безпосереднім захисником і представником інтересів був очаківський паша, владі якого вони підлягали. Після переселення запорожців за Дунай у кінці 1770 – на початку 1780-х рр. козаки мусили шукати собі нового покровителя. Ним став спочатку сілістрійський паша, а потім браїлівський назир і туччинський паша.

Документи з фонду Генерального консульства в Яссах (Архів зовнішньої політики Російської імперії – далі АЗП РІ) показують, яким чином відбувалися ці пошуки. На початку 1780-х рр. представники російського посольства у Константинополі та консульства в Яссах намагалися повернути російських дезертирів та біглих, які залишилися на Дунаї після закінчення у війни 1774 р. Нарешті, 1783 р. був виданий султанський фірман, в якому наказувалося місцевим турецьким керівникам повернути російських утікачів, за винятком тих, які прийняли магометанський закон. Для виконання цього розпорядження до Сілістрії був відправлений російський сержант



Петро Зимін, який мусив розшукати на Дунаї донських козаків<sup>300</sup>. У своєму подорожньому журналі П. Зимін 26 травня 1783 р. записав, що мав особливу розмову з “капітгаєм” (ймовірно, капіджібаші – турецьким службовцем, який виконував обов’язки фельд’єгеря) та сілістрійським пашею Тефекші-баші про запорожців. Так, пашу цікавило, “какие у вас эти люди и что оне у вас получали...”, оскільки козаки мають бажання “здесь быть как у вас”<sup>301</sup>. Аналізуючи зміст документа, можна зрозуміти, що запорожці незадовго перед тим звернулись до сілістрійського паши з проханням дозволити їм жити на його землях і нести службу. Але сілістрійський паша мав спочатку деякі сумніви, тому “начал сказывать: да что в вас есть, как вы в России были воры, так равно и здесь, что не можна вам верить. Запорожцы паше отвечали: когда мы вам не будем верно служить, тогда нам всем голову срубите”<sup>302</sup>. Цю відповідь запорожців цікаво порівняти з висловом, який використав П. Зимін в аналогічному за змістом рапорті генеральному консулу в Яссах від 20 травня 1783 р., а саме: “Нет батько, когда мы не будем вам служить, тогда нас всех порешите”<sup>303</sup>. Отже, ця фраза передає типову козацьку фразеологію.

Справа про прийняття запорожців на службу сілістрійському паши була вирішена на користь козаків. 2 червня 1783 р. П. Зимін зазначив, що паша отримав фірман, в якому зазначалось, що “Запорожцев собравши доставлять в Едрене и выдать на оных что потребно, почему прислан был их старшина и увещевал оных, чтоб не расходились по другим местам и будете получать жалование и провиант”<sup>304</sup>. Цей наказ стане більш зрозумілим, якщо згадати плани Порти після підписання Айналі-Кавакської конвенції переселити запорожців у Румелію та Адріанополь (Едірне – колишню столицю Туреччини)<sup>305</sup>.

Підлеглисть запорожців владі сілістрійського паши зберігалась до кінця перебування Задунайської Січі у межах Османської імперії. Так, у 1820-х рр. полковник І.П.Ліпранді, складаючи топографічний опис правого берега Дунаю, зазначав майже необмежену владу кошового отамана на Січі і підпорядкованість лише сілістрійському сераскеру (військовому керівникові)<sup>306</sup>. Інші документальні джерела також підтверджують це. Так, надвірний радник Арванітакі у своєму проханні новоросійському та бессарабському генерал-губернатору М.С. Воронцову від 8 жовтня 1829 р. скаржився на своїх дворових

<sup>300</sup> Архів зовнішньої політики Російської імперії (далі – АЗП РІ). – Ф.69. – Оп.69/1. – Спр.22.

<sup>301</sup> АЗП РІ. – Ф.69. – Оп.69/1. – Спр.22. – Арк. 39 зв.

<sup>302</sup> Там само.

<sup>303</sup> Там само. – Арк.18 зв.

<sup>304</sup> Там само. – Арк.40 зв.

<sup>305</sup> Присоединение Крыма к России. Рескрипты, реляции и донесения; под. ред. Н. Дубровина. – С.Пб,1885. – Т.3. – С.281.

<sup>306</sup> Некоторые сведения о правом берегу Дуная, собранные в 1826 г. – С.Пб.: Типография Генерального Штаба, 1827.

людей, які у 1825 р. втекли до задунайських запорожців<sup>307</sup>. Намагаючись повернути їх, Арванітакі звертався з відповідним відношенням саме до сілістрійського сераскера Ахмета-паші, оскільки лише він міг повернути втікачів із Задунайської Січі. Однак справа лишилася безрезультатною: сілістрійський сераскер, захищаючи інтереси запорожців, відповів, що таких людей на Січі немає. У вересні 1826 р. командир Дунайської флотилії Завадовський повідомляв рапортом М. С. Воронцову про перехід на російський бік козака Ф.Щербини “с изъявлением желания водвориться навсегда жительством в наших пределах”<sup>308</sup>. Під час допиту в ізмаїльському карантині Ф. Щербина показав, що запорозький кошовий перебуває на Січі “и хотя управляет козаками с неограниченной властью, но и сам подчинен пашам: тульчинському и силистрийскому”<sup>309</sup>. Останній задунайський кошовий Й. М. Гладкий після переходу на російський бік зазначив, що “во время нахождения их под турецьким правлением, представил он лично силистрийскому паше запорожцев 600 человек с духовным причетом...”<sup>310</sup>. Отже, від 80-х рр. XVIII ст. і до 1828 р. запорозькі козаки за наказом Порти мали підпорядковуватися саме сілістрійському паші (особливо у військових питаннях).

Сілістрія, незважаючи на свою провідну роль у житті Османської імперії того часу, знаходилась на значній відстані від дунайської дельти та чорноморського узбережжя. Тому запорожці, які прагнули триматися саме пониззя Дунаю та мали враховувати швидкий розвиток подій, що відбувалися тоді в цій частині імперії, мусили шукати собі захисника поблизу свого постійного місцеперебування. Ним став браїлівський назир, перебуваючи на службі та в підпорядкування якого запорожці стали учасниками тих бурхливих подій, що розгорнулися наприкінці XVIII – на початку XIX ст. у Румелії.

Реформи турецького султана Селіма III викликали хвилю протесту з боку реакційних кіл, особливо яничар. У Румелії найбільш помітну роль серед опозиціонерів відіграв Осман Пазванд-оглу, який став прапором боротьби проти реформ Селіма й який згрупував навколо себе значні військові контингенти, що стали основною силою у повстанні проти Порти наприкінці XVIII ст.<sup>311</sup>.

Документи фонду “Генеральне консульство в Яссах” свідчать, що в кінці 1790-х р. запорозькі козаки брали активну участь у придушенні виступу Пазванд-оглу. Так, у січні 1798 р. генеральний консул І. Северін отримав повідомлення від своїх агентів, що за наказом Порти запорозький кошовий “отправил свою команду в

<sup>307</sup> Державний архів Одеської області (далі – ДАОО). – Ф.1. – Оп.214. – Спр.11 за 1825-1828. – Арк. 67.

<sup>308</sup> Там само. – Арк.116.

<sup>309</sup> Там само. – Арк.117.

<sup>310</sup> ДАОО. – Ф.1. – Оп.214. – Спр.7 за 1828. – Арк.177.

<sup>311</sup> Миллер А.Ф.Муштафа паша Байрак тар. Оттоманская империя в начале XIX в.-М.; Л.:Изд-во АН СССР,1947. – С. 109.

Рушук, следовав сам после с 140 человеками казаков, то первые дошли до Рущука благополучно, а последние с кошовым попали в полон к Серакли-оглу – начальнику войск Пазванд-оглу<sup>312</sup>. Відрядження запорожців до Рущука є цілком зрозумілим, оскільки саме рушукський аян Терсенікли-оглу взяв на себе захист цієї території від заколотників.

Протягом наступних років запорозькі команди неодноразово згадувалися у документах як доволі активний військовий контингент. Так, із “записок бухарестських і задунайських новин” довідуємось, що “Пазванд-оглу, как уверяют, с удовольствием слышит о побегах казаков из Крайова, кои одни казались войскам его страшными”<sup>313</sup>. Однак участь запорожців у придушенні цього заколоту не свідчить про прагнення козаків відігравати будь-яку роль у турецькому суспільно-політичному житті. Як піддані Порти та підлеглі браїлівського назиря вони мусили виставляти певну кількість військових сил. Проте за свою службу запорожці отримували платню. Коли Порта виявилася неспроможною заплатити жалування козакам, останні тут же відмовилися виконувати свої обов’язки. Тому генеральний консул В.Ф. Малиновський у січні 1801 р. отримав повідомлення, що “находящиеся в команде браилского назиря 700 человек запорожцев многие уходят, больше 50 прошло уже сие местечко обратно в их жилища”<sup>314</sup>. “Записки бухарестських і задунайських новин” від 23 липня 1801 р. продовжують цю тему: “Начальствующий над казаками в Крайове находящимися, не получая поньне фирмана, обещающего прибавки жалования по 10 пиастров на месяц каждому казаку, и имея многие беспокойства от подчиненных своих, не принявших даже выдаваемых им по 5 пиастров, отправился паки в Царьград. В проезде чрез Бухарест признавался он, что ежели не получит всех обещанных Портою выгод, то не только не в состоянии будет удерживать казаков – одних от побега, а других от возвращения в Россию, но и сам туда же возвратится. Господарь и Хасан-паша стараются удерживать казаков от побега, лаская оных разными обещаниями”<sup>315</sup>.

Доволі активна участь запорожців у боротьбі проти Пазванд-оглу може пояснюватися ще однією причиною. Некрасівці – давні вороги запорожців – під час турецьких усобиць виступали на боці Пеглевана, який був ярим ворогом Селіма III і реформаторського уряду<sup>316</sup>. За свідченнями І.П.Ліпранді, саме Пеглеван послав некрасівців на запорожців, які залежали від браїлівського назиря<sup>317</sup>. Вірогідніше, мова

<sup>312</sup> АЗП РІ. – Ф.69. – Оп.69/1. – Спр.254. – Арк.10 зв.

<sup>313</sup> АЗП РІ. – Ф.312. – Оп.575. – Спр.2. – Арк.14.

<sup>314</sup> Там само. – Арк.22.

<sup>315</sup> АЗП РІ. – Спр.18. – Арк.1зв.

<sup>316</sup> Миллер А.Ф. Мустафа паша Байрактар. Оттоманская империя в начале XIX в. – С. 196.

<sup>317</sup> Сведения о задунайских запорожцах в 1826 году // Киевская старина. – 1891. – №11. – С. 296.

йде про напад 1806 р., внаслідок якого запорожці мусили кинути Січ у Катирлезі і перейти в Браїлів під захист паші<sup>318</sup>.

Восени 1806 р. розпочалася російсько-турецька війна, отже придунайським землям приділялась особлива увага російського військового керівництва. 7 листопада 1806 р. генеральний консул в Яссах повідомив командуючого Молдавською армією І.І.Міхельсона, що “от приезжих с устья Дунайского слышно было здесь, будто назырь по поводу опасений со стороны Рущука, не надеясь на имеющиеся у него войска, перевел к себе из Катирлеза всех турецких запорожцев, которые на 150 лодках якобы уже переехали со всем имуществом и церковью в Ибраил; и что после этого некрасовцы, бывшие во всегдашней с ними вражде, напав ночным временем на одну деревню, заселенную домовитыми запорожцами, вырезали всех оных, не оставя даже и детей, но сие однако требует подтверждения”<sup>319</sup>. Вже наступного дня, тобто 8 листопада 1806 р., ці чутки підтвердилися, і генеральний консул доповів міністру іноземних справ Росії та командуючому армією про переселення у Браїлів турецьких запорожців на чолі з кошовим отаманом та церквою, а також про сутичку з некрасівцями, під час якої було вбито 40 запорожців та до 70 поранено<sup>320</sup>.

Запорожці, вдячні браїлівському паші за захист та турботу, несли вірну службу. Під час російсько-турецької війни 1806-1812 рр. російські військові керівники, що знаходились у діючій армії на Дунаї, навіть вживали спеціальну назву “браїлівські запорожці”. Так, шеф Смоленського мушкетерського полку генерал-майор П. Колюбакін у рапорті від 24 квітня 1807 р. повідомив генералу І.І. Міхельсону, що “сего месяца 22 числа переехав реку Серет близ селения Сердари несколько браиловских Запорожцев с их начальником для обыкновенных их переговоров с нашими Запорожцами, побыв с ними, объявили нашим Запорожцам, что того числа в ночи намереваются они еще с несколькими другими бежать к нам...”<sup>321</sup>. Під “нашими Запорожцями” Колюбакін, безумовно, розумів тих турецьких запорожців, які на початку війни перейшли до Росії й утворили Усть-дунайське буджацьке військо. Однак, незважаючи на існування цього козацького формування на доволі вигідних умовах у межах Російської імперії та наближення до придунайського регіону російських військ, браїлівські запорожці залишалися вірними своєму паші.

Із записів “Журнала по движению войск в Молдавии, Валахии и Бессарабии во время командования оными генерала Михельсона. 1807 г.” можна довідатися, що в травні 1807 р. І.І.Міхельсон звернувся до браїлівських запорожців з відкритим листом, в якому закликав їх перейти на російський бік, обіцяючи прощення, захист і

<sup>318</sup> АЗП РІ. – Ф.69. – Оп.69/1. – Спр.141. – Арк. 108-113.

<sup>319</sup> АЗП РІ. – Ф.69. – Оп.69/1. – Спр.141. – Арк. 108.

<sup>320</sup> Там само. – Арк.113.

<sup>321</sup> РДВІА. – Ф.14209. – Оп.5/165. – Зв.24. – Спр.3-6. – Ч.2. – Арк.2.

покровительство<sup>322</sup>. Однак браїлівські запорожці не скористалися цією пропозицією. Тому-то генерал-майор Колюбакін у вже згаданому рапорті І.Міхельсону мусив повідомити, що переговори, які вчинили браїлівські запорожці з усть-дунайськими козаками, були лише приманкою. Через годину після того браїлівські козаки повернулись і несподівано “захватили с берегу насильственным образом одного из наших Запорожцев и увезли с собою...”<sup>323</sup>. Отже, браїлівські запорожці і не збиралися переходити на російський бік. Більше того, саме вони становили стрижень турецького війська, що захищало Браїлів – фортецю, яка протягом тривалого часу залишалася неприступною і перешкождала подальшому руху російської армії. Підтвердженням цього є рапорт генерал-майора Колюбакіна генерал-лейтенанту графу Каменському від 8 травня 1807 р., в якому повідомлялося про втечу із Браїлова запорозького козака Костянтина Залуженка<sup>324</sup>. У своїх зізнаннях названий козак свідчив, що “войска пришедшего настоящего в Браилов сначала самого было и теперь есть султанского только тысяча человек, а включая в оное жителей, могущих быть вооруженными, с пришедшими отставшими от Пегливана пять тысяч человек, да запорожских козаков тысяча человек”<sup>325</sup>. Чисельність турецького війська за різними документальними свідченнями коливається від п'яти до семи тисяч. Проте неодноразово зустрічається в документах згадка про тисячу запорожців, які захищали Браїлів<sup>326</sup>.

Відомий російський османіст А.Ф.Міллер, демонструючи неухильне зростання 1807 р. авторитету Мустафи паші Байрактара – нового рушукського аяна, який раніше керував військами проти Пазванд-оглу, а на початку російсько-турецької війни став сілїстрійським ваї і дунайським сераскером – зазначив, що лише поодинокі паші виступали проти Байрактара. Серед непримиренних ворогів рушукського аяна А.Ф. Міллер першим назвав браїлівського назиря Ахмед-агу “зі своїми 3-4 тисячами запорожців”<sup>327</sup>.

Таким чином, в особі браїлівського назиря запорожці знайшли надійного захисника, який надав їм притулок і захист від некрасівців, дозволив організувати своє життя козакам-січовикам на старих засадах, а запорозьким рибалкам вільно займатися своїм промыслом на дунайських гирлах. За все це запорозькі козаки несли вірну службу браїлівському паші. Тому, коли браїлівський назир виступав проти реакціонера Пазванд-оглу, запорожці були в його війську. І коли він почав боротьбу проти нового реформатора Байрактара, козаки знов були на його боці. Цей факт підкреслює

<sup>322</sup> Там само. – Оп.5/165. – Зв.43. – Спр.7. – Арк.193 зв.

<sup>323</sup> РДВІА. – Ф.14209. – Оп.5/165. – Зв.24. – Спр.3-6. – Ч.2. – Арк.2.

<sup>324</sup> Там само. – Арк.14.

<sup>325</sup> Там само. – Арк.15.

<sup>326</sup> РДВІА. – Ф.14209. – Оп.5/165. – Зв.24. – Спр.45. – Арк.6,18,13.

<sup>327</sup> Міллер А.Ф.Мустафа паша Байрактар. Оттоманская империя в начале XIX в. – С. 196.

також і те, що запорожці не становили окремої політичної сили з власними інтересами, були байдужі до перетворень в Османській імперії і брали участь у внутрішньо турецьких подіях настільки, наскільки того вимагала ситуація. Інтереси їх безпосереднього сюзерена – браїлівського паші – цікавили запорожців набагато більше, ніж позиція Порти чи будь-які заходи турецьких султанів.

**Svitlana Kayuk**

***Cossacks on Danube and provincial administration (leaders) of Ottoman Empire at the end of XVIII century***

*The article devoted to relationship between Cossacks on Danube and provincial administration (leaders) of Ottoman Empire at the end of XVIII centuries. On the background of inner politic events in Ottoman Empire was represented service of Cossacks on Danube to leaders of Ottoman Empire, participation of Cossacks in putting down a rebellion of Pazvand-oglu.*

УДК 94(477):357.1-058.22:7.041

**Ольга Ковалевська**

**“ЗАДУНАЙСЬКИЙ ЗАПОРОЖЕЦЬ” І “ДУНАВЕЦЬКА ЗАПОРОЗЬКА СІЧ” У ВИДАННІ “З УКРАЇНСЬКОЇ СТАРОВИНИ” Д. ЯВОРНИЦЬКОГО, С. ВАСИЛЬКІВСЬКОГО ТА М. САМОКИША**

*Стаття присвячена історії створення образів “Задунайського запорожця” та “Дунавецької Запорозької Січі” на сторінках альбому «З української старовини», виконаного С.Васильківським та М.Самокишем за участі Д.Яворницького. Крім того, розглядається питання достовірності цих зображень та можливості їхнього використання як достовірного зображувального джерела.*

Козацтво, як суспільна верства, та Запорозька Січ, як його військово-політична організація, певним чином трансформуючись, проіснували з XV до початку XIX ст. Неабияке значення для кращого розуміння особливостей історичного розвитку, побуту та традицій запорожців протягом визначеного історичного періоду, має дослідження комплексів різноманітних джерел, у тому числі, й зображувальних. Історія Задунайської Січі, що проіснувала за межами сучасних українських земель з 1775 по 1828 рр., є унікальною в сенсі майже цілковитої відсутності зображувального матеріалу, порівнянно із забезпеченням іконографічними джерелами історії козацької верстви та Запорозької Січі за Дніпровськими порогами протягом 1656 – 1775 рр.

Саме тому, на увагу дослідників заслуговують ілюстративні матеріали, представлені в альбомі “З української старовини”, виданому у 1900 р.<sup>328</sup>. Цей проект був задуманий художниками

<sup>328</sup> З української старовини. Альбом. – К.: Мистецтво, 1991. – 316 с.

С.Васильківським і М. Самокишем ще у 1898 р. як продовження альбому офортів “Живописна Україна”, виконаного рукою Т.Г.Шевченка. Всі портрети та малюнки людей в альбомі “З української старовини” виконав аквареллю С.Васильківський, а численні батальні, побутові та пейзажні сцени – М.Самокиш. Оскільки це видання замислювалося як розповідь про історичне минуле України, то підготовлений художниками матеріал мав бути прокоментований та пояснений істориком. За рекомендацією І.Рєпіна, який товаришував із Д.Яворницьким, останнього було залучено до роботи над проектом. Вже відомий на той час історик, Д.Яворницький, у популярній формі розповів на сторінках видання про історію України, про війну українського народу під проводом гетьмана Богдана Хмельницького, про державний устрій України, побут і звичаї українців.

З двадцяти аркушів-малюнків, з яких складався альбом, образи запорожців відтворювали п'ять: №10, 11, 12 – “Типи запорожця”; №14 – “Січковий дід, абшинтований (відставний)”; №13 – “Задунайський запорожець”, виконаних рукою С.Васильківського. Для виконання вінєток перших чотирьох малюнків, які робив М.Самокиш, були використані матеріали з колекції клейнодів Преображенського собору у Санкт-Петербурзі, з музею О.Поля у Катеринославі, з колекції Д.Яворницького та Г.Алексєєва, а також із Краківського музею кн.Чарторийських та музейних зібрань Парижа. До того ж, М.Самокиш очевидно використав й деякі матеріали з власного зібрання С.Васильківського, в якому були зібрані художником краєвиди, побутові сцени та малюнки пам'яток української архітектури та орнаментики разом з автентичними пам'ятками мистецької старовини України. Як свідчать біографічні матеріали художника, М.Самокиш дуже уважно поставився до своєї праці, тому біля сотні зображених ним предметів військового спорядження, одягу та побуту вийшли дуже реалістичними і могли розглядатися як достовірні зображувальні джерела з історії озброєння українського козацького війська, військового одягу та побуту козаків (див. ілюстрації с. 201).

Винятком стала робота над аркушем №13, на якому були зображені задунайський козак та Дунавецька Січ (1814-1828). Як свідчить підпис під зображенням, малюнки робилися не з натури і не на українському етнографічному та ілюстративному матеріалі. Образ задунайського запорожця відтворювався С.Васильківським за малюнком, який містився в паризькому альбомі французького імператора Наполеона III. Водночас зображення краєвиду місця розташування Дунавецької Січі в гирлі Дунаю у вінєтці відтворювалося М.Самокишем за малюнком Лупулеску (псевдонім Ф. Вовка). Останній виконав свій малюнок у вигляді начерку з натури десь у середині – другій половині XIX ст.

При огляді та аналізі 13-го аркушу згаданого художньо-історичного альбому, цілком логічно виникло кілька запитань: чому,

шукаючи історичні, етнографічні та зображувальні матеріали для роботи над альбомом, авторам не вдалося виявити відповідні українські матеріали, які б можна було використати для відтворення образу задунайського козака; водночас, яким чином потрапило зображення запорожця до імператорського альбому Наполеона III (1808-1873), ставши згодом першоджерелом при роботі над образом задунайського запорожця, і чи можна вважати це зображення достовірним та розглядати його як зображувальне джерело?

Як вдалося з'ясувати, виявити необхідні матеріали з історії та матеріальної культури запорожців за Дунаєм, наприкінці XIX – на початку XX ст. дійсно було досить складно. В тексті альбому, підготовленого Д.Яворницьким, подавалася доволі коротка інформація про часи перебування запорожців на турецькій території, виникнення та функціонування Дунавецької Січі, розкривалося питання географії її розташування, внутрішнього устрою та подавався приблизний перелік кошових отаманів. Очевидно, що сам Д.Яворницький дуже мало знав про історію перебування козаків у турецьких володіннях і його знання опиралися на відомості відомого на той час антрополога, археолога та етнографа – Ф. Вовка<sup>329</sup>. Останній, протягом 1879-1905 рр., перебуваючи на еміграції, неодноразово відвідував райони Добруджі та колишніх володінь Коша Дунавецької Січі і за результатами цих експедицій видав кілька праць, присвячених українському та російському населенню цього регіону. Його матеріали частково друкувалися на сторінках часопису “Киевская старина”, зокрема у 1883 р.<sup>330</sup>. Отже, наприкінці XIX – на початку XX ст. відомості про історію Дунавецької Січі були надто обмеженими. Ще більшою мірою це стосувалося наявності зображувальних джерел. В межах Російської імперії вони були відсутні.

Яким чином з'явилося і потрапило до імператорського альбому Наполеона III зображення задунайського козака, малюнок якого відтворив в альбомі “З української старовини” С.Васильківський, невідомо. Можна лише висловити припущення щодо того, коли саме і за яких обставин це могло статися. Наполеон III у 1854 р. втрутився у конфлікт Туреччини та Росії. Разом із Великобританією Франція взяла участь у Східній війні 1853-1856 рр. на боці Туреччини. Цілком можливо, що перебуваючи в турецьких володіннях, хтось з французьких військових міг робити замальовку колишнього задунайського козака, а пізніше подарувати її імператору, або малюнок міг бути зроблений навмисно, на виконання наказу військового командування французької армії (або навіть самого Наполеона III), і згодом потрапив до альбому монарха. Відповідно С.Васильківський та М.Самокиш могли познайомитися зі змістом цього альбому (чи альбомів) цілком

<sup>329</sup> Вовк (Волков) Федір (Хведір) Кіндратович //Енциклопедія історії України. – Т.1. – С.589.

<sup>330</sup> Кондратович Ф. Задунайская Сечь (По местным воспоминаниям и рассказам). [Дополнение: Карта запорожских поселений за Дунаем]. – 1883. – Т.5. – №1. – С.27-66; Т.5. – №2. – С.269-300.



випадково, під час своїх пенсіонерських виїздів за кордон наприкінці 80-х рр. XIX ст. Зокрема, відомо, що протягом 1885/6 – 1888 рр. С.Васильківський та М.Самокиш удосконалювали свою художню майстерність у Парижі, де окрім виконання власних творів, вони знайомилися з колекціями багатьох художніх музеїв і відвідували місцеві артистичні салони. Цікаво, що з 1887 р. у Парижі оселився й Ф.Вовк, але загальновідомі біографії вченого та художників, не дають відповіді на запитання щодо можливих контактів цих людей протягом згаданого часу.

Нарешті питання щодо достовірності зображення задунайського козака на малюнку невідомого художника, який потім, в альбомі “З української старовини” відтворив С.Васильківський. Це зображення безсумнівно є не лише формальною копією оригіналу, але й історично вивіреном зображувальним джерелом. В матеріалах Ф.Вовка, оприлюднених у “Киевской старине”, наводилися унікальні рядки спогадів одного з останніх задунайських козаків – Ананія Івановича Коломійця. В цих спогадах, зокрема, містився опис одягу задунайців: “... почти нищенская одежда, состоящая из полотняного “чекміня”, надетого сверх такого же сипяга, полотняных шаровар и “сиричуватих постолів”, рода башмаков из невыделанной свиной кожи, шерстью наружу...”<sup>331</sup>. Як показав аналіз малюнка С.Васильківського, одяг зображеного ним задунайського козака, цілком відповідав описові. Крім того, загальний зовнішній вигляд намальованого запорожця підтверджував згадку А.Коломойця про те, що задунайські запорожці і в одязі, і в озброєнні повністю наслідували традиції дніпровських козаків. Цей самий факт підтверджують у своєму дослідженні військової форми чорноморських козаків Л. Білоусова та В. Харковенко, коли зазначають, що основна маса чорноморців на перших порах існування війська (80-ті рр. XVIII ст.) теж зберігала вірність запорозьким традиціям. Щоб відрізнити їх під час війни від так званих турецьких “невірних”, запорожців їм лише пов’язували на праву руку білу хустку<sup>332</sup>.

Таким чином, образ задунайського запорожця, створений невідомим художником, імовірно, середини XIX ст. та відтворений С.Васильківським на сторінках альбому “З української старовини”, повністю відповідав історичним згадкам про зовнішній вигляд задунайців і в цьому сенсі заслуговує на увагу як достовірне джерело для дослідження історії побуту, озброєння та одягу цієї соціальної групи. Щодо достовірності зображення Дунавецької Січі, то воно також не підлягає сумніву, бо було виконане з натури людиною, яка відвідала ці місця і на власні очі бачила те, що малювала. На користь достовірності цього зображення також свідчать сучасні фото-

<sup>331</sup> Кондратович Ф. Задунайская Сечь. – Т.5. – № 1. – 1883. – С.49.

<sup>332</sup> Білоусова Л., Харковенко В. Замальовки військової форми чорноморських козаків 1814 р. у фондах Державного архіву Одеської області // Чорноморська минувшина. Записки Відділу історії козацтва на Півдні України. – Одеса: Фенікс, 2007. – Вип.2. – С.154.

документи, які відображають особливості місцевості, де колись розташовувалася Задунайська Січ.

**Olga Kovalevs'ka**

**“Danube Zaporozhian Cossack” and “Dounavets Zaporozhian Sich” in edition “From Ukrainian antiquity” of D.Yavornyts'kyi, S. Vasyl'kivs'kyi and M.Samokysh**

*The article is devoted to history of creation of appearances of “Danube Zaporozhian Cossack” and “Dounavets Zaporozhian Sich” on the pages of album “From Ukrainian antiquity”, prepared by S. Vasyl'kivs'kyi and M.Samokysh with participation of D.Yavornyts'kyi. In addition, it is studied the question on authenticity of these characters and on possibility of their using as reliable depictive historical source.*

УДК 94(477.7):929Ковпак“17/18”

**Сергій Краснобай**

**КОЛОНІЗАЦІЯ ЗАПОРІЗЬКОЮ СТАРШИНОЮ ПІВДЕННОЇ  
УКРАЇНИ: ОПАНАС КОВПАК**

*Стаття присвячена діяльності козацького полковника Опанаса Ковпака, його внеску в процес розвитку південноукраїнського регіону, показано характерний шлях переходу козацької старшини у російське дворянство.*

Внесок окремих історичних діячів у справу соціально-економічного розвитку певних регіонів завжди привертав увагу дослідників. За радянської історіографії роль особистостей в історичних процесах дещо нівелювалася, тим більше, якщо це стосувалось вихідців з привілейованих верств населення, але на сучасному етапі все більше актуалізується увага до персоналій та їхньої діяльності. Дана робота присвячена Опанасу Федоровичу Ковпаку – козацькому полковнику часів Нової Січі. Постає його є маловідомою та малодослідженою, в тому числі через те, що наявна джерельна база обмежена лише військовою діяльністю О. Ковпака.

В історіографії можна прослідкувати різні оцінки особи О.Ковпака та його діяльності. Так, А.Скальковський<sup>333</sup>, М.Мурзакевич<sup>334</sup>, В.Модзалевський<sup>335</sup> загалом позитивно оцінювали діяльність Опанаса Федоровича Ковпака. В.Голобуцький, розглядаючи соціально-економічні процеси часів Нової Січі називав Опанаса Ковпака експлуататорським елементом<sup>336</sup>. Подібну думку висловлювала Н.Полонська-Василенко. Вона писала, що під час Коліївщини неспокійно було і на самій Січі, прості козаки були невдоволені своїм економічним становищем і критикували старшинську верхівку за узурпацію влади та накопичення величезних статків. Негативні настрої запорозьких низів призвели до вибуху низки локальних

<sup>333</sup> Скальковский А. А. История Новой Сечи или Последнего Коша Запорожского. – Одесса, 1846. – Ч.1. – 367 с.

<sup>334</sup> Мурзакевич Н. Афанасий Федорович Колпак, новороссийский колонизатор// Записки Одесского общества истории и древностей. – 1881. – Т. XII. – С.462.

<sup>335</sup> Модзалевский В. А. Малороссийский родословник. – Т 2. – К., 1908. – 720 с.

<sup>336</sup> Голобуцкий В. А. Черноморское казачество. – К., 1956. – С. 95.

повстань проти старшинської верхівки і, зокрема проти О.Ковпака у 1773 р.<sup>337</sup>.

Рік народження та походження Опанаса Ковпака невідомі. На думку В. Модзалевського полковник був нащадком шляхетного старшинського роду і, скоріш за все, походив з Конотопа. В 1745 р. Опанас Федорович потрапив на Січ, де й провів свої молоді роки. Ім'я його згадується в січовому реєстрі у 1756 р. – він рядовий козак Шкуринського куреня<sup>338</sup>.

Після смерті свого батька Опанас Ковпак отримав у спадок досить добре облаштований зимівник на р. Богатій. В квітні 1771 р. цей зимівник, в числі багатьох інших, постраждав від татарського набігу. Внаслідок інциденту полковник подав до січової адміністрації відомість про збитки. За нею зимівник складався з трьох хат, льоху, конюшні, млину та загороджень для худоби<sup>339</sup>. Крім того, було спалено ще хлібу на 300 крб. і захоплено татарами 1200 овець, 127 коней, 300 коней<sup>340</sup>. Вартість самих лише коней та худоби, без будинків і спаленого хлібу, Опанас Ковпак оцінив в 6230 крб. Відомість чітко показує достатньо значні статки полковника. Для порівняння зазначимо, що у зимівнику полковника Гараджи було 43 коня, 167 голів худоби, 2700 овець і кіз; загальна ціна цього майна визначалась у 5830 крб. Подібними також можна визнати майнові втрати від татарських набігів в різний час у зимівниках козаків – Шкуринського куреня І.Шморгуна, Коніловського куреня С.Носа. Значно вище оцінювалось майно в зимівниках кошового отамана П. Калнишевського та військового писаря І. Глоби<sup>341</sup>.

Кар'єра Опанаса Ковпака розпочалася з посади отамана Шкуринського куреня, згодом його обрали полковником Орільської паланки<sup>342</sup>. На цих посадах про його діяльність відомо не багато. Так, зокрема, в 1768 р. ним заборонявся будь-який вихід сіроми на Правобережжя для підтримки Коліївщини<sup>343</sup>. Крім того, він у складі старшинської делегації в Санкт-Петербурзі у 1771 р. відстоював козацькі права та обмеження свавілля російської адміністрації на запорозьких землях<sup>344</sup>.

Під час російсько-турецької війни 1768-1774 рр. орільський полковник очолював авангардний розвідувальний загін козацької кінноти (700 шабель), що мав пробратися в татарське запілля і зібрати інформацію. Після підходу російських сил на чолі з генералом В. Довгоруким до Перекопу, на військовій раді обговорювалося питання про підготовку штурму фортеці. За порадою Опанаса Ковпака князь В. Довгорукий з військами обійшов татарські

<sup>337</sup> Полонська-Василенко Н. Запоріжжя XVIII століття та його спадщина. – Мюнхен, 1956. – Т.1.– С. 135.

<sup>338</sup> Архів Коша Нової Запорозької Січі: корпус документів 1734 – 1775. – К., 2008. – Т. 5. – С. 223.

<sup>339</sup> Голобуцький В. А. Черноморское казачество. – С. 36.

<sup>340</sup> Там само. – С. 175.

<sup>341</sup> Голобуцький В. О. Запорозьке козацтво. – К.: Вища школа, 1994. – С. 498-499.

<sup>342</sup> Модзалевский В. А. Малороссийский родословник. – К., 1908. – Т 2. – С. 705.

<sup>343</sup> Голобуцький В. А. Черноморское казачество. – С. 95.

<sup>344</sup> Новицький Я.П. Твори в 5-ти томах. – Запоріжжя, 2007. – Т.1. – С.207.

укріплення зі сторони Сиваша і блокував ворожі комунікації. Внаслідок не можливості тилового забезпечення супротивник здав перекопські укріплення без бою. Таким чином, козаки і російські війська уникнули неминучих втрат. За проявлену відвагу О.Ковпак отримав прізвисько “Лицар”<sup>345</sup>.

Іншою відомою військовою операцією, де брав участь Опанас Федорович була битва з ханським військом. Орільський полковник, вмів маневруючи авангардом, завів його під вогонь російської артилерії. Після артилерійського удару козацька кіннота та російська кавалерія почала переслідувати відступаючу армію кримського хана. 30 верств козаки Ковпака переслідували залишки ханського війська, під час чого воно втратило до однієї тисячі осіб<sup>346</sup>. Внаслідок дорога до Криму була відкрита. За проявлену хоробрість та командирський талант Опанас Ковпак був нагороджений іменною золотою медаллю “За Крим”<sup>347</sup>.

Разом з тим відомо й те, що під час військового походу 1773 р. сталися заворушення серед козаків незадоволених своїм становищем і полковник О.Ковпак був змушений тікати від своїх козаків з-під Кінбурна<sup>348</sup>.

Після ліквідації Нової Січі в 1775 р. частина старшини була репресована. Інша частина “козацької магнатурії” зуміла залишити за собою у власності свої землі та господарства. Дехто, навіть, разом з отриманням офіцерського чину та дворянства, придбав ще й землю. Такий підхід мав запобігти переходу старшини до турецького підданства, тому Г. Потьомкін активно роздавав колишнім старшинам армійські чини, які зрівнювали б їх з російським дворянством і земельні ділянки. Так, в серпні 1779 р. спочатку 69 старшин, а згодом ще 150 отримали армійські чини. У 1788 р. звання полковників отримали І.Подлесецький і З. Сутика, дев'ять полковників отримали чин майора, одинадцять – чин капітана, 46 – чин поручика<sup>349</sup>. Надалі полковник Стрець отримав 14 636 дес. землі, осавул Пишмич – 12 490 дес., отаман Кирпан – 11 912 дес., С. Білий – 9 000 дес., отаман Вершацький – 7 950 дес. тощо<sup>350</sup>. В цьому була зацікавлена і сама старшина, яка залишалась таким чином на верхівці суспільного життя<sup>351</sup>. До таких старшин належав і полковник Опанас Ковпак. Після ліквідації Січі він був репре-

<sup>345</sup> Мурзакевич Н. Афанасий Федорович Колпак. – С.462.

<sup>346</sup> Кравцевич-Рожнецкий В. Опанас Колпак – полковник Войска Запорожского// Зеркало недели. – 2002. – 23 березня.

<sup>347</sup> Мурзакевич Н. Афанасий Федорович Колпак. – С.462.

<sup>348</sup> Полонська-Василенко Н. Запоріжжя XVIII століття та його спадщина. – Т.1. – С. 135.

<sup>349</sup> Сурева Н.В. Від козака до дворянина: основні фіхи нобілітації запорозьких старшинських родів // Козацька спадщина: Альманах Нікопольського регіонального відділення НДІ козацтва Інституту історії України НАНУ. – Нікополь; Дніпропетровськ:Пороги, 2005. – Вип. 2. – С. 110.

<sup>350</sup> Полонська-Василенко Н. Запоріжжя XVIII століття та його спадщина. – Т.1. – С. 535.

<sup>351</sup> Сурева Н. Перетворення запорозької старшини на російське дворянство в останній чверті XVIII ст.//Ресурс доступу:[http://www.cossackdom.com/articles/s/sureva\\_starshina.html](http://www.cossackdom.com/articles/s/sureva_starshina.html)

сований: його зимівник, майно, худобу було конфісковано і продано. За переписом конфіскованого майна, в зимівниках провідних старшин, серед яких був і Опанас Федорович, було від 3 до 5 тис. пудів обмолоченого хліба (без хліба, що знаходився ще в копах у полі). На думку О. Олійника, така кількість збіжжя свідчить про товарність землеробства<sup>352</sup>, а отже і господарство орільського полковника орієнтувалося на ринок.

Згодом “Справу” Опанаса Федоровича переглянули. Він отримав чин підполковника, потім полковника Полтавського пікінерського полку російської армії, патент на дворянство та 4950 дес. землі (5408 га) на лівому березі р. Орелі і в гирлі р. Богатої. Повернули йому й конфіскований батьківській зимівник<sup>353</sup>.

У 1780 р. Опанас Ковпак заснував на місці батьківського зимівника – слободу Опанасівку (тепер – в Новомосковському районі Дніпропетровської області)<sup>354</sup>. За даними М. Мурзакевича в слободі нараховувалося 65 дворів, проживало 189 чоловіків і 312 жінок<sup>355</sup>. Опанас Федорович збудував в слободі православну церкву. Для майбутнього храму він зібрав кошти, будівельний матеріал і виділив зі своїх земель 120 дес. землі для церковного причту. О.Ковпак написав зобов'язання про те, що він та його нащадки будуть забезпечувати церковний причт всім необхідним і не претендуватимуть на майно церкви. У квітні 1782 р. Опанас Федорович подав в Азовську губернську канцелярію рапорт з проханням побудувати нову церкву Успіня Пресвятої Богородиці. Дозвіл був отриманий 18 травня 1782 р., будівництво тривало два роки<sup>356</sup>.

На місці ще одного колишнього свого зимівника Опанас Федорович заснував слободу Ковпаківка<sup>357</sup>. Існує декілька точок зору на локалізацію цієї слободи. Так, М. Мурзакевич писав, що полковник Ковпак ще під час російсько-турецької війни 1768-1774 рр., розташувавшись із невеликим загоном козаків на Кінбурнській косі, заснував там у 1770 р. слободу Ковпаківка. А.Харченко вважав, що Опанас Ковпак (Колпаков), вже полковником Полтавського пікінерського полку, брав участь у російсько-турецькій війні 1787-1791 рр. Перебуваючи деякий час на Кінбурнській косі, він заснував вище по Дніпру декілька поселень з селян-утікачів, одне з яких під назвою Ковпаківка, яке через декілька років отримало назву Збур'ївка<sup>358</sup>. В.Модзалевський зазначав, що О. Ковпак побудував

<sup>352</sup> Олійник О. Запорозький зимівник часів Нової Січі (1734-1775). – С. 195.

<sup>353</sup> Там само. – С. 83.

<sup>354</sup> Опанас Ковпак // Ресурс доступу: <http://www.history.org.ua>.

<sup>355</sup> Мурзакевич Н. Афанасий Федорович Колпак. – С.462.

<sup>356</sup> Феодосий (Макарьевский). Материалы для историко-статистического описания Екатеринославской епархии. – Екатеринослав, 1914 // Ресурс доступу: <http://www.libr.dp.ua/book.htm>

<sup>357</sup> Опанас Ковпак // Ресурс доступу: <http://www.History.org.ua>.

<sup>358</sup> Харченко А. Г. Каланчак та його околиці (історичний та географічний нарис)(Витяг з книги) // Ресурс доступу: <http://kalanchak.com/histori.php?n=19>

поблизу Одеси церкву та заснував с. Ковпаківку<sup>359</sup>. А. Бойко стверджує, що поселення Опанасівка та Ковпаківка – селища Катеринославської губернії, що виникли з запорозьких займищ і зимівників<sup>360</sup>. Проведений нами порівняльний аналіз картографічних матеріалів<sup>361</sup> підтверджує точку зору А. Бойка. Поселення Ковпаківка чітко локалізується в колишніх володіннях Опанаса Федоровича по р. Орелі і тепер це село Магдалинівського р-ну Дніпропетровської обл.

У Ковпаківці управителем став Сергій Лот, який за відсутності господаря активно розвивав господарство слободи, де нараховувалось 50 дворів сімейних козаків<sup>362</sup>, у 1793 р. населення становило 764 особи<sup>363</sup>. У слободі О. Ковпак заклав церкву в ім'я сходження Святого Духа. Згодом, розвиваючи господарство у Ковпаківці запрацювала суконна фабрика<sup>364</sup>.

У 1781 р. Опанас Федорович вийшов у відставку. Однак козацьких звичаїв продовжував дотримуватися. З 1784 р. він став головою повітового дворянства в Алексополі<sup>365</sup>. За сумлінну службу був нагороджений золотою табакеркою<sup>366</sup>. Ковпак активно займався благодійністю, став ктиторм у одній з побудованих ним церков.

Час смерті та місце поховання Опанаса Федоровича невідомі. Нащадки його носили вже прізвища Магденків, Льяшенків і Булюбашів. У Опанаса Федоровича був один син і чотири доньки: Марія, Анісія, Надія, ім'я останньої невідоме<sup>367</sup>. Син його досить рано загинув, перервавши рід Ковпаків<sup>368</sup>.

Марія Опанасівна стала дружиною Якова Васильовича Парпура, Надія Опанасівна – представника роду Булюбашів, інша донька (ім'я невідоме) – військового товариша, засідателя Конотопського земського суду Семена Скаловського.

Найбільш відомостей є про Анісію Опанасівну Ковпаківну, яка володіла слободою Опанасівка. Вона одружилася зі штабс-капітаном Адріаном Михайловичем Магденком. Після одруження землі подружжя розширились за рахунок сіл Олександрівка, Яризовка, Кириносівка, Грушівка<sup>369</sup> (тепер Дніпропетровська обл.). Родинне життя для доньки Опанаса Федоровича склалося трагічно. В 1845 р. помер її чоловік, через три роки від холери померла їхня донька<sup>370</sup>.

<sup>359</sup> Модзалевский В. А. Малороссийский родословник. – Т 2. – С. 705.

<sup>360</sup> Бойко А.В. Запорозький зимівник останньої чверті XVIII ст. – Запоріжжя, 1995. С. – 42.

<sup>361</sup> Шуберт. Специальная карта Европейской России (сер. XIX ст.); Стрельбицкий И. А. Специальная 10-верстная карта Европейской России (поч. XX ст.).

<sup>362</sup> Феодосий (Макарьевский). Материалы // Ресурс доступу: <http://www.lib.dp.ua/book.htm>

<sup>363</sup> Дружинина Е. И. Северное Причерноморье в 1775-1800 гг. – М., 1959. – С. 241.

<sup>364</sup> Там само. – С. 214.

<sup>365</sup> Козирев В. К. Матеріали до історії адміністративного устрою Південної України (друга половина XVIII – перша половина XIX ст.). – Запоріжжя, 1999. – С. 391.

<sup>366</sup> Модзалевский В. А. Малороссийский родословник. – Т 2. – С. 705.

<sup>367</sup> Модзалевский В. А. Малороссийский родословник. – Т 2. – С. 705.

<sup>368</sup> Яворницький Д. І. Історія запорозьких козаків. – Львів, 1990. – Т. I. – С. 313.

<sup>369</sup> Модзалевский В. А. Малороссийский родословник. – Т 2. – С. 705.

<sup>370</sup> Там само. – С. 705.

Останнім нащадком Опанаса Ковпака дослідники називають його правнука Степана Андрійовича Ілляшенка, який володів слободою Опанасівка в першій половині XIX ст.<sup>371</sup>

Про непесічність постаті Опанаса Федоровича Ковпака свідчить значна (як для того часу) кількість його портретів. Збереглося три досить близьких за композицією портрети Опанаса Федоровича. Зокрема, у Одеському державному історико-краєзнавчому, Дніпропетровському історичному музеях і музеї м. Ростова-на-Дону.

Портрет Опанаса Ковпака, що знаходиться в експозиції Одеського державного історико-краєзнавчого музею написаний українським художником-портретистом другої половини XVIII ст. – Андрієм Моклаковським (розміри картини 85x75,5)<sup>372</sup>. У 1844 р. цей портрет передав до музею Одеського товариства історії та старожитностей предводитель дворянства Новомосковського повіту А.М. Павлов. Інший портрет, що зберігається у фондах Дніпропетровського історичного музею, був знайдений Д.І. Яворницький в маєтку нащадка Опанаса Ковпака поміщика Степана Ілляшенка. Це копія з оригіналу, що знаходилася в Самарському Пустельно-Миколаївському монастирі. Степан Ілляшенко, привіз портрет на археологічну виставку до м. Катеринослав і передав його науковцям<sup>373</sup>. Портрет, що зберігається у Ростові-на-Дону виконаний німецьким художником-портретистом К. А. Христінеком у 1765 р.<sup>374</sup>. В ілюстраціях до статті (див. с. 201-202) представлені також портрети доньки та онуки О.Ковпака – Анісії Магденко та Олександри Ілляшенко, вміщені свого часу до праці В. Модзалевського<sup>375</sup>.

Таким чином, після знищення Нової Січі запорозька старшина змогла пристосуватися до нових реалій існування, нав'язаних російським урядом. Одним зі старшин, який переніс репресії, а згодом був “реабілітований” і підняв власне господарство став Опанас Федорович Ковпак, який чимало зробив для освоєння південноукраїнських земель.

**Sergiy Krasnobay**

***The participation of Zaporozhian officers (starshyna) in the process of colonization in South Ukraine: Opanas Kovyak***

*The article is devoted to Cossack colonel Opanas Kovyak's, activity and his tribute to the process of development of South Ukraine region. The article describes the characteristic way of Cossack officers transition into Russian nobility.*

<sup>371</sup> Модзалевский В. А. Малороссийский родословник. – Т 2. – С. 705.

<sup>372</sup> Гава О.І. Козацькі портрети у фондах Одеського державного історико-краєзнавчого музею//Чорноморська минувшина. Записки відділу історії козацтва на Півдні України. – Одеса: Фенікс, 2007. – Вип. 2. – С. 184 -185.

<sup>373</sup> Там само. //Ресурс доступу: <http://museum.dp.ua/ru/science/results/collect/140-collect/270-article012.html>

<sup>374</sup> Осадча Ю. А. Портрети історичних діячів козацької доби у колекції ДІМ// Ресурс доступу: <http://museum.dp.ua/ru/science/results/collect/140-collect/270-article012.html>

<sup>375</sup> Модзалевский В. А. Малороссийский родословник. – Т 2. – С. 708-720.

**Олександр Кухарук**

## **ЗАДУНАЙСЬКІ КОЗАКИ В ПЛАНАХ РОСІЙСЬКОГО КОМАНДУВАННЯ В РОСІЙСЬКО-ТУРЕЦЬКУ ВІЙНУ 1828-1829 рр.**

*Стаття присвячена розгляду факторів, що впливали на розробку та виконання планів російського командування у російсько-турецькій війні 1828-1829 рр. Значна увага приділяється місцю та ролі задунайських запорожців в цих планах.*

Перші десятиліття XIX ст. стали переломними для зміни співвідношення сил між Російською та Османською імперіями. До початку XIX ст. бойові дії між ними відбувались, здебільшого, в периферійній зоні обох держав. Вже російсько-турецька війна 1806-1812 рр., яка співпала в часі з внутрішньополітичною кризою Туреччини, могла перетворитись в катастрофу для держави Османів.

Наступні два десятиріччя стали непростими для Російської імперії та критичними для Оттоманської Порти. Грецьке повстання 1821 р. поклало початок новому етапу боротьби балканських народів за національне визволення. Невирішене грецьке питання поставило османську державу у вкрай не вигідне становище, оскільки вона опинилась в міжнародній ізоляції, перед коаліцією європейських держав – Великобританії, Росії, Франції. Для Російської держави склались зручні умови для посилення своїх позицій на Балканах та в зоні чорноморських проток<sup>376</sup>.

Нове загострення грецького питання в 1827 р. призвело до знищення турецько-єгипетського флоту в Наваринській бухті 8 (20) жовтня 1827 р. Відбулось різке ослаблення збройних сил Туреччини, в умовах загострення внутрішньополітичної кризи викликаній проведенням модернізаційної політики султаном Мехмедом II (Мухамедом II). В цій ситуації Російська імперія могла вибирати для себе будь-який зручний привід, за умов надзвичайно сприятливої міжнародної обстановки, для ескалації конфлікту<sup>377</sup>.

В той самий час правлячі кола Туреччини, конфліктуючи між собою стосовно напрямів реалізації політики реформ, створювали безліч приводів для втручання Росії. Регулярно порушувались умови Бухарестського миру та Аккерманської конвенції 1826 р. Імператор Микола I та начальник Головного штабу І.І. Дібіч чудово розуміли вигоди швидкого та рішучого наступу на Балкани. Тим більше, що докладне планування стрімкої кампанії було зроблено під керівництвом І.І. Дібіча ще 1821 р. Проте реалізації планів бойових дій перешкод-

<sup>376</sup> Див.: Кизилветер А.А. Славянство в начале XIX в. и Россия в царствование Николая I // Книга для чтения по истории Нового времени. – М., 1914. – Т. 4. – Ч. 2. – С. 21-60; Тэйлор А. Дж. Борьба за господство в Европе. – М., 1958. – 643 с.

<sup>377</sup> Мольтке Г.К. Русско-турецкая кампания в Европейской Турции 1828-1829 гг. – С.Пб., 1876. – Т. 1. – С. 14-19, С. 43-46.



жала неготовність до війни російської армії. Так, концентрована для війни на Балканах Друга армія генерал-фельдмаршала Вітгенштейна за списком мала чисельність в 120 тис., а реально налічувала 65 тис. Цього явно було недостатньо, навіть враховуючи слабкість турецьких військ, реформи яких почались з 1826 р.<sup>378</sup>.

Проводячи підготовку до бойових дій Російська держава проводить активну діяльність щодо посилення свого впливу на християнське населення Балкан, позиціонуючи себе захисницею православ'я. Проте ці впливи обмежувались негативним ставленням константинопольського патріархату, особливо після страти 26 архієреїв-греків, до дій, які могли викликати репресії турецького уряду<sup>379</sup>.

В районі дельти Дунаю, та загалом в Бабадагській області, значну частину населення складали утікачі ще від московських царів, які являли наочний приклад “захисту” ними православ'я – громади некрасовців і задунайські запорожці, інша людність в їхньому середовищі, де часом під страхом смертної кари, заборонялась будь-яка агітація на користь переходу під російську юрисдикцію. Разом з тим в очікуванні війни обидві держави і Росія, і Туреччина, вже традиційно, намагались привернути до себе козаків<sup>380</sup>.

У той самий час саме Задунайська (Дунавецька) Січ стала об'єктом активних таємних дій з боку владних російських структур. Найбільш відомими стали контакти через градоначальника фортеці Ізмаїл генерала С.Тучкова. Одночасно поліпшується ставлення царської адміністрації до козаків, що повернулись в Бессарабію. Саме враховуючи фактор підготовки війни з Туреччиною 1827 р. російський уряд дозволяє перебіжчикам із-за Дунаю поселятись в Бессарабії разом з усть-дунайцями. При цьому їм обіцялось звільнення від податків на 10 років, наділення землею, соціально-економічні пільги<sup>381</sup>. В разі успіху діяльності С.Тучкова та агітації усть-дунайців, турецька сторона не лише втрачала суттєвий військовий контингент, але й зникала незручна для російської бюрократії Січ, як центр антиросійських настроїв та тяжіння утікачів від “ласки” царя. Крім цього, існуюча Січ являла собою фактор, що ставив під сумнів легітимність включення її колишніх земель до складу Росії. Планам російської сторони сприяло кілька обставин. В першу чергу це значні суспільно-економічні зміни в державі Османів, які викликали відчуття невпевненості в майбутньому серед частини задунайців; також очікування неминучої війни та зневіра в здатності Туреччини вести війну на кілька фронтів; зміни соціальної структури в середині Січі, в тому числі зменшення кількості

<sup>378</sup> Мольтке Г.К. Русско-турецкая кампания в Европейской Турции 1828-1829 гг. – С. 34-49.

<sup>379</sup> Волков М. “Что довело Россию до настоящей войны?” // Зайончковский А.М.: Восточная война 1853-1856. – Т. 1. – С.Пб., 2002.– С. 726-727 [Прил. 30].

<sup>380</sup> Див.: Бачинська О.А. Козацтво в системі Російської та Турецької імперій // Історія українського козацтва. Нариси у двох томах. – К., 2007. – Т. 2. – С. 303-325.

<sup>381</sup> Там само. – С. 336.

“природних” січовиків і т. ін. В таких умовах знайшлась і відповідна особа – хитрий пройдисвіт та авантюрист – Йосип Гладкий. Він швидше за все з самого початку переселення за Дунай слугував російській стороні, і за її сприяння надзвичайно швидко висунувся в кошові отамани, став відповідно двобунчуковим пашею, користувався довірою турецького уряду<sup>382</sup>.

Об’єктивно найвигідніше для Російської імперії було розпочати військові дії в жовтні-листопаді 1827 р. На перешкоді став природний фактор та відоме російське “авось”. Будовані у великому секреті в Херсоні та Одесі понтони та плашкоути для стратегічного наплавного мосту через Дунай, внаслідок раннього льодоходу на річці не вдалось доставити в гирло Пруту в кінці листопада. Таким чином, не було сенсу починати війну в грудні через затримку будівництва мосту<sup>383</sup>. Проте загострення відносин вже досягло такого рівня, що 14 грудня 1827 р., перебуваючи в ізоляції, Османська держава сама оголосила війну могутньому сусіду. Султан та частина посадовців вважали за краще діяти прозоро, ніж жити під постійним тиском. Ймовірно в Стамбулі стали, принаймні частково, відомі плани російського командування. Натомість імператорський уряд вимушено продовжував зволікати, а сприятливий час плинув. Такий відомий фахівець, як Г.К. Мольтке, не маючи інформації про неготовність матеріалів для побудови мосту, дивувався таким зволіканням, навіть зважаючи на відносну невідповідність армії<sup>384</sup>.

Звичайно, в такій ситуації Микола I та урядові кола Росії вимушено підкреслювали свою терпимість та використовували час для підготовки військ. Так, 4-й резервний кавалерійський корпус рухався з Центрально-чорноземного району, підтягувались в Новоросійський край підрозділи 3-го піхотного корпусу, 10-та піхотна дивізія, інші частини. Але знов свою роль у зриві планів кампанії відіграла природа. Відповідно до плану дій кампанія проти Туреччини мала складатись з трьох етапів: 1-й – переправа через Дунай; 2-й – прорив чотирикутника турецьких фортець Браїлів-Варна-Шумла-Сілістрія та розгром польових турецьких військ; 3-й етап – перехід через Балкани і марш на Адріанополь-Стамбул. Реалізація даної стратегії вимагала швидких дій. Але вже холод перешкодив концентрації військ. Їх розгортання вимушено притримали. Крім цього, надзвичайно сувора зима знову стала сюрпризом. Понтони для наплавного мосту через Дунай не могли бути відбуксовані в гирло Пруту вже через замерзання прибережної смуги моря<sup>385</sup>.

<sup>382</sup> Маленко Л.М. Азовське козацьке військо. 1828-1865 рр. – Запоріжжя, 2000. – С. 29-32; Бантъш-Каменский Д.М. Биографии российских Генералиссимусов и Генерал-фельдмаршалов. – С.Пб, 1841. – Ч. 4. – С. 67.

<sup>383</sup> Журнал военных действий Черноморского флота в Турецкую кампанию 1828 г. – Николаев, 1832. – С. 2-59.

<sup>384</sup> Мольтке Г.К. Русско-турецкая кампания в Европейской Турции 1828-1829 г. – С. 44-48.

<sup>385</sup> Там само. – С. 61-68; Епанчин Н. Очерк похода в Европейской Турции. Ч. 2. – С. 7-26; Журнал военных действий Черноморского флота в Турецкую кампанию 1828 г. – С. 2-3, 5-12.

Починати бойові дії безнадійної операційної лінії – авантюра, на яку досвідчені військові професіонали – Микола І, П.Х. Вітгенштейн, І.І. Дібіч, П.Д. Кисельов піти не могли. Залишалось чекати поки погода дозволить доставити понтони з Херсона та Одеси. В цій ситуації виявилась ще одна проблема – неготовність до виконання поставлених завдань Дунайської флотилії. Вона входила в структуру Чорноморського флоту, але під час бойових дій мала повністю підпорядковуватися Діючій армії. Як наслідок, незважаючи на своє стратегічне значення, флотилія знаходилась в становищі падчерки. Флот для комплектації флотилії виділив лише один 44 флотський екіпаж, розраховуючи, що армія направить для обслуги канонерських човнів та йолів, принаймні два полки солдат. У свою чергу армійське командування погоджувалось надати лише два батальйони Одеського піхотного полку. В умовах наявності на Дунаї турецьких кораблів та суден в кількості близько 100, і кількох десятків чайок і човнів козаків, дане питання вирішувалось на найвищому рівні. Внаслідок досягнутого компромісу, в кінці листопада приймається рішення про направлення в Ізмаїл 359 моряків 42-го флотського екіпажу, армія мала виділити додатково ще один батальйон. Але 42-й екіпаж зміг вирушити лише 4 грудня пішим порядком<sup>386</sup>.

Отримавши час для детального планування кампанії в нових умовах, штаб Другої армії та особисто П.Д. Кисельов поставив перед командиром флотилії капітаном Завадовським чотирнадцять запитань-умов. Від позитивного їх вирішення флотилією залежало успішне форсування Дунаю, та використання його як транспортної артерії для забезпечення військ. Відповіді досвідченого моряка не радували (капітан Завадовський в чині поручика Корпуса штурманів брав участь ще в експедиції в Антарктиду на шлюпах “Восток” і “Мирний”). Для виконання всіх поставлених завдань число канонерських човнів та йолів флотилії потрібно було збільшити принаймні вдвічі. Навіть за такого посилення, флотилія могла не справитись з усіма завданнями<sup>387</sup>. За 1828 р. мали стати до ладу лише 5 канонерських човнів, озброєних трьома 24-х фунтовими гарматами кожен і 10 йолів з однією 18-фунтовою<sup>388</sup>.

Враховуючи відносну слабкість флотилій та значну кількість турецьких кораблів на Дунаї для російського командування стала надзвичайно актуальною проблема переманювання на свій бік задунайських козаків. Адже чудово знаючи плавні, маючи рухливі та мобільні чайки, козацька флотилія, при активних діях, унеможливила використання Дунаю для російських перевезень, загрожу-

<sup>386</sup> РДВА. – Ф. ВУА. – Спр. 2591: Інструкція адміралу Бергу; Журнал дійствий Черноморского флота в Турецкую кампанию 1828 г. – С. 16-21; Епанчин Н. Очерк похода в Европейской Турции. Ч. 1. – С. 162-163.

<sup>387</sup> Журнал военных действий Черноморского флота в Турецкую кампанию 1828 г. – С. 27-29.

<sup>388</sup> Описание действий Черноморского флота в предыдущую войну с Турцией в 1828-1829 гг. – С.Пб. 1850. – С. 54-55, 89.

вала операційніми лініями. Внаслідок цього контакти між Й.Гладким і російськими посадовцями інтенсифікуються<sup>389</sup>.

Нарешті, як і попереджав ще в листопаді 1827 р. капітан першого рангу Завадовський, лише в кінці березня 1828 р. понтони та плашкоути наплавного мосту доставили до гирла Пруту. Поки відбувався супровід елементів мосту та їх буксирування кораблями флотилії, 10 березня 1828 р. був виданий Указ про включення планів використання Дунайської флотилії в оперативний план Діючої армії. В основу розрахунків лягли відповіді штабу флотилії на поставлені генерал-ад'ютантом Кисельовим запитання. Тобто на найвищому рівні визнавалось, що перший етап кампанії цілком залежить від успішності дій на Дунаї<sup>390</sup>.

Загалом на весну 1828 р. стратегічні плани кампанії значною мірою були скориговані з обох боків. Російське командування виділяло для Діючої армії в Європі значні сили: частини Другої армії, перш за все 6 і 7-й піхотні корпуси; 2 і 3-й піхотні корпуси зі складу Першої армії, 10-ту піхотну дивізію, 4-й Резервний кавалерійський корпус, Бузьку уланську дивізію, 2-гу Піонерну бригаду. Проте 2 і 3-й піхотні корпуси через затримки в русі взимку та ранні розливи рік, могли прибути в Дунайські князівства лише в червні. Резерв угруповання – Гвардійський корпус, міг приєднатись до Армії лише в серпні. Тому, через заміну частин Польської армії Гвардійським корпусом, перехід кордону відклали до 25 квітня. Чергова затримка була необхідною для досягнення планового нарощування сил. Адже частини Польської армії з Варшави, почавши рух в той же термін, що й батальйони Гвардійського корпусу з Петербургу прибували на Дунай на місяць – півтора швидше. Отримавши наказ про перехід кордону російські війська швидко рушили трьома колонами, намагаючись компенсувати втрачений час. Вже 29 квітня почалась блокада Браїлова 7-им корпусом генерала Воїнова, а 30 квітня – частини генерала Гейсмарна зайняли Бухарест<sup>391</sup>.

Хоч і затриманий, наступ російських військ поставив Османську державу на грань катастрофи. Вона опинилась в стані війни на два фронти в Європі. В цей час ще продовжувались бойові дії в Греції, куди на підтримку грецьким військам висадився французький експедиційний корпус. На грецький фронт за наказом турецького командування Задунайський Кіш направив загін з 600 козаків.

Уряд Туреччини в цій складній ситуації розділився на два табори. Один з них намагався піти на поступки Росії. До прихильників політики замирення належав і впливовий хранитель Мекки та Медіни Іззет Молла. Але “партія війни” отримала зрозумілу перевагу. При цьому турецькі правлячі кола цілком реально оцінювали небезпеку та чудово орієнтувались в ситуації. Турецький

<sup>389</sup> Бачинська О.А. Козацтво в системі Російської та Турецької імперій. – С. 327-328, 336; Маленко А.М. Азовське козацьке військо. – С. 32.

<sup>390</sup> Описание действий Черноморского флота. – С. 9-10.

<sup>391</sup> Бантыш-Каменский Д.М. Биографии российских Генералиссимусов. – С. 64-65.

уряд вважав, що бойові дії російські війська будуть проводити наступними етапами: 1-й – Браїлів – Варна – Тирново, 2-й – Мідія – Андріанополь; 3-й – рейд на Босфор. Тому турецька армія почала бойові дії по плану, розробленому Мехмедом II та його радниками. Г. Мольтке оцінив даний план як повністю відповідний обставині<sup>392</sup>.

Його вдалій реалізації завадила внутрішня ситуація в країні. Із підготовлених нових регулярних військ на Дунайський театр вдалось виділити лише 6 регулярних батальйонів. Решту регулярних боєздатних військ залишили в околицях Стамбула, з метою підтримання стабільності в столиці, та враховуючи небезпеку висадки морського десанту Чорноморською ескадрою віце-адмірала Месснера. В такій ситуації основні сподівання турецьке командування на Дунаї покладало на місцеві міліційні формування, жителів придунайських міст та іррегулярну кінноту<sup>393</sup>.

Зрозуміло, що козацькі загони неодноразово доводивши свою боєздатність, зайняли в цих розрахунках почесне місце. Виходячи з даних обставин стає зрозумілою наполегливість турецької адміністрації, яка відповідно до фірмана Мехмеда II (Мухамеда II) вимагала термінового прибуття козацького контингенту до Сілістрії. Це зіграло на руку Й. Гладкому та прихильникам переходу на бік Росії. Кошовий отаман особисто доправляє двотисячний контингент буткальських козаків у розпорядження паші Сілістрії. Зрозуміло, що в склад загону увійшли найбільш непримирені до Росії курені. Йосип Гладкий повертається в Дунавецьку Січ, мотивуючи такий крок необхідністю збору решти козаків. Судячи з подальших подій, як аргумент, ймовірно використовувалась теза необхідності піклування про долю козацьких чайок та човнів. Провівши Раду зі своїх прихильників, на кількох десятках чайок та човнів близько 1000 козаків та членів їх сімей, з січовими клейнодами, скарбом, похідною церквою вони виходять в море<sup>394</sup>.

Й.Гладкий обирає досить складну схему переходу на російський бік. Враховуючи військові обставини, він особисто з 11 козаками на човні прибуває на російську заставу. Цей факт характеризує Й.Гладкого як військового фахівця з кращого боку. Дунайська флотилія, розраховуючи на підтримку Чорноморського флоту, змогла виділити для захисту гирл лише 2 канонерські човни та 6 йолів<sup>395</sup>. Зрозуміло, що в разі несподіваного нападу 600-1000 задунайців на 40-60 чайках і човнах (такі цифри називають різні автори), брандвахта досить легко могла б бути знищена. Для відвоювання гирл Дунаю флотилія

<sup>392</sup> Мольтке Г.К. Русско-турецкая кампания в Европейской Турции 1828-1829 гг. – С. 46-48.

<sup>393</sup> Шеремет В.И. Функционирование военных и гражданских институтов Османской империи в условиях войны с Россией 1828-1829 гг. // Восток и новое время. – М. 1991. – С. 202-205.

<sup>394</sup> Бачинська О.А. Козацтво в системі Російської та Турецької імперій. – С. 336-337; Маленко Л.М. Азовське козацьке військо. – С. 35.

<sup>395</sup> Журнал военных действий Черноморского флота в Турецкую кампанию 1828 г. – С. 27, 43-44.

змушена була б повернути головні сили (23 канонерки та 11 йолів) на очищення гирл. При цьому успіх не гарантувався у зв'язку з перевагою козаків в знанні русел річки, таємних проходів, фарватерів.

У конкретній військовій ситуації перехід не просто частини коша, а козацької флотилії з кошовим отаманом, переважив навіть суспільно-політичний ефект ліквідації Задунайської Січі<sup>396</sup>. Стає зрозумілою радість Миколи I, який відразу нагородив Й.Гладкого медаллю з власним зображенням, оскільки в конкретній ситуації кожен човен був буквально на вагу золота, а перехід флотилії задунайських козаків означав полегшення навантаження на Дунайську гребну флотилію. Навіть відбувши весь термін обов'язкового карантину в Ізмаїл кількості козаків на 40 чайках і човнах направляються в район фортеці Ісакча<sup>397</sup>.

Поспіх викликався черговою невдачею. Вкотре природа виступила не на боці росіян. Незвичайно високий рівень води в Дунаї загрожував у черговий раз порушити всі вже уточнені плани кампанії. Майже місяць 30 тис. солдат російської армії, замість стрімкого наступу, змушені мостити п'ятиверстну дамбу через залітні луки до основного русла Дунаю. В умовах розливу глибоко сидячі канонерські човни та йоли не мали змоги підійти до берега. Гребля була готова лише 25 травня, а вже наступного дня до місця переправи прибуло 12 канонерських човнів капітана Завадовського. Вслід за ними 40 козацьких чайок і човнів отамана Гладкого. Форсування Дунаю відбувалось з класичною досконалістю. Використовуючи дані козацької розвідки канонерки вищукувались ланцюгом вздовж головного русла ріки. Потужні морські гармати змітали турецькі укріплення. У той самий час на козацькі чайки завантажився перший ешелон егерів 17 і 19-го егерських полків. В хмарах диму, які затягнули річковий обшир, чайки непомітно висадили 450 егерів на фланзі турецьких укріплень й швидко повернулись за підкріпленням. Після переправи Єгерської бригади настала черга Алексопольського та Кременчуцького піхотних полків під загальним командуванням генерала Бартоломея першого. Флангова атака дозволила швидко зайняти два укріплених табори, захопити шанці з 20-ма гарматами. Доля фортеці Ісакча була вирішена. 28 травня на козацькому човні з Й. Гладким на турецький бік переправився імператор Микола I. Міст через Дунай було наведено 30 травня. У цей самий день, пройшовши неочікуваним турками шляхом, канонерки Дунайської флотилії, користуючись перевагою в артилерії, знищують турецьку флотилію в Мачинському рукаві. Фактично лише за чотири доби Дунай з перешкоди перетворився в надійну операційну лінію російських військ. Цілком заслужено на учасників переправи, перш за все, на моряків флотилії, починався

<sup>396</sup> Див.: Бачинська О.А. Козацтво в системі Російської та Турецької імперій. – С. 304-305, 322-325, 336-337, 341-343.

<sup>397</sup> Бантыш-Каменский Д.М. Биографии российских Генералиссимусов. – С. 68-69.

щедрий дощ нагород<sup>398</sup>. Ця блискуча переправа через Дунай багато в чому вирішила долю всієї кампанії. Заслуги Й.Гладкого та козаків-перебіжчиків також належно оцінили по обидва боку фронту. За внесок у форсування Дунаю Й. Гладкий зразу отримав чин полковника, а за правилами театру військових дій – орден Георгія IV ст. Численні нагороди отримали й інші козаки<sup>399</sup>.

Після падіння Ісакчі зрада кошового отамана й частини козаків стала наочною для турецької влади. Відповідно до своїх традицій, вона віддала наказ про ліквідацію Січі, паралельно відбулась різанина та пограбування населення в її околицях<sup>400</sup>.

У подальшому козаки в складі Дунайської флотилії займалась звичайною козацькою справою: розвідкою, пошуками, налагодженням переправ, транспортуванням вантажів. Але кількість козаків у ній постійно скорочувалась. Лише наступного року російське командування, залучивши більш ранніх перебіжчиків, формує на їх основі піший п'ятитисячний полк для Дунайської флотилії.

За оцінками військових фахівців перехід частини задунайців на бік Росії багато в чому сприяв успіху першого етапу кампанії та заняттю Бабадзької області, яка стала тиловою базою для російських військ. Після відносної невдачі щодо реалізації плану кампанії 1828 р., тут на зимових квартирах розмістились 6 і 7-й піхотний корпуси, в умовах відносної лояльності населення, дезорієнтованого турецькими репресіями<sup>401</sup>.

У той самий час ліквідація Дунавецької Січі турецькими руками, хоч і внаслідок продуманої акції російської сторони, значною мірою, вплинула на суспільно-політичну ситуацію та настрої населення в районі нижнього Подунав'я. Зник організаційний центр, який притягував утікачів з українських земель, останній незалежний від Росії залишок Запорозької Січі.

**Oleksandr Kuharuk**

***Zadunays'ki (Trans Danube) Cossacks in the plans of the Russian command in Russia-Turkish war 1828-1829***

*The article is devoted to examination of factors, which affected development and implementation of plans of the Russian command in Russian-Turkish war 1828-1829. The considerable attention is paid to the place and role of Zadunays'ki (Trans Danube) Zaporozhian Cossacks in these plans.*

<sup>398</sup> Див.: Описание действий Черноморского флота в предыдущую войну с Турцией в 1828-1829 гг. Отличия за 1828 год.

<sup>399</sup> Ваньгш-Каменский Д.М. Биографии российских Генералиссимусов. – С. 69; Маленко А.М. Азовське козацьке військо. – С. 37.

<sup>400</sup> Бачинська О.А. Козацтво в системі Російської та Турецької імперій. – С. 336; Маленко А.М. Азовське козацьке військо. – С. 35-36.

<sup>401</sup> Епанчин Н. Очерк похода в Европейской Турции. – Т. 2. – С. 7-43.

**РЕЛІГІЙНІ ТРАДИЦІЇ ЗАПОРОЖЦІВ У ЗАДУНАЙСЬКОГО  
КОЗАЦТВА**

*В статті на основі спогадів задунайських запорожців систематизована інформація про релігійні традиції Запорозьких Вольностей у Задунайській Січі. Аналізується збережені традиції та їх трансформація у задунайців.*

З огляду на специфіку “традиційних історичних свідчень” (“писемних джерел”) їхні інформативні можливості недостатні для багатоаспектного вивчення проблем, пов’язаних з духовним світом. Адже трансформації церковно-територіального устрою, зміни законодавчої бази, діяльність органів єпархіальної влади (що головним чином і фіксується “писемними джерелами”) становили і становлять важливий, але більше зовнішній бік релігійно-церковного комплексу, тоді як його сутністю був і залишається зміст релігійного життя на рівні парафій, родин, осіб.

Значно ширші можливості (порівнянно з можливостями законодавчих, актових, справочинних чи описово-статистичних джерел) для вивчення духовного світу населення відкриває використання наративу та усних свідчень, включаючи і ті, що були записані, переказані чи використані при написанні узагальнюючих історичних досліджень. Зауважимо, що тут ми свідомо “протиставляємо” “писемні” джерела, “писемні” документи і записи спогадів. Як “протиставляємо” і транскрипти інтерв’ю, інтерв’ю з усної історії, матеріали історико-етнографічних, фольклорних, археографічних експедицій іншим типам “історичних свідчень”, як то матеріалам офіційного діловодства тощо. Хоча зважаючи на “агрегатний стан” ті ж транскрипти інтерв’ю, як і законодавчі, актові, справочинні та інші джерела можуть бути віднесені до документів та до писемних джерел (тут ми опускаємо проблеми дефініцій, пов’язані із визначенням писемного джерела, писемного документа і т. ін.).

Сказане вище стосується і значення наративу та усних свідчень для вивчення церковних традицій запорожців у задунайського козацтва. Не випадково, що саме такі джерела широко використовувались дослідниками, які звертались до історії задунайців. Тож спробуємо систематизувати дані щодо “відлуння” церковного устрою Запорозьких Вольностей, духовного світу запорожців на Задунайських теренах. Причому зробимо це на основі переважно саме переказів-спогадів самих задунайців.

Традиції релігійності запорозького козацтва, які формувались впродовж століть, не могли зникнути одночасно з ліквідацією Нової Січі. Значна частина таких традицій збереглася серед козаків, що перейшли після скасування Запорозьких Вольностей за Дунай.



Ще під час перебування П. Текелі з російськими військами під Новою Січчю значна частина козаків залишила територію Запорозьких Вольностей і переселилась на землі, що належали туркам<sup>402</sup>. Турецький уряд, незважаючи на Кючук-Кайнарджийський договір, згідно з яким заборонялось переховування однією державою утікачів, підданих іншої, скоївших будь-який “тяжкий злочин, непослух або зраду”, за винятком лише випадків, коли такі бігли приймали в Туреччині іслам, а в Росії - православ'я, з огляду на власні політичні інтереси дозволив запорожцям проживати на території Туреччини, “не змінюючи ні звичаїв, ні віри, ні мови батьків”<sup>403</sup>.

30 серпня 1778 р. запорожці, які знаходились в Очакові, були зібрані до двору паші, де волоські священники привели їх до присяги<sup>404</sup>.

Маючи близько 10 тисяч людей обох статей і знаходячись на турецьких землях, задунайські козаки не мали змоги в повному обсязі відтворити устрій Нової Січі, і його риси існували в значно спрощеному і зміненому вигляді. Значною мірою це стосується і церковного устрою. На відміну від Запорозьких Вольностей, на території, заселеній дунайськими козаками, не було монастирів, великої кількості церков, каплиць і скитів. Не було на задунайських землях і великої кількості священників. Крім того, переселившись з території Російської імперії, запорожці позбулися контролю за церковною діяльністю з боку намісного правління, митрополита з консисторією і Синоду. За таких умов управління церковною справою на територіях, зайнятих задунайськими козаками, порівняно з Новою Січчю було значно спрощене, і вирішення релігійних питань значною мірою залежало лише від волі Коша. В духовній сфері козаки формально визнавали зверхність молдавських архієреїв, які рукопокладали духовних осіб до їхніх церков<sup>405</sup>. Проте, як і в період Підпільненської Січі, вирішальну роль у справі призначення духовенства відігравали Кіш і Військо. Саме вони обирали осіб, яких бажали мати священниками при їх церквах. До території, зайнятої задунайськими козаками, приїжджали для надання релігійних послуг ченці з молдавських монастирів<sup>406</sup>. Крім того, духовними особами досить часто ставали самі козаки, які вирішили присвятити себе служінню Богові. Молдавські архієреї майже завжди рукопокладали до козацьких церков осіб, яких направляв до них Кіш. Владика тим більш охоче йшли назустріч побажанням військового керівництва, що серед них були і українці,

<sup>402</sup> Устное повествование, бывшего запорожца, жителя Екатеринославской губернии и уезда, селения Михайловки, Никиты Леонтьевича Коржа. – Днепропетровск, 1991. – С. 32-34.

<sup>403</sup> Короленко П. Азовцы. – К., 1891. – С. 4.

<sup>404</sup> Иванов П. К истории запорожских козаков после уничтожения Сечи // ЗООИД. – 1904. – Т. XXV. – С. 33.

<sup>405</sup> Кондратович Ф. Задунайская Сечь. – К.: Изд. ред. ж. "Киевская Старина", 1883. – С. 84.

<sup>406</sup> Иванов П. К истории запорожских козаков после уничтожения Сечи. – С. 33.

— наприклад, яський митрополит Гавриїл. Запорожець А. Коломієць згадував, що “самі козаки попів обирали..., оберемо кого з козаків... письменного чоловіка, то [преосвященний] і постриже”<sup>407</sup>. Характерно, що виборність духовенства існувала серед українського населення Добруджи принаймні до кінця XIX ст. До 20-х рр. XIX ст. існувало право сільських громад обирати собі священиків в козацьких поселеннях Бессарабії.

Ставлення козаків до своїх релігійних споруд багато в чому залишилось таким, яким було в часи Нової Січі. Січова церква, збудована на турецькій території, за традицією отримала назву Покровської. За спогадами Коломійця, ззовні вона мала досить ординарний вигляд, була невелика, дерев'яна, з одним куполом, вкрита дошками і навіть не фарбована. Внутрішнє вбрання було набагато краще: “дуже добра була – уся у золоті”. Задунайці прикрашали січову церкву подаяннями, які вони перед смертю заповідали на храм Божий. В той самий час, на відміну від Покровської церкви Нової Січі, серед прикрас церкви задунайських козаків значну частину становили речі, привезені з військових походів проти православних молдаван<sup>408</sup>. Була ще одна різниця між названими храмами Божими – в задунайській січовій церкві були відсутні спеціальні місця для кошового керівництва, і кошовий отаман завжди ставав просто біля правого кліроса.

Як і в період Нової Січі, задунайські козаки мали похідну церкву, яку разом зі священиком брали з собою в далекі походи<sup>409</sup>. Багато хто із задунайців відвідував волоські церкви, якщо не мав можливості отримувати релігійні треби на Січі<sup>410</sup>.

Значно більше, ніж у системі церковного будівництва й управління, збереглося спільних з періодом Нової Січі рис у релігійності козаків.

Вони, проголошуючи свою відданість православ'ю, ще більш вороже, ніж до скасування Запорозьких Вольностей, ставились до представників деяких інших релігійних конфесій. Довгий час жорстокі сутички точилися між запорожцями, які оселились на турецьких землях, і козаками-некрасівцями. Останні були нащадками тих розкольників, яких у 1708 р. прихильник Булавина отаман Гнат Некрасов вивів з Дону під протекцію кримського хана<sup>411</sup>. Задунайці, які здавна неприязно ставились до розкольників, розпочали боротьбу проти некрасівців під гаслом захисту православ'я. Турки, які не були достатньо обізнані в різниці вірувань задунайців і некрасівців, дивувалися з приводу їхньої ворожнечі: “Ода козак - ода козак [і то козак - і то козак] – та вони ж християни такі ж, як і ви?!”

<sup>407</sup> Кондратович Ф. Задунайская Сечь. – С. 84.

<sup>408</sup> Там само. – С. 104.

<sup>409</sup> Там само. – С. 76.

<sup>410</sup> Иванов П. К истории запорожских козаков после уничтожения Сечи. – С. 33.

<sup>411</sup> Скальковский А.О. История Нової Січі, або останнього Коша Запорозького. – Дніпропетровськ: Січ, 1994. – С. 582.

Задунайці на це відповідали: "Так що, що християни - християни, да не такі!"<sup>412</sup>.

Для задунайців звичаї розкольників здавалися чимось незрозумілим, і про них складалися різноманітні легенди. Згідно з розповіддю Коломійця, розкольникі ченці були "безштаньки" (тобто ходили без штанів, в довгих сорочках) і мешкали в "гніздах" на високих дубах, під якими вони ставили капиці. Серед задунайських козаків були поширені розповіді про розкольників "попів-чаклунів", які заманювали і вбивали колишніх запорожців<sup>413</sup>. Таких людей не можна було вбити ні шаблею, ні ножом, до них неможливо було непомітно наблизитися ні по суші, ні по воді<sup>414</sup>. Отже, розкольників чаклунів задунайці наділяли такими ж властивостями, як і запорозьких характерників, що надавало некрасівцям таємничості. Задунайці, не розуміючи і не приймаючи обрядів розкольників, при слушних нагодах опогановали їхні святині, вбивали священників. За розповіддю Коломійця, козак Притика, натрапивши під час полювання на померлого некрасівського ченця, який навіть вважався святим, скинув його з дуба, де той, за звичаєм(?) лежав, "щоб мощі... були", взяв собі червоне сукно, в яке той був загорнутий, і на ченця "зверху, вибачте, ще й напаскудив"<sup>415</sup>. Цей випадок став приводом для початку відкритих бойових дій між задунайцями і розкольниками.

Проте, не слід перебільшувати фактор віри в цій боротьбі. Головною причиною, з якої точилася ворожнеча, було прагнення обох сторін єдиноосібно користуватися землями, річками, очеретами, сіллю на спірних територіях<sup>416</sup>. Про це свідчить і той факт, що кошовий отаман, довідавшись про вбивство некрасівцями Притики, прибув до розкольників і заявив, що для вирішення справи достатньо грошового відшкодування, і некрасівці, не зважаючи на опоганення їхнього святого, погодилися з ним. Проте кошовий наказав розпочати бойові дії з огляду на те, що нібито розкольники хотіли під час переговорів взяти задунайську делегацію у заручники<sup>417</sup>. До того ж, ще до випадку з Притикою Кіш дістав згоду турецьких пашів не втручатися в бойові дії з розкольниками, що повинні були розпочатися з метою вигнання некрасівців з території Дельти.

Вороже ставлення колишніх запорожців до розкольників тим більше має нерелігійні підстави, що до багатьох представників інших конфесій козаки ставилися досить помірковано. Так, колишні запорожці підтримували досить тісні стосунки з турками, неодноразово брали участь у спільних з ними походах. У той самий час у відношенні до своїх єдиновірців, православних християн, задунайські козаки досить часто виступали як вороги.

<sup>412</sup> Кондратович Ф. Задунайская Сечь. – С. 32.

<sup>413</sup> Там само. – С. 31.

<sup>414</sup> Там само. – С.39-40.

<sup>415</sup> Там само. – С. 31.

<sup>416</sup> Скальковский А.О. История Новой Сечи, або останнього Коша Запорозького. – С. 583.

<sup>417</sup> Кондратович Ф. Задунайская Сечь. – С. 32.

Так, 15 човнів задунайців брали участь у військових діях проти чорноморських козаків. Задунайські козаки під виглядом чорноморців розвідували розташування російських військ, довідувались про їхні наміри, після чого передавали здобуті відомості туркам. З огляду на це, генерал-поручик М. І. Голенищев-Кутузов наказав чорноморцям носити на правій руці білі пов'язки, щоб їх можна було відрізнити від “невірних запорожців”<sup>418</sup>. Задунайські козаки неодноразово брали участь у походах проти православних сербів, албанців і греків. Під час приборкання греків, які повстали за свою незалежність, священники однієї з фортець, що знаходилася в облозі, в повному вбранні, з корогвами, хрестами вийшли на мур і молились. Задунайці, за наказом турків, стріляли разом з турецькими військами в цих православних священників<sup>419</sup>. Козаки здійснювали походи і на територію Молдавії. У А. Коломійця із подій війни в Молдавії збереглися спогади головним чином про пограбування, що здійснювалися як греками, так і задунайцями<sup>420</sup>.

Звичайно, козаки брали участь у війні проти єдиновірців не за власним бажанням, а виконуючи присягу турецькому султану. В піснях, записаних у Тульчі Ф. Кондратовичем, козаки сумували з цього приводу:

“Заприсягнем турчинові на стотридцять год жити.

За все добре, миле браття, під турком жити,

Тільки одне неприємне, що на віру бити!”, та

“Ой, поклонилися турецькому; під ним добре жити.

А за все добре, за одно недобре,

Що брат на брата бити!”<sup>421</sup>.

Багато хто із задунайців повертався з турецьких земель до Російської імперії. А. Гаденко вважав головною причиною цього небажання козаків брати участь у військових походах проти єдиновірців<sup>422</sup>. Проте є ціла низка інших причин, серед яких і туга козаків за батьківщиною, і небажання заможних задунайців брати участь у військових походах за незгодою товариства на заміну особистої служби наймом, як це було у випадку з А. Коломійцем<sup>423</sup>. Причиною переходів козаків до Росії інколи ставали і втеча від покарання за провини, і незадоволення козаків кошовим керівництвом<sup>424</sup>. Крім того, до повернення козаків на територію імперії заохочував і російський уряд, який прагнув позбавити Туреччину цієї військової сили і припинити втечі селян Лівобережної України до задунайських козаків.

<sup>418</sup> Короленко П. Азовцы. – К., 1891. – С. 5.

<sup>419</sup> Гаденко А.П. Азовское козачье войско (1830-1865). – Кашира: тип. Третьякова, 1912. – С. 35.

<sup>420</sup> Кондратович Ф. Задунайская Сечь. – С. 47.

<sup>421</sup> Там само. – С. 44.

<sup>422</sup> Гаденко А.П. Азовское козачье войско (1830-1865). – С. 35-36.

<sup>423</sup> Кондратович Ф. Задунайская Сечь. – С. 14.

<sup>424</sup> Короленко П. Азовцы. – К., 1891. – С. 5.

Коли в 1828 р. султан наказав кошовому отаману направити задунайців на підтримку турецької армії у веденні бойових дій проти Росії, Й. Гладкий вирішив готуватися до повернення на територію Російської імперії. Проте, значна частина козаків пропонувала виконати наказ турецького султана, кажучи: “А що, може в Росію хочеш, там ще стоять шибениці,... на яких не встигли нас перев'язати”<sup>425</sup>.

Отже, після 1775 р. у стосунках із сусідами значна частина козаків ще більше, ніж в період Нової Січі, керувалася в своїй діяльності не лише християнськими обов'язками, а і власними політичними й економічними інтересами.

Задунайці зберегли існувавшу в Новій Січі традицію урочистого святкування Покрови. До Січі збирались козаки з найвіддаленіших місць і обирали військову старшину. Після обідні на майдан виносили стіл, клали на нього хрест, Євангеліє, хліб і військові клейноди, які звичайно зберігались, як і в період Нової Січі, в Покровській церкві. Після того, як кошовий цілував Євангеліє, хрест і хліб, він дякував Війську “за хліб, за сіль і за панство” і пропонував обрати нового отамана. Задунайці криком проголошували свою волю, після чого відбувалися урочистий обід і гуляння<sup>426</sup>. Процедура обрання задунайськими козаками кошового керівництва майже повністю повторювала ту, що існувала у козаків Запорозьких Вольностей.

Багато хто із задунайських козаків, щиро вірячи в Бога, прагнув виконувати всі християнські обов'язки. Деякі з таких осіб ставали священиками або йшли під кінець життя до монастиря. Так, пішов у монастир кошовий отаман Михайло Литвин, який був “дуже серйозною і богобоязливою людиною”<sup>427</sup>. У тому ж монастирі (Мирнопояні), де перебував М. Литвин, закінчив свій вік і кошовий Гордина; в ньому ж постригся й останній січовий священик, отець Густін, який знаходився разом з козаками за ґратами після виходу Й. Гладкого до Росії. До “Святої Гори”, тобто на Афон, пішов кошовий Мороз, який там був пострижений і, навіть, став архімандритом в одному з грецьких монастирів. Проте козакам, які вирішили присвятити себе служінню Богу, не завжди вдавалося утримати себе від спокуси повернутися до військового життя. Так, вищезгаданий Мороз залишив монастир і став наказним отаманом, після чого брав участь у приборканні грецького повстання<sup>428</sup>. Деякі козаки, які постриглись у ченці, не поривали зв'язки з Військом і навіть виконували низку його доручень. Під виглядом збору подаянь вони приходили в межі Російської імперії і підмовляли людей до втечі в Туреччину і Молдавію. Такі ченці неодноразово затримувались російськими властями по звинуваченню в шпигунстві<sup>429</sup>.

<sup>425</sup> Гаденко А.П. Азовское козачье войско (1830-1865). – С. 38.

<sup>426</sup> Кондратович Ф. Задунайская Сечь. – С. 73-74.

<sup>427</sup> Там само. – С. 42.

<sup>428</sup> Кондратович Ф. Задунайская Сечь. – С. 43.

<sup>429</sup> Иванов П. К истории запорожских козаков после уничтожения Сечи. – С. 26-27.

Ставлення козаків до духовних осіб мало змінилося порівнянно з періодом Нової Січі. Духовенство, яке перебувало на зайнятій задунайськими козаками території, значною мірою залежало від військового керівництва. З огляду на це, духовні особи прагнули догодити козацтву, пристосовувались до їхньої оригінальної релігійності. Проте, деякі духовні особи, що проповідували серед задунайських козаків, мали великий авторитет і тому інколи могли висловлювати свою незгоду з вчинками військового товариства. Священик січової Покровської церкви Лук'ян Куліш в одній із своїх проповідей вказав на невідповідність християнським законам образу життя, який вели козаки. Отець Лук'ян закликав до покаяння всіх, не виключаючи і військову старшину, яку звинуватив якщо не в безпосередній участі, то в сприянні пролиттю християнської крові. Кошовий отаман наказав осавуду запросити Лук'яна Куліша після закінчення служби до паланки аби покарати його за таку промову. Проте за розповіддю Коломійця, отець Лук'ян і кошовому отаману сказав, що “церква у нас вся в золоті, а по вікна в крові християнській, ти цього не бачиш, а я бачу!”<sup>430</sup>. Невідомо, що сталося після цієї розмови з Лук'яном Кулішем, але Михайло Литвин, як вже згадувалось, після закінчення терміну перебування на посаді кошового отамана пішов, за порадою отця Лук'яна, в ченці. Це було зроблено для того, щоб замолити гріх пролиття християнської крові.

Крім Лук'яна Куліша авторитетом козаків користувався й афонський архімандрит Філарет. Він знаходився на Січі перед початком грецького повстання і в своїх проповідях закликав козаків не брати участі у бойових діях проти християн: “Що ми... будемо воювати з християнами? Краще я вас виведу в Росію”. На проповіді Філарета відгукнулось близько 800 задунайців, які на 28 човнах переправились до Одеси. В нагороду за це афонський архімандрит отримав наперсний хрест<sup>431</sup>.

Констатуючи факт пошани задунайських козаків до деяких духовних осіб, не слід перебільшувати його значення в обумовленості вчинків козацтва. Так, кошовий М. Литвин і до розмови з отцем Лук'яном був богобоязливою людиною, і тому його рішення піти в монастир не випадкове. На рішення ж тих запорожців, які разом з Філаретом залишили Січ і переправились до Російської імперії, вплинули, крім промов архімандрита, і ті причини, про які йшла мова вище<sup>432</sup>.

Повагою задунайців користувалися і ті священники, які займалися навчанням козаків і їхніх дітей. Завдяки їх зусиллям і прагненню задунайців до освіти значна частина Війська була письменною<sup>433</sup>.

<sup>430</sup> Кондратович Ф. Задунайская Сечь. – С. 84.

<sup>431</sup> Кондратович Ф. Задунайская Сечь. – С. 44.

<sup>432</sup> Там само. – С. 125, 585-590.

<sup>433</sup> Кондратович Ф. Задунайская Сечь. – С. 108-110.

Задунайці, з повагою ставлячись до деяких священників, не відзначалися шанобливим ставленням до всіх духовних осіб. У поширеній серед задунайського козацтва пісні, записаній в Тульчі Ф. Кондратовичем, співалося:

“Ой, нехай мене не ховають ні попи, ні дяки,  
А нехай мене поховають задунайські козаки!

Бо ті попи, бо ті дяки за парами б'ються,

А задунайські козаченьки хоч меду-вина нап'ються!”<sup>434</sup>.

Козаки, як і в період Нової Січі, з пошаною ставилися до ікон. Зі спогадів запорожців, під час залишення Січі в 1775 р. вони взяли з собою ікону з січової Покровської церкви:

“Ой, як утікали, то усе забирали  
І із церков ікони,

Тільки покидали золотую зброю

Та вороні коні...”<sup>435</sup>.

Задунаєць А. Коломієць розповідав, що ікону Покрови з січової церкви козаки не повезли на човні, а поклали в бігаси і понесли пішки: “Дуже важко було, діди сварились: “Бач, бісів сину, чи ти пам'ятаєш, як ти бігаси з іконою на дорогу кинув?!” Важко було ікону нести!”<sup>436</sup>. Така повага до ікон значною мірою пояснюється вірою в їхню чудодійну силу, яка спроможна захистити військове товариство, навіть в найскрутніші часи. Перебуваючі у в'язниці козаки вірили, що отримають свободу завдяки святим образам. Так, ті задунайці, які залишились в Туреччині після переходу Й. Гладкого до Російської імперії, були кинуті в Константинопільську в'язницю. Надію на визволення вони покладали на ікону-складень, яка, на їхню думку, виявилась чудодійною, бо, ретельно зачинена ввечері, вранці була відчиненою<sup>437</sup>.

Отже, в релігійності задунайських козаків було присутньо багато рис, характерних для населення Запорозьких Вольностей. Збереглися в них, щоправда, в значно спрощеному вигляді, і деякі традиції церковного устрою Нової Січі. Проте постійне коливання між прагненням до свободи і необхідністю воювати проти єдиновірців не могли не відбитися на внутрішньому стані товариства і, навіть, дали підставу Ф. Кондратовичу казати про те, що вони призвели до “відомого рода деморалізації, не могли не знизити рівня політичних і соціальних ідеалів, і незмінно вели до... внутрішнього розкладу”<sup>438</sup>.

Традиції не зникають безслідно. Народна пам'ять є досить стійкою. Тож не виключено, що нащадки тих задунайців, які перейшли разом із Й. Гладким до Російської імперії й оселились на території “Бердянської пустоші”, заснувавши Азовське козацьке військо,

<sup>434</sup> Там само. – С. 83.

<sup>435</sup> Там само. – С. 17.

<sup>436</sup> Там само. – С. 18.

<sup>437</sup> Кондратович Ф. Задунайская Сечь. – С. 61.

<sup>438</sup> Там само. – С. 115.

зберегли перекази, які стосуються духовного світу своїх предків-задунайців. Дослідження усної історії, проведення історико-етнографічних експедицій колишніми населеними пунктами азовців в цьому контексті може дати досить цікаві матеріали.

**Viktoria Konstantinova, Igor Lyman**

**Religious traditions of Zaporozhzhya Cossacks in Trans Danube**

*In the article on the basis of mainly memoirs of Trans Danube Cossacks the authors have tried to systemize information about remains of Church system of Zaporozhzhya Vol'nosti, spiritual world of Zaporozhzhya Cossacks in Trans Danube. The causes of similarities and differences in religiousness of representatives of both communities are analyzed.*

УДК 94(477):357.1-058.22“1787”

**Надія Ченцова, Ганна Швидько**

**ЗАПИСКА ГЕНДЬОВІКА ПРО БАНАТСЬКИХ ЗАПОРОЖЦІВ:  
ІСТОРИЧНЕ ДЖЕРЕЛО ЧИ ПАМ'ЯТКА ІСТОРИОГРАФІЇ?**

*Публікація розкриває зміст брошури виданої в Австрії у 1788 р. Ф. Гендльовіком, який описує перебування запорозьких козаків близько 1787 р. на території Баната і Бачського комітату. Полеміка навколо оригіналу має тривалий характер. Брошура видана німецькою мовою, автори здійснили власний переклад, намагались проаналізувати дані щодо побуту та деяких історичних подій пов'язаних з запорозькими козаками.*

Важливою сторінкою в історії запорозького козацтва є його доля в задунайський період (1775-1828 рр.) За останні два десятиріччя у вітчизняній історіографії зроблено багато в царині дослідження різних аспектів дослідження історії Задунайської Січі (А.Бачинський, О.Бачинська, І.Сапожников, С.Каюк, Н.Пономаренко, Г.Сергієнко, Л.Маленко та ін.), внаслідок чого суттєво розширилася інформація про задунайських козаків, напрацьована раніше в історичних та етнографічних розвідках Ф.Кондратовича (Вовка), О. Лазаревського, О. Рябініна-Склярєвського, В.Степового (Біднова). Проте зовсім мало відомо про такий факт із історії Задунайської Січі, як переселення у 1785 р. частини козаків під владу Австрійської імперії, де вони поселилися на території Банату, що знаходиться між Дунаєм, нижньою течією річки Тиси, річкою Марош і Трансільванськими Альпами.

У вітчизняній історіографії першою звісткою про переселенців до Баната була невелика замітка Володимира Антоновича в часопису “Киевская старина” за 1882 р. “Поселение запорожцев в Банате”<sup>439</sup>. Правда, В.Б.Антонович у замітці зауважив, що у львівському “Науковому збірнику” за 1867 р. була вміщена коротка інформація Якова Головацького про переселення запорожців до Банату в 1785 р.

<sup>439</sup> В.А. Поселення запорожцев в Банате // Киевская старина. – 1882. – №6, июнь. – С. 549-552.



з твердженням про те, що безшлюбність запорожців незабаром призвела до повного їх вимирання.

Посилаючись на працю австрійського автора К.Черніга, написану на основі актів Віденського архіву Міністерства внутрішніх справ та Семиградської двірцевої канцелярії, "Etnographie der Osterreichischen Monarchi" (Відень, 1857), В. Антонович переповів основні повідомлення про банатських запорожців. Історія їх появи в Банаті зображена ним таким чином. Після зруйнування Запорозької Січі у 1775 р. і переходу частини запорожців у турецьке підданство виникла Дунайська Січ в Добруджі. Але внаслідок нестачі відведених колишнім запорожцям земель та якихось інших мотивів значна частина поселенців була незадоволена своїм становищем. У 1785 р. ця частина задунайських запорожців звернулася через начальника гарнізону в Яссах капітана Будеуса до австрійського уряду з проханням про підданство і надання їм землі для проживання на австрійському Військовому Кордоні, що на півдні імперії. Їх прохання було задоволене.

За свою військову службу запорожці отримали землю на Військовому Кордоні – в Банатському і Бачському комітатах поблизу міста Чента (Сента, на р. Тиса). За умовами підданства, вони входили до складу австрійських воєнних поселень як окремий полк, службу відбували у воєнний час, а в мирний – працювали на землі, отриманій "на вічні часи". Вони зберегли своє самоврядування за запорозькими звичаями і свій одяг. Жалування за службу вони отримували лише у воєнний час. На цих умовах запорожці й переселилися на австрійське пограниччя. Перше утворене ними поселення мало назву "Січ".

У цій же маленькій замітці В.Антоновича зустрічаємо й першу згадку про написану австрійським офіцером "Записку Гендльовіка", поява якої у 1789 р. засвідчила інтерес австрійської преси до нових поселенців. В.Антонович зауважив, що вартість оригінальної частини "Записки Гендльовіка" знецінена змішуванням автором побутових особливостей банатських запорожців з сербськими граничарами. Текст твору австрійського автора не був ним надрукований. Через кілька років тоді ще молодий дослідник історії запорозького козацтва Д.І.Яворницький запропонував редакції "Киевской старины" для друкування переклад з німецької брошури Гендльовіка за оригіналом видання 1789 р., знайденого ним в колекції петербурзького колекціонера П.Я.Дашкова: "Мне удалось отыскать ...редкие вещи по части Запорожья, ...затем несколько совершенно неизвестных сочинений о запорожских козаках на немецком, французском и английском языках. Из них немецкое я уже перевел. Это небольшая книжечка, при которой приложен портрет запорожского атамана, в полном вооружении и платье. Книжка не более одного печатного листа. Сочинение носит название такое: "Подробное и правдивое описание запор[ожских] козаков

Фендрика фон-Гендлювіка, котрый довге время прожил в стране, где обитаєт этот народ”<sup>440</sup>. Однак, негативна думка про цей твір В.Антоновича переважила, і твір часописом не був тоді надрукований.

Майже через тридцять років після першої звістки для вітчизняного читача про вказаний факт австрійського підданства частини колишніх запорожців у 101 томі “Записок Наукового товариства імені Шевченка” мовою оригіналу була надрукована вже згадана “Записка Гендлювіка про банатських запорожців” за копією, наданою редакції одеським професором І.Линниченком<sup>441</sup>. Публікація має коротку передмову Михайла Грушевського, який підкреслив, що “Записка Гендлювіка” варта уваги.

У 1919 р. редакція “Записок НТШ” повернулася до історії банатських запорожців опублікуванням статті В.Щурата “Жерело звісток Гендлювіка про запорожців”<sup>442</sup>. В ній автор розвідки стверджує, що для Гендлювіка джерелом інформації про запорожців була анонімна стаття “Saporoger Kosaken”, опублікована у Віденському календарі на 1788 р. (В.Щурат, а за ним і Д.Дорошенко вважали автором цієї статті двоюрідного брата Г.А.Полетики Григорія Івановича Полетику). Сучасній відомий український історик С.І.Білокінь, працюючи над збіркою українського колекціонера і музейного діяча П.П.Потоцького, звернув увагу на наявність у ній брошури Ф.Гендлювіка, а також приєднався до припущення Василя Щурата про те, що вказаний твір є “неякісним плагиатом зі статті радника російського посольства у Відні Григорія Івановича Полетики, вміщеної в “Wiener Taschenkalender zum Nutzen und Vergnugen auf das Jahr 1788”<sup>443</sup>.

Короткі відомості про запорожців у австрійському підданстві знаходимо в енциклопедичній статті Б.Крупницького “Задунайська Січ”<sup>444</sup>.

За таких скувих відомостей про банатських запорожців на сьогодні дуже цінною є також енциклопедична стаття В.І.Мільчева “Банат і Бачка”<sup>445</sup>. Крім власне нариску історії переселення запорожців у Банатський і Бачський комітати та організації їхнього життя, автор вказує на статті про цих запорожців в сербських виданнях і додає мапу розселення запорожців на Військовому Кордоні Австрійської імперії.

<sup>440</sup>Епістолярна спадщина академіка Д.І.Яворницького. – Вип.4. Листи Д.І.Яворницького до діячів науки і культури. – Дніпропетровськ, 2005. – С. 102.

<sup>441</sup> Записка Гендлювіка про банатських запорожців. І. Линниченка // Записки Наукового товариства імені Шевченка. – 1911. – Т.101. – Вип.1. – С. 134 – 141.

<sup>442</sup> Там само. – 1919. – Т.128. – С. 39 – 50.

<sup>443</sup> Білокінь С. Музей України (Збірка П.Потоцького): Дослідження, матеріали. [3-є вид, доп.]. – К., 2006. – С. 162.

<sup>444</sup> Енциклопедія українознавства. Загальна частина. – К., 1995. – С. 463.

<sup>445</sup> Українське козацтво: Мала енциклопедія. [2-є вид.]. – К.; Запоріжжя, 2006. – С.27 – 28.

Для всіх публікацій, в яких лише згадуються банатські запорожці, чи про них подана більша інформація, спільним є зазначення дати їхнього переселення з Буджаку у австрійські володіння – 1785 р. Проте існують розбіжності в інших питаннях: скільки було переселенців, чи була ними заснована Січ, якою була їх доля? Так, В.Антонович, ґрунтуючись на архівних свідченнях Черніга, пише: “Всіх переселенців виявилось числом 8000, і перше засноване ними центральне поселення отримало назву Січі”<sup>446</sup>. Таку ж їхню кількість вказує Б.Крупницький (“близько 8.000 осіб”). В.Мільчев називає іншу цифру: “Загальна кількість козаків, які на осінь 1786 р. переселилися до Австрії, коливалася у межах 1000-1500 чол.”. Цей же автор стосовно Січі пише так: “Існування центрального запорозького поселення – Січі – на теренах Військового Кордону є однією з легенд в історії цієї гілки козацтва. Запорозькі команди було розкидано у Банаті та Бачці по багатьох місцях, часто на значній відстані одна від одної, до того ж у незначній кількості (по 150-160 козаків)”<sup>447</sup>.

Подальшу долю банатських запорожців В.Мільчев пов’язує з австро-турецькою війною 1788-1791 рр., коли й відбулася “реєміграція запорожців з Австрії. Впродовж бойових дій частина запорожців загинула, а частина втекла до турецьких володінь і вже у 1791 р. їх на Військовому Кордоні залишилося лише кілька десятків літніх козаків, не здатних до військової служби”.

Зазначаючи, що однією з умов переходу запорожців у 1785 р. до Австрії була їх безшлюбність, В.Мільчев висловлює думку про розпоршення можливих запорозьких дітей серед сербського населення краю вже наприкінці XVIII – на початку XIX ст. Таке твердження суперечить відразу двом різним міркуванням з цього питання. У згаданій вище замітці В.Антоновича читаємо: “Про подальшу долю запорозьких поселенців в Австрії до останнього часу нічого не було відомо; нечисленні дослідники, які знали про факт переселення у 1785 р., передбачали, що запорожці злилися з оточуючим їх сербським населенням і що нащадки їх не зберегли особливого етнографічного типу”. Думка Я.Головацького про те, що запорожці через свою безшлюбність вимерли, виявилася, як пише В.Антонович, помилковою, бо “в 1878 р. львівське товариство “Просвіта” отримало листа з Бачського комітату, в якому п. Юрій Весловський, землевласник, дяк і шкільний вчитель” в с. Керештурі заявляє чистою українською мовою прохання про постачання його школи виданнями “Просвіти”, оскільки він не вважає можливим викладати науки нащадкам запорожців угорською мовою і за угорськими підручниками”<sup>448</sup>. Цей лист тоді був надрукований у часопису “Правда”, а Ю.Весловському “Просвіта” стала відправляти поштою всі свої видання.

<sup>446</sup> В.А. Поселення запорожцев в Банате. – С.551.

<sup>447</sup> Українське козацтво: Мала енциклопедія. – С. 27.

<sup>448</sup> В.А. Поселення запорожцев в Банате. – С. 551.

Б.Крупницький вважав, що запорожцям „не сподобався дріб'язковий австрійський контроль і бюрократичний цісарський режим, і в 1811-1812 рр. вони повернулися назад у Добруджу”<sup>449</sup>.

Отже, як видно з цього огляду, питання про банатських запорожців не може вважатися скільки-небудь вичерпаним. Очевидно, що прояснити обставини переходу частини запорожців у австрійське підданство, їх кількісний склад, умови служби, влаштування побуту, господарські заняття тощо можна лише через розширення джерельної бази, зокрема за рахунок австрійських архівів. Не володіючи джерелами з цього питання, окрім “Записки Гендльовіка”, тим не менше, дозволимо собі зробити деякі припущення стосовно обставин переходу запорожців на австрійське прикордоння та їхню рееміграцію.

Після чергової австро-турецької війни, у 1718 р. був підписаний Пожаревецький мир, згідно з яким Банат османами був переданий Габсбургам<sup>450</sup>. В подальшому землі тут перебували в державному володінні, селянські ділянки щороку перерозподілялися, а норми селянських повинностей на користь держави були стабільними. Продовжуючи реформи Марії-Терезії, імператор Йосип II у 1785 р. видав патент про скасування в державі кріпосного права, вільний перехід населення, незалежно від національності і віросповідання. Вважаємо, що можливість поселитися на прикордонні зі збереженням свого традиційного військового ремесла, а також відсутність загрози покріпачення були для частини незадоволених своїм становищем у турецькому підданстві запорожців основним аргументом на користь переходу у володіння Габсбурзької монархії. Хоча після смерті цісаря Йосипа II патент і втратив чинність, проте навіть тоді, хоч і в обмеженому вигляді, але право переходу у селян зберігалось. На наш погляд, логічнішою видається вказана Б.Крупницьким дата повернення частини банатських запорожців у Добруджу, бо тоді вже Османська імперія дещо ослабла, в той самий час задунайські козаки зміцнили своє становище у гирлі Дунаю. Тому якась частина банатських запорожців повернулася в межі розселення основної маси задунайців.

“Записка Гендльовіка” знаходиться в одному ряду з іншими працями зарубіжних авторів про запорозьких козаків кінця XVIII ст. (“Аннали Малої Росії” Шерера, 1788 р.; “Історія України й українських козаків” Енгеля, 1796 р.; тощо). Поява цих праць в європейських державах свідчить про підвищення їхнього інтересу до українського козацтва.

Повна назва написаної німецькою мовою брошури австрійського офіцера, надрукованої в “Записках НТШ”, така: “Детальний і правдивий опис запорозьких козаків, твір Фенріха Гендльовіка, який тривалий час

<sup>449</sup> Енциклопедія українознавства. – С. 463.

<sup>450</sup> Краткая история Румынии. С древнейших времен до наших дней. – М.:Наука, 1987. – С. 133.

перебував у землях, де поселилися ці люди. З точним портретом командира цих козаків. Папенгейм у Франконії. 1789”.

Зміст “Записки Гендльовіка „ чітко поділяється на три нерівні за обсягом частини. Найкоротшою є перша з них – передмова автора. У ній автор, власне, пояснює мотиви написання твору про козаків: “Відомо, що значна частина запорозьких козаків просила Його Величності короля дозволити їм поселитися на території його держави з умовою, що вони будуть охороняти її кордони і що король надав цим людям для поселення землю в Бачському комітаті побіля Ченти, а також в Банаті”. Звертаємо увагу на слово “значна” (до питання про кількість переселенців-запорожців – *Н.Ч., Г.Ш.*) та на основну умову поселення запорожців під владою Австрії. Далі автор говорить про те, що своїм твором він хоче задовольнити інтерес читачів, оскільки про запорожців “багато повідомлялося в газетах”. Він також зазначає, що вивченням історії і звичаїв запорожців займається тривалий час, а тому ручається за правдивість викладених ним фактів. Можна вважати, що цей австрійський офіцер спостерігав за козаками в районі їх розселення і служби. Хоча це формулювання може бути і літературним прийомом для підвищення інтересу читачів до його твору.

Друга частина – “Опис” – власне, є спостереженням автора над малозрозумілою йому людністю, що раптом з’явилася поруч. Гендльовік описує одяг та військово спорядження козацької старшини, часто передаючи козацькі назви транскрипцією. Його увагу привернув “екзотичний” одяг запорожців: шапка з брунатної юхти, прикрашена зеленою кокардою або пучком пір’я, накидка на плечах, під якою в спеціальному мішечку козак зберігав найцінніші речі та ін. Верхній одяг кошового отамана, зазначає автор, був прикрашений соболиним хутром.

Гендльовік детально описує не лише одяг, але й озброєння козаків, зазначаючи, що зброя у них була турецького виробництва. У козацької старшини вона була оздоблена золотом. У цій частині описано також історію виникнення Запорозької Січі та козацький устрій і побут. Вже перша фраза видає негативне відношення автора до козацького минулого: “Запорозькі козаки, як вони називаються, в Польщі ще відомі під назвою “гайдамаки”, які наводили жах на місцеве населення, тому були повністю знищені разом з їх устроєм і самим ім’ям їх згідно з наказом російської цариці Катерини II у 1775 р.”.

Далі у розділі викладений досить близький до дійсності сюжет про походження запорожців з середовища “малоросіян” на початку XVI ст., про їх військові походи, про здобичництво як основний засіб їхнього існування, про формування їхнього устрою та звичаїв. Ось як Гендльовік описує останній період існування Запорозької Січі: “Коли у боротьбі з Російською державою землі на Дніпрі завоювали татари, а пізніше Росія знову оволоділа ними і заселила колоністами, козаки

запорозькі оголосили цю частину нової російської держави (очевидно, компілюючи статтю Г.І.Полетики, так автор зрозумів назву “Новоросія”, на жаль, ми не мали змоги для співставлення текстів – *Н.Ч.,Г.Ш.*) своєю територією, вони нападали на колоністів і підпорядкували собі де хитрістю, а де силою близько 50 тисяч малоросів”.

Завершується виклад історії запорожців висновком про вимушені дії уряду зі скасування Запорозької Січі. У формулюванні цього положення вчувається зміст відомого Маніфесту Катерини II про скасування Січі: мовляв, всі методи впливу на запорожців з метою їх приборкання урядом вже вичерпані. Ця частина твору Гендльовіка явно компілятивна, бо пропагує нав'язувану тоді суспільству концепцію російського уряду про причини скасування Запорозької Січі. Автор пише: “Згідно з наказом земля була віддана новим колоністам, запрошеним для спокійного проживання, заслуженим козакам дозволили залишитися на їхніх колишніх місцях проживання. Хто хотів покинути свою землю, тим не перешкождали”.

Третя частина твору Гендльовіка найбільша за обсягом. Ще В.Антонович стосовно неї зауважив, що „внаслідок незнання, мабуть, автором мови і неточних етнографічних прийомів, цей розділ, який для нас є найбільш цікавим, складений дуже недбало”<sup>451</sup>. З цим зауваженням не можна не погодитися. Дійсно, авторські спостереження за банатськими запорожцями переплітаються у нього з відомостями про Запорозьку Січ, почерпнутими ним із літератури. Скажімо, явно не за спостереженнями написано таке: “Не дивлячись на те, що запорозькі козаки в основному жили зі здобичі від походів, багато з них, особливо тих, хто жив у селах, вели сільське господарство, займаючись за прикладом малоросів, скотарством. Ті, хто не міг бувати в походах, займалися промислами та ремеслами”. Чи легенда про заняття і звичаї запорожців: “Звичаєм у цього народу було вести домашнє господарство, і кожен робив те, що йому подобалося. Прибулі до них люди приймали православну віру”. Останній абзац брошури знову повертає читача власне до банатських поселенців: “Віднині більшість тих козаків – спокійні і старанні землероби, особливо ті, хто був прийнятий у якості колоністів під маєстат Його Величності короля в Бачському комітаті побія Ченти”.

Вже ця коротка характеристика “Записки Гендльовіка” дозволяє зробити висновок, що вона є історичним джерелом до історії банатських запорожців хоча б через те, що фіксує їх наявність там та дає деяку уяву про їх життя і побут. Але більше, мабуть, вона може розглядатися як історіографічна пам'ятка, оскільки засвідчує інтерес західноєвропейського суспільства до української історії, особливо до запорозького козацтва.

<sup>451</sup> В.А. Поселення запорожцев в Банате. – С.552.

**Nadiya Chentsova, Ganna Shvyd'ko**  
**Gendlyovik's notes on Banat Zaporozhian Cossacks: historical source or**  
**historiography writings?**

*The publication reveals out the matter of booklet that was published in Austria in 1789 by Fenrikh Gendlyovik, which had described a stay of Zaporozhian Cossacks at about 1787 on the territory of Banat and Bach comitat. There is a long polemic around an original of the work. The booklet was published in German and the authors of article has made their own translation of it trying to give the analyses to data on Cossack way of life and on some historical events related to Cossacks.*

УДК 94(477.7):929Смирнов“1846/1922”

**Андрій Непомнящий**

**З ІСТОРІЇ ВИВЧЕННЯ ПІВДЕННОЇ УКРАЇНИ**  
**НАПРИКІНЦІ ХІХ – НА ПОЧАТКУ ХХ ст.: В.Д. СМІРНОВ**

*У статті на базі широкого кола джерел і літератури досліджено творчий доробок історика В.Д.Смирнова, присвячений вивченню історії Південної України та, зокрема Кримського ханства.*

Ім'я Василя Дмитровича Смирнова (1846–1922) – професора Санкт-Петербурзького університету, видатного російського тюрколога – міцно ввійшло до історії науки як “засновника кримської сходознавчої історіографії”<sup>452</sup>. Завдяки багаторічним науковим студіям відомого фахівця із середньовічної історії і джерелознавства Криму Аркадія Павловича Григор'єва ми маємо у розпорядженні достатньо повне зведення бібліографії В.Д. Смирнова<sup>453</sup>. Незначні знахідки останніх років<sup>454</sup> не можуть зменшити роль цього бібліографічного посібника, який являє собою ґрунтовну картину творчої спадщини орієнталіста. Значного доповнення вимагає лише розділ, де вказані дослідження про В.Д. Смирнова<sup>455</sup>.

В.Д. Смирнов народився 28 липня 1846 р. і провів раннє дитинство на Бірючій Косі під Астраханню. Його батько – спочатку сільський псаломщик, потім диякон – помер, коли синові було 8 років. Матері не стало ще раніше. Залишившись сиротою, В.Д. Смирнов закінчив Астраханське духовне училище, потім, йдучи стежкою батька, здобув семінарську освіту в Пермі<sup>456</sup>. У 1865 р. він вступив до Санкт-Петербурзької духовної академії. Проте, рік життя у столиці кардинально змінив його життєві плани, і в 1866 р. хлопець перейшов навчатися у столичний університет на факультет східних

<sup>452</sup> Vernadsky G. Russian historiography: History. – Belmont, 1978. – P. 506–507.

<sup>453</sup> Григор'єв А.П. Хронологический перечень трудов В.Д. Смирнова и литературы о нем // Тюркологический сборник, 1973. – М., 1975. – С. 268–281.

<sup>454</sup> Непомнящий А.А. В.Д. Смирнов – Кырым ханлыгынын тедкыкытчасы // Ыыдыз. – Симферополь, 1995. – № 3. – С. 155–162.

<sup>455</sup> Непомнящий А.А. До питання про розвиток кримознавчої орієнталістики наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст.: В.Д. Смирнов // Східний світ. – 2006. – № 1. – С. 107–112.

<sup>456</sup> Самойлович А. Памяти проф. В.Д. Смирнова // Восток. – 1923. – № 3. – С. 207.

мов<sup>457</sup>. На такий вибір, очевидно, вплинуло й те, що майже двадцять років Василь Дмитрович провів фактично на межі Заходу і Сходу, був добре знайомий із побутом місцевого населення – поволзьких татар, знав їх мову. З цієї миті доля В.Д. Смирнова нерозривно пов'язала зі університетом С.-Петербурга.

Неабиякі здібності В.Д. Смирнова швидко виявилися у творчій атмосфері, що панувала у згаданому навчальному закладі. У студентські роки конкурсний твір майбутнього вченого “О языковом влиянии монголо-татар на Россию (русско-татарские заимствования)” викликав позитивний резонанс. Написаний цей твір був у 1869 р. під девізом “З ким пізнаєшся, від того й нахапаєшся; з ким поживеш, від того й переймеш; біля жару постій – розчервонієшся, біля сажі – замажешся”. Оригінал цієї праці об'ємом 113 рукописних аркушів нині зберігся в особовому архівному фонді сходознавця<sup>458</sup>. У своєму творі після історіографічного огляду автор на основі різноманітних лінгвістичних джерел аналізує запозичення в російській мові з монгольського діалекту. Офіційний рецензент роботи віднайшов у молодого дослідника талант історика, який, на його думку, “якщо не буде заритий у землю, принесе багато честі й користі російській землі”<sup>459</sup>. На конкурсні твір В.Д. Смирнова зайняв почесне перше місце. Факультет східних мов визнав автора даної дисертації – студента четвертого курсу – “гідним золотої медалі”<sup>460</sup>.

У 1870 р. В.Д. Смирнов закінчив курс навчання в університеті й був залишений для подальшої наукової роботи на факультеті східних мов. Вибравши своєю спеціальністю османську мову, він у 1872 р. витримав іспит, а в березні 1873 р. захистив дисертацію на ступінь магістра за темою “Кучибей Гёмюрнджинский и другие османские писатели XVII в. о причинах упадка Турции”, опубліковану того ж року<sup>461</sup>. У травні 1873 р. Радою університету В.Д. Смирнов був обраний і затверджений у званні штатного доцента на кафедрі турецько-татарської словесності. З того часу і до самої смерті Василь Дмитрович викладав у С.-Петербурзькому університеті османську мову, історію османської літератури, а також певний час – історію Туреччини<sup>462</sup>.

<sup>457</sup>Смирнов Василий Дмитриевич: [Автобиографическая справка]// Биографический словарь профессоров и преподавателей имп. Санкт-Петербургского университета за истекшую третью четверть века его существования, 1869–1894: В 2-х т. – С.Пб., 1898. – Т. 2: М-Я. – С. 199.

<sup>458</sup> Санкт-Петербурзька філія Інституту сходознавства Російської Академії наук, Архів сходознавців (далі – ПФІС РАН). – Ф. 50. – Оп. 1. – Спр. 141. – Арк. 1–113.

<sup>459</sup> Гордлевский В.А. Памяти В.Д. Смирнова (1846–1922) // Гордлевский В.А. Избранные сочинения: В 4-х т. – М., 1968. – Т. 4. – С. 408–409.

<sup>460</sup> Протоколы заседаний Совета имп. Санкт-Петербургского университета за вторую половину 1869–1870 академического года. – С.Пб., 1871. – С. 139.

<sup>461</sup> Детальніше див.: Маштакова Е.И. В.Д. Смирнов – исследователь турецкой литературы // Советская тюркология. – 1971. – № 4. – С. 115–123; Михайлов М.С. Об изучении турецкой литературы в отечественной тюркологии // Вопросы языка и литературы стран Востока / Ин-т международных отношений; под ред. Ю.В. Рождественского. – М., 1958. – С. 283–284, 292–294.

<sup>462</sup> Иванов С.Н. Кафедра тюркской филологии // Ученые записки Ленинградского гос. ун-та им. А. А. Жданова. – 1960. – № 296: Востоковедение в Ленинградском ун-те; под ред. А.Н. Кононова. – С. 71; Иванов С.Н. Тюркология в Ленинградском университете // Turcologica, 1986: К восьмидесятилетию академика



Першу поїздку до Туреччини “для практичних спостережень над живою османською мовою, а також для ознайомлення з літературними скарбами турецьких бібліотек у Константинополі” В.Д. Смирнов здійснив у 1875 р. Подібні наукові екскурсії згодом повторювалися неодноразово<sup>463</sup>. Вже тоді вчений серйозно замислювався про докторську дисертацію. Як видно зі складу рукописів, вивезених ним зі Стамбулу в 1875 р.<sup>464</sup>, Василь Дмитрович зосередив увагу на виявленні й вивченні турецьких творів, які певним чином зачіпали історію Росії, особливо, Криму – Кримського ханства, зокрема.

Результатом опрацювання В.Д.Смирновим нового інформативного корпусу стало видання збірки документів, які мали відношення до перипетій зовнішньополітичних зносин Кримського ханства, Оттоманської Порти і Російської імперії<sup>465</sup>. Публікуючи фактично один кримськотатарський рукопис, історик зауважив, що, незважаючи на те що він “за зовнішністю є єдиним цілим, насправді ж містить у собі з-поміж 124 окремих статей і історичні оповідання, описи побуту, і анекдоти, і цілі трактати міжнародні з додатковими до них документами”<sup>466</sup>. Будучи добре знайомим із “плюсами” і “мінусами” видань східних джерел, укладач спробував позбавитися від загальних недоліків, властивих подібного роду роботам, головним із яких була відсутність гідних коментарів<sup>467</sup>. Значна частина з опублікованих у збірці джерел стосувалася історії російсько-турецьких воєн другої половини XVIII ст.

Не обмежуючись літературною та джерелознавчою базою Туреччини і Росії, Василь Дмитрович неодноразово виїжджав працювати до бібліотек Будапешта, Відня, Лондона та Парижа. В 80-х рр. XIX ст. він, продовжуючи розробляти тему докторської дисертації, літературні студії та роботу в архівах поєднував із археологічним пошуком у Криму.

Поїздку до Криму В.Д. Смирнов здійснив у 1886 р. незадовго до захисту дисертації. Основну увагу тут дослідник приділив ознайомленню з документами сімферопольських архівів<sup>468</sup>.

А.Н. Кононова. – Л., 1986. – С. 141–152.

<sup>463</sup> Dmitrijev N.K. V.D. Smirnov // The Journal of the Royal Asiatic Society of Great Britain and Ireland. – London, 1928. – Pt. 2. – P. 408.

<sup>464</sup> За завданням Публічної бібліотеки задля поповнення її фондів Василь Дмитрович придбав у Стамбулі зібрання рукописів і книг “переважно історичного змісту” арабською мовою – 93, турецькою – 14, перською – 32. Крім того – рукописи слов'янськими та грецькою мовами (докладніше див.: Отчет имп. Публичной библиотеки за 1875 год, представленный г. министру народного просвещения директором Библиотеки, статс-секретарем Деяновым. – С.Пб., 1876. – С. 21–59).

<sup>465</sup> Смирнов В.Д. Сборник некоторых важных извещий и официальных документов касательно Турции, России и Крыма. – С.Пб., 1881. – LXXV, [260] с.

<sup>466</sup> Там само. – С. III.

<sup>467</sup> Непомнящий А.А. Початок вивчення писемних джерел з історії Кримського ханату //Нові дослідження пам'яток Козацької доби в Україні: зб. наук. ст./ Центр пам'яткознавства НАН України та УТОШК. – К., 2006. – Вип. 15. – С. 297–303.

<sup>468</sup> ПФІС РАН. – Ф. 50. – Оп. 1. – Спр. 90. – Арк. 1–1 зв.

У Криму В.Д. Смирнов працював досить продуктивно. Своє рішення про архівний пошук у Криму він пояснював так: “Займаючись історією Кримського ханства, я вже раніше знав – за книжковими цитатами та з чуток, – що в Сімферополі мають знаходитися які-небудь документальні джерела, які могли б пролити світло на минулу історію цікавого в усіх відношеннях краю”<sup>469</sup>. Враження про роботу з сімферопольськими архівними документами Василь Дмитрович узагальнив у змістовному дослідженні “Положение крымских архивов и их значение”. Ця стаття, яка й досі залишається в рукописі, становить безперечний інтерес для історії архівної справи в Криму, розвитку історичного краєзнавства Криму загалом<sup>470</sup>. Дослідник назвав три сімферопольські архіви, де він виявив інформацію, яка його цікавила: архів Магометанського духовного правління, архів Таврійських дворянських депутатських зборів і губернський архів. Увагу сходознавця привернули численні документи, що характеризують рівень розвитку права в Кримському ханстві<sup>471</sup>. Одним із основних відкриттів ученого у Сімферополі стали кази-ескерські (казиаскерські) книги – реєстри юридичних і адміністративних справ доби Кримського ханства<sup>472</sup>.

Значно більш інформативним за архівні документи джерелом про наукове відрядження історика до Криму є опублікований ним звіт, озглавлений “Археологическая экскурсия в Крым летом 1886 года”<sup>473</sup>. Позначивши відразу головну мету подорожі – “ознайомлення з тамтешніми архівами, переважно з тим матеріалом, який підлягає розгляду та дослідженню орієнталістів, тобто з документами турецько-татарською мовою”<sup>474</sup>, сходознавець зазначив, що неможливо було не зупинитися й на вивченні пам’яток матеріальної культури. Ця публікація дозволила відновити маршрут поїздки В.Д. Смирнова: Феодосія – Судак – Старий Крим – Сурб-Хач – Ортолан – Біче-Елі – Карасубазар – Токлук. Історик детально зупинився на описі здійснених у с. Токлук розкопок. Рукопис цієї частини статті зберігся в особовому архівному фонді сходознавця<sup>475</sup>. Опублікований варіант майже повністю зберіг авторський текст, – виявлені лише незначні правки (наприклад, у рукописі: “мої спроби”, надруковано: “мої намагання” тощо)<sup>476</sup>.

З доповіді голови імператорської Археологічної комісії Олексія Александровича Бобринського (1852–1927) стає зрозумілим, що

<sup>469</sup> Там само. – Спр. 85. – Арк. 2.

<sup>470</sup> Там само. – Арк. 1–25.

<sup>471</sup> Там само. – Арк. 23.

<sup>472</sup> Архив крымских ханов // Русская Ривьера. – 1907. – № 39. – 26 сент.

<sup>473</sup> Див.: Непомнящий А.А. Подвижники крымоведения. – Симферополь, 2008. – Т. 2: TAURICA ORIENTALIA. – 600 с.

<sup>474</sup> Смирнов В.Д. Археологическая экскурсия в Крым летом 1886 года // Записки Восточного отделения имп. Русского археологического общества (далі – ЗВО РАО). – С.Пб., 1887. – Т. 1. – Вып. 4. – С. 273.

<sup>475</sup> ПФІС РАН. – Ф. 50. – Оп. 1. – Спр. 21. – Арк. 1–14.

<sup>476</sup> Смирнов В. Д. Археологическая экскурсия. – С. 293.

проведене В.Д. Смирновим обстеження кримських археологічних пам'яток, зокрема, низки кладовищ, було здійснене за завданням Комісії, яка “скористалася поїздкою до Криму професора Санкт-Петербурзького університету”<sup>477</sup>. О.О.Бобринський у своєму звіті детально перерахував усі монастирі, руїни церков і кладовища, які відвідав В.Д.Смирнов, стисло зупинившись на результатах проведеного “розриття”.

Результатом виконання цієї програми знайомства В.Д. Смирнова з кримськими історичними пам'ятками стала його стаття, що також досі залишається в рукописі, “Описание архитектурных памятников татарского происхождения в Старом Крыму”, де він охарактеризував мечеті, знайдені написи кримськотатарською мовою, традиційні кримськотатарські житла<sup>478</sup>. Здійснюючи розкопки в різних місцях Криму, В.Д. Смирнов не задавався будь-якими “самостійними дослідженнями, а, так би мовити, лише у вигляді перевірки тих даних про відомі історичні місцевості й кладовища, про які повідомляли раніше вчені”<sup>479</sup>. Значну допомогу столичному історикові під час його наукового відрядження півостровом надали місцеві краєзнавці Людвік Петрович Коллі, Арсеній Іванович Маркевич, Оттон Фердинандович Ретовський. У звіті про свої археологічні дослідження в Криму В.Д. Смирнов продемонстрував не лише глибокі пізнання щодо історичних пам'яток Криму, але й знайомство з основним корпусом кримознавчої літератури тих років<sup>480</sup>. Значення проведених краєзнавцем в Криму досліджень згодом було відмічене фахівцями Археологічної комісії<sup>481</sup>.

У 1887 р. В.Д.Смирнов захистив докторську дисертацію “Крымское ханство под верховенством Оттоманской Порты до начала XVIII века”. Володимир Олександрович Гордлевський згадував, що “Смирнова історія Криму, історія кримських татар захоплювала тому, що тут відбивалося споконвічне, багатівкове зіткнення нашої Вітчизни з азіатськими ордами, з яких найбільш помітне місце належить, без сумніву, нашим колишнім поневолювачам – татарам”<sup>482</sup>. Дисертація була лише частиною задуманої В.Д. Смирновим масштабної праці з кримськотатарської історії. Вона повинна була охопити політичну канву Кримського ханства. У другому розділі праці передбачалося висвітлити “внутрішній побут і життя народу, що складав пануюче населення цього ханства”<sup>483</sup>.

<sup>477</sup> Бобринский А.А. Доклад о действиях императорской Археологической комиссии за 1886 год // Отчет имп. Археологической комиссии за 1882–1888 годы. С атласом. – С.Пб., 1891. – С. CV–СІХ.

<sup>478</sup> ПФІС РАН. – Ф. 50. – Оп. 1. – Спр. 22. – Арк. 1–16.

<sup>479</sup> Там само. – Спр. 21. – Арк. 1.

<sup>480</sup> Смирнов В.Д. Археологическая экскурсия. – С. 273–302.

<sup>481</sup> Отчет имп. Археологической комиссии за 1882–1888 гг. – С.Пб., 1891. – С. CV–СІХ.

<sup>482</sup> Гордлевский В. А. Памяти В.Д. Смирнова (1846–1922). – С. 409.

<sup>483</sup> Веселовский Н.И. [Рецензия] // Журнал Министерства народного просвещения (далі – ЖМНП). – 1889. – № 1, отд. 2. – С. 173. Рец. на: Смирнов В.Д. Крымское ханство под верховенством Оттоманской Порты до начала XVIII века. – С.Пб., 1887.

У травні 1888 р. В.Д.Смирнов отримав звання ординарного професора кафедри турецько-татарської словесності<sup>484</sup> Санкт-Петербурзького університету, а за рік з'явилося продовження його дослідження – щодо політичної історії Кримського ханства, де характеризувався стан справ у XVIII ст., надруковане в Одесі<sup>485</sup>. Відтак, програма першої частини всеосяжної праці про кримських татар була реалізована<sup>486</sup>. В.Д.Смирнову вдалося узагальнити відомості тюркомовних джерел (середньовічних османських і кримських “хронік”, значна частина яких досі не перекладена) та історіографії. Його праця до сьогодення зберігає не лише історіографічний інтерес, але й цінність як історичне джерело. Орієнталіст широко висвітлив, насамперед, політичну історію Кримського ханства. Слідуючи історіографічним канонам свого часу, він запропонував детальний нарис історії правління кримських ханів, міжособної боротьби між ними та розбрату в дивані. Широка програма дослідження, намічена автором, спричинила включення до книги “запасу відомостей про Крим”, що накопичилися в нього і які не відносилися до заявленого періоду. Таким є розділ про “політичний стан Кримського півострова з часу проникнення в нього тюркської народності до утворення особливого татарського ханства”, який обіймає 208 сторінок. Уміщені в ньому відомості справляють враження уривчастих і випадкових. Про масштабність задуму викласти кримськотатарську історію свідчать також збережені рукописні матеріали до книги<sup>487</sup>. Вчений удавався до просторових відступів, які інколи відволікали читача від головного сюжету. Розповідаючи, наприклад, про утворення Кримського ханства, автор указував на “невизначеність” у цьому питанні – труднощі в чіткості викладу через те, що ця проблема недостатньо описана в джерелах. Тут же він надає повний зміст твору Менедджим-баші з цієї проблеми, замість того, щоб обмежитися основними тезами цієї праці або просто посиланнями. В іншому випадку, роздумуючи над ім'ям “Хаджи-Гірей”, В.Д. Смирнов умістив тексти відомих йому легенд і переказів, відхилившись від основного сюжету оповідання<sup>488</sup>. Як справедливо зазначив сходовознавець, колега В.Д.Смирнова з професорської корпорації Санкт-Петербурзького університету Микола Іванович Веселовський, “Смирнов, висвітлюючи політичну

<sup>484</sup> Годичный акт имп. Санкт-Петербургского университета 8 февраля 1885 года. – С.Пб., 1885. – С.8.

<sup>485</sup> Смирнов В.Д. Крымское ханство под верховенством Оттоманской Порты в XVIII столетии. – Одесса, 1889. – 252 с.; Те саме // ЗООИД. – 1889. – Т. 15, отд. 1. – С. 152–403.

<sup>486</sup> Помітним явищем у кримознавстві останніх років стало перевидання вказаних монографій В.Д. Смирнова у вигляді двотомника з вибірковими зауваженнями кандидата історичних наук Світлани Пилипівни Орешкової (див.: Смирнов В.Д. Крымское ханства под верховенством Оттоманской Порты; отв. ред. С. Ф. Орешкова: В 2-х т. – М., 2005. – (История России). – Т.1: Крымское ханство под верховенством Оттоманской Порты до начала XVIII века. – 544 с.; Т.2: Крымское ханство под верховенством Оттоманской Порты в XVIII в. до присоединения его к России. – 320 с.

<sup>487</sup> ПФИС РАН. – Ф. 50. – Оп. 1. – Спр. 8. – Арк. 1–34.

<sup>488</sup> Смирнов В.Д. Крымское ханство под верховенством Оттоманской Порты до начала XVIII века. – С.Пб., 1887. – С. 209–250.

історію ханства, зібрав масу відомостей, таких, що прямо до справи не відносяться, і не хотів поступитися ними”, перенавантажуючи фактичним матеріалом свою роботу<sup>489</sup>. У рецензії, вміщеній у іншому виданні, цей же автор, розвиваючи свою думку про перенасичення роботи другорядними фактами, зазначив, що “бажаючи подати за можливості більшу кількість матеріалу, автор <...> уміщає все, що вдалося йому добути; від того в праці його не завжди помічається відповідність подробиць при викладі подій у ханстві”<sup>490</sup>. М.І.Веселовський, одночасно, констатував, що будь-яка рецензія на монографію В.Д.Смирнова буде “не у змозі досягти <...> бажаної повноти: така обширна праця п. Смирнова, такі різноманітні питання порушує він, що повний критичний розбір цього дослідження неможливий одному фахівцеві без виконання тієї ж роботи, яку виконав сам автор”<sup>491</sup>.

Нове широкоформатне дослідження відразу ж звернуло на себе увагу фахівців. Надто значущою була його новизна – уведення до наукового обігу невідомих східних матеріалів. Колишній професор Харківського університету, співробітник Археографічної комісії Міністерства народної освіти Геннадій Федорович Карпів<sup>492</sup> у відгуку, направленому В.Д. Смирнову, достатньо різко критикував його за перенасичення книги “непотрібним” фактичним “сміттям”, називав його твір багато в чому не історичним, а “філологічним дослідженням”<sup>493</sup>. Інші рецензенти, навпаки, із захопленням сприймали наявність у книзі великого фактичного матеріалу<sup>494</sup>. Вказані праці дослідника-орієнталіста з історії Кримського ханства небезпідставно визнавалися “енциклопедичною збіркою щодо кримської мусульманської старовини”<sup>495</sup>. Перефразовуючи відомий вислів, можна сказати, що вказані недоліки робіт В.Д. Смирнова стали відомим продовженням їх достоїнств. Безумовно, в такому

<sup>489</sup> Веселовский Н.И. Отзыв о диссертации В.Д. Смирнова “История Крымского ханства”. – С. 173.

<sup>490</sup> Веселовский Н.И. Отзыв о диссертации В.Д. Смирнова “История Крымского ханства” // Протоколы заседаний Совета имп. Санкт-Петербургского университета за первую половину 1887–1888 академического года. – С.Пб., 1888. – № 37. – С. 24.

<sup>491</sup> Веселовский Н.И. Отзыв о диссертации В.Д. Смирнова “История Крымского ханства” – С. 168.

<sup>492</sup> Геннадій Федорович Карпов (1839–1890) з 1867 року – доцент Харківського університету. В 1870 р. отримав ступінь доктора загальної історії за дисертацію “Критичний огляд розробки головних російських джерел, до історії Малоросії котрі відносяться з 1654 до 1672 р.” й повернувся до Москви; займався науковими студіями в Археологічній комісії. Основні наукові праці пов’язані з уведенням до наукового обігу й аналізом джерел з російської історії XVI–XVII ст., зокрема, з історії дипломатичних відносин із Кримським ханством. Див. його формулярний список: Державний Історичний музей Російської Федерації, відділ писемних джерел (далі – ДІМ РФ ВПД). – Ф. 369. – Оп. 1. – Спр. 1.

<sup>493</sup> ДІМ РФ ВПД. – Ф. 369. – Оп. 1. – Спр. 8. – Арк. 3–13.

<sup>494</sup> Шмаков И. [Рецензия] // Екатеринбургские губернские ведомости. – 1887. – № 98. – 5 дек. Рец. на: Смирнов В.Д. Крымское ханство под верховенством Оттоманской Порты до начала XVIII века. – С.Пб., 1887; [Рецензия] // Русский вестник. – 1890. – № 8. – С. 248–251. Рец. на: Смирнов В.Д. Крымское ханство под верховенством Оттоманской Порты в XVIII ст. – Одесса, 1889. – 252 с.

<sup>495</sup> Гордлевский В.А. Памяти В.Д. Смирнова (1846–1922). – С. 410; Иконников В.С. [Рецензия] // Русская старина. – 1888. – № 5. – С. [П]. – Рец. на: Смирнов В.Д. Крымское ханство под верховенством Оттоманской Порты до начала XVIII века. – С.Пб., 1887.

обширному матеріалі не обійшлося і без фактичних помилок, найбільш обширний перелік яких надав у своїх рецензіях М.І. Веселовський<sup>496</sup>. Одночасно, і сучасники, і подальші покоління орієнталістів звертаються до праць В.Д. Смирнова як до головного арбітра у вирішенні наукових суперечок, як до основного довідкового посібника з середньовічної історії Криму<sup>497</sup>, унікального зводу історичних джерел<sup>498</sup>.

Характерною рисою кримознавчих праць В.Д.Смирнова є те, що в них порівняно мало уваги приділено історії соціально-економічного розвитку Кримського ханства. Він вірно вважав, що зовнішня політика кримських ханів мала далекоглядну мету – не допустити посилення ні Московії, ні Польщі, а як наслідок – убезпечення північного кордону Кримського ханства і, крім того, можливість “часто безкарно грабувати розташовані на південь території”<sup>499</sup>. Відзначимо, що дослідники кінця ХХ ст. також підкреслюють, що з середини ХVІІ ст. досить виразно простежується прагнення Кримського ханства не лише до набігів, але і до захоплення українських і російських земель<sup>500</sup>.

У роботах В.Д.Смирнова про Кримське ханство започатковане обговоренню важливого і досі дискусійного питання про ступінь самостійності (або залежності від Порти) політики кримських ханів. Він стверджував, що зовнішня політика Кримського ханства була “віддзеркаленням оттоманської політики”. Від Оттоманської Порти залежало, хто сидітиме на престолі в Бахчисараї<sup>501</sup>. Впливу Оттоманської Порти, що діяла через правлячу династію Гіреїв і через власних представників, що сиділи в турецькій Кафі й інших фортецях, історик приписував основні зовнішньополітичні дії Кримського ханства. Влада кримських ханів оцінювалася ним як “тимчасове доручення, тривалість якого залежала від ступеню благовоління і довіри старшого до свого підручного”<sup>502</sup>. Базуючись переважно на турецьких і кримських джерелах й розглядаючи, здебільшого, внутрішню історію Криму, історик, на жаль, обходив російсько-кримські відносини, що є певним недоліком його праці<sup>503</sup>.

<sup>496</sup> Веселовский Н.И. Отзыв о диссертации В.Д. Смирнова “История Крымского ханства”. – С. 175–178.

<sup>497</sup> Дубровский В. Украина и Крым в исторических взаимоотношениях /Український морський ін-т. – Женева, 1946. – С. 28.

<sup>498</sup>Орешкова С.Ф. О сочинениях В.Д. Смирнова “Крымское ханство под верховенством Оттоманской Порты до начала XVIII века” и “Крымское ханство под верховенством Оттоманской Порты в XVIII веке” и их новом издании // Смирнов В.Д. Крымское ханство под верховенством Оттоманской Порты; отв. ред. С.Ф. Орешкова: В 2-х т. – М., 2005. – Т. 1: Крымское ханство под верховенством Оттоманской Порты до начала XVIII века. – С. 19.

<sup>499</sup> Смирнов В.Д. Крымское ханство под верховенством Оттоманской Порты до начала XVIII века. – С. 555.

<sup>500</sup> Санин Г.А. Отношения России и Украины с Крымским ханством в середине XVII века. – М., 1987. – 270 с.

<sup>501</sup> Смирнов В.Д. Крымское ханство под верховенством Оттоманской Порты до начала XVIII века. – С. XXXI.

<sup>502</sup> Там само. – С. 306.

<sup>503</sup> Хорошкевич А.Л. Русь и Крым конца XV – начала XVI в. в отечественной историографии XVIII – начала XX в. // Древнейшие государства Восточной Европы, 1998: Памяти члена-корреспондента

Захищаючи виборчий джерельний підбір В.Д.Смирнова, М.І.Веселовський писав: “Орієнталіст, який задумав розробити історію Кримського ханства, має, на наше переконання, витягувати все, рішуче все, що є істотного щодо цього відділу в джерелах східних, тобто джерелах найважливіших, а саме кримських, яких небагато, і турецьких, яких є достатня кількість”<sup>504</sup>. В цілому, слід визнати правомірність оцінок сучасників В.Д.Смирнова, які його фундаментальні дослідження з історії Кримського ханства вважали значним науковим досягненням. І сьогодні не втратив значення багатий фактичний матеріал, зібраний і осмислений орієнталістом, хоча деякі його висновки не витримали випробування часом. За ступенем наукового підходу до історії Кримського ханства, за справедливим зауваженням В.О. Гордлевського, “Смирнов після Хаммера був перший тюрколог, і не лише, зрозуміло, в Росії, але й на Заході”<sup>505</sup>.

Наприкінці XIX – на початку XX ст., й у перші роки радянської влади Василь Дмитрович знов і знов звертався до Криму та його минулого. Так, він відтворив “Очерк истории Феодосийского монетного двора”<sup>506</sup>. Значну частину роботи складає історична довідка про чеканку монет у Кримському ханстві. Потім учений зупинився на стані справ за останнього кримського хана Шагін-Гірея. Дана стаття особливо цікава через уміщені в ній раніше невідомі архівні матеріали.

Цікаво, що документи для нарису В.Д.Смирнова підбирав Микола Олександрович Султан Крим-Гірей<sup>507</sup>, нащадок колишньої правлячої династії Кримського ханства, який займався вивченням правління останнього правителя держави. 7 листопада 1891 р. він писав із Сімферополя: “Високошановний Василю Дмитровичу. Ви такі обтяжені заняттями, що нарис історії Феодосійського монетного двору, мабуть, ще не закінчений”, і просив у листі повідомити, що нового вдалося з’ясувати В.Д.Смирнову про Шагін-Гірея. У свою чергу повідомляв історикові інформацію, отриману від феодосійських старожилів<sup>508</sup>. Важко сказати, наскільки корисними для професора були зібрані М.О.Султан Крим-Гіреєм “твердження” старожилів, але факт співпраці двох цікавих людей тієї епохи свідчить про активне спілкування столичного сходознавця з місцевими краєзнавцями.

РАН Анатолия Петровича Новосельцева; отв. ред. Т.М. Калинина. – М., 2000. – С. 258–259.

<sup>504</sup> Веселовский Н.И. Отзыв о диссертации В.Д. Смирнова “История Крымского ханства”. – С. 169.

<sup>505</sup> Гордлевский В.А. Памяти В.Д. Смирнова (1846–1922). – С. 414.

<sup>506</sup> Смирнов В.Д. Таврическая монета: Очерк истории Феодосийского монетного двора // Горный журнал. – 1892. – Июнь. – С. 1–60.

<sup>507</sup> Микола Олександрович Султан Крим-Гірей (1836–1921). В 1870 р. був обраний міським головою Феодосії, за чотири роки потому – головою земської управи Феодосійського повіту і предводителем дворянства повіту (обіймав цю посаду протягом 11 років). Призначений керуючим Єкатеринославською, пізніше – Таврійською казенною палатою. З 1897 р. протягом десяти років – представник Головнокомандуючого на Кавказі, у зв’язку з чим переїхав до Тифлісу. Англіканського віросповідання (після 1886 р. перейшов у православ’я). Одружений на графині П. І. Гендриковій. Член-засновник Таврійської вченої архівної комісії.

<sup>508</sup> ПФІС РАН. – Ф. 50. – Оп. 2. – Спр. 50. – Арк. 1–2.

Окремою сторінкою творчої біографії ученого стала його служба в Імператорській Публічній бібліотеці. З 1 січня 1874 р. В.Д. Смирнов став до служби у Відділенні східних книг як вільнопрацюючий із виконання обов'язків завідувача відділення. На цих засадах учений пропрацював у бібліотеці майже 50 років – аж до 1922 р. З 1 вересня 1909 р. він числився позаштатним бібліотекарем<sup>509</sup>. Відповідаючи в 1915 р. на запит Міністерства народної освіти, директор бібліотеки пояснив, що В.Д. Смирнов перебуває бібліотекарем “на службі за вільним наймом <...> як завідувач відділенням виконує обов'язки та займає посаду бібліотекаря, але ніякими правами державної служби, які дає посада бібліотекаря, не користується”<sup>510</sup>. Не будучи штатним співробітником Публічної бібліотеки, Василь Дмитрович залишив видатний слід у її історії, зокрема, у формуванні фондів. Він не лише виконував всю поточну роботу з комплектації фондів східними виданнями, але й займався їх каталогізацією, видачею книг читачам, відбором дублетів і передачею їх у галузеві відділення, відбором книг для свого відділу в інших підрозділах (зокрема, в “Росиці”). Саме з його ім'ям пов'язаний початок планомірного формування й опису турецьких рукописних фондів<sup>511</sup>.

Результати такої роботи були оприлюднені В.Д.Смирновим у виданнях бібліотеки. Ці публікації, що не увійшли до бібліографічних списків праць ученого, залишившись, відтак, невідомими дослідникам минулого краю, вводили до наукового обігу обширний корпус паперів, що потрапили різного часу на зберігання до головної бібліотеки Російської імперії. У двох інформативних довідках В.Д.Смирнов охарактеризував турецькомовні документи, передані в бібліотеку Федором Петровичем Кьоппенем<sup>512</sup>: фірмани турецького султана, ярлики кримських ханів, темесук (свідощтва), видані муфтієм громадам різних сіл, худжети (судові ухвали)<sup>513</sup>. В.Д.Смирнов

<sup>509</sup> Там само. – Оп. 1. – Спр. 207. – Арк. 7, 8; Російська національна бібліотека ім. М.Є.Салтикова-Шедріна (далі – РНБ). Відділ рукописів (ВР). – Ф. 120. – Оп. 1. – Спр. 1245. – Арк. 1–3.

<sup>510</sup> РНБ, архів. – Ф. 1. – Оп. 1 (1917). – Арк. 125.

<sup>511</sup> Шилов А.А. Смирнов Василий Дмитриевич // Сотрудники Российской национальной библиотеки – деятели науки и культуры: Биографический словарь /РНБ. – С.Пб., 1995. – Т. 1: Императорская Публичная библиотека, 1795–1917. – С. 463.

<sup>512</sup> Кьоппен Федір Петрович (1833–1908) – зоолог-ентомолог, ботанік, географ, бібліограф, член-кореспондент Академії наук – її Фізико-математичного відділення (біологічні науки) – з 1889 р. Син академіка Петра Івановича Кьоппена (1793–1864). Після закінчення юридичного факультету Санкт-Петербурзького університету зі званням кандидата за розрядом камеральних наук (1855) стажувався у Дерптському університеті, де захистив дисертацію на ступінь магістра сільського господарства (1858). Служив у Департаменті сільського господарства Міністерства державних маєтностей (1859–1864). Організатор сільськогосподарської виставки у Сімферополі (1863). З 1865 р. – діловод у Міністерстві народної освіти. У 1870–1872 роках готувався до отримання професорського звання за кордоном. Після повернення до Росії – бібліотекар, завідувач Відділення іноземних книг із природних наук, математики, медицини та військової справи Імператорської Публічної бібліотеки.

<sup>513</sup> Смирнов В.Д. Собрание документов на турецком языке, касающихся Крымского полуострова, принесенных в дар Библиотеке ее библиотекарем Ф.П. Кёппеном // Отчет имп. Публичной библиотеки за 1881 год, представленный г. министру народного просвещения директором Библиотеки, статс-секретарем Деяновым. – С.Пб., 1883. – С. 45–52; Смирнов В.Д. Собрание документов на турецком языке, касающихся Крымского полуострова, принесенных Библиотеке в дар ее библиотекарем Ф.П.



зазначив, що хоча велика частина документів цих зборів – копії, проте, вони заслуговують повної довіри, оскільки робилися під наглядом Петра Івановича Кьопшена. Ці джерела, на думку тюрколога, представляли безпосередній інтерес для вивчення земле-власницьких прав і юридичних відносин в епоху Кримського ханства на Південному березі Криму, а також для вивчення кримської топонімії.

Не менш цікавий огляд перекладів турецьких написів Василь Дмитрович помістив у “Звіті” бібліотеки за 1887 р.<sup>514</sup>. У зв’язку зі знищенням турецьких фортець на півдні України за Берлінським трактатом (1878), керуючий цими роботами генерал-майор Михайло Матвійович Боресков зняв мармурові дошки, що там були, – з гербами і написами. Вони зберігалися у приміщенні Головного інженерного управління. За дорученням військового відомства В.Д. Смирнов зайнявся їх розбором, атрибуцією і перекладом. У якості винагороди за свою працю він добився передачі семи написів до Публічної бібліотеки. Згодом переклад та інтерпретацію цих джерел дослідник оприлюднив.

За завданням керівництва Бібліотеки влітку 1879 р. він знов здійснив поїздку до Стамбула, де для головної книгозбірні Російської імперії придбав “невелику колекцію” рукописів турецькою і перською мовами<sup>515</sup>.

В.Д. Смирнов порушив клопотання про передачу до Публічної бібліотеки з сімферопольського архіву кази-ескерських книг, що відбулося в 1905 р. “Звіт” бібліотеки так відобразив цю подію: “Передане до Бібліотеки за розпорядженням міністра внутрішніх справ, завдяки освіченому сприянню міністра народної освіти В.Г. Глазова, збережене у Сімферопольському губернському архіві зібрання так званих кази-ескерських книг, тобто реєстрові, до яких вносилися переважно у витягах, а іноді й цілком усі юридичні й адміністративні справи, котрі належали до компетенції кази-ескерів (верховних суддів) при дивані (судилищі) колишніх кримських ханів. Ці рукописи турецькою мовою, числом 121, обіймають період часу від 1017 (1608 р. після Р.Х.) до 1201 (1786 р. після Р.Х.) року, тобто до самого приєднання Криму до Росії, і є залишком архіву Кримського ханства. Ці кази-ескерські книги, в яких містяться протоколи судових розглядів цивільних і кримінальних справ, охоронні описи маєтку померлих; духівниці, роздільні акти, межові акти, урядові розпорядження щодо фінансової частини та громадському впорядкуванню, кошториси громадських споруд: фор-

Кёпшеном, и служащие дополнением к такому же собранию, принесенному в дар в 1881 г. // Отчет имп. Публичной библиотеки за 1883 год. – С.Пб., 1885. – С. 227–231.

<sup>514</sup> Смирнов В.Д. Надписи, бывшие на турецких крепостях, ныне находящиеся в императорской Публичной библиотеке // Отчет имп. Публичной библиотеки за 1882 год, представленный г. министру народного просвещения директором Библиотеки тайным советником Бгчковым. – С.Пб., 1884. – Прил. 3. – С. 1–9.

<sup>515</sup> Отчет имп. Публичной библиотеки за 1879 год, представленный г. министру народного просвещения директором Библиотеки, статс-секретарем Деяновым. – С.Пб., 1880. – С. 20–29.

тець, мечетей тощо, є надзвичайно важливим матеріалом для вивчення історичного минулого Кримського ханства й усіляких сторін побуту його населення. Особливою цінністю в цих книгах є маса даних про положення та долю наших російських полонених, що у величезній кількості потрапляли до Криму, котрий слугував у той час ринком із продажу рабів”<sup>516</sup>. Зібрання зараз становить окремий фонд у складі Відділу рукописів Російської національної бібліотеки: 121 одиниця зберігання – зошит (дафтар). Колекція досі ще не була об’єктом наукового вивчення<sup>517</sup>.

Інтерес до історії Криму не згасав у Василя Дмитровича й надалі. Після утворення Таврійської вченої архівної комісії (далі – ТВАК) В.Д.Смирнов брав участь в її роботі. У “Известиях” Комісії історик опублікував низку власних наукових студій. Так, у статті “Джамигу-т-тэварихь”<sup>518</sup> він проінформував наукову громадськість про тюркомовні рукописи (“Всеобщая история”), що належали раніше кримському татарину Мурату Біярсланову<sup>519</sup>. Через майже 25 років у “Известиях” ТВАК В.Д.Смирнов умістив ще дві свої джерелознавчі роботи, що характеризують кримськотатарські документи<sup>520</sup>. Так, аналізуючи надіслані йому з Сімферополя для перекладу 15 ярликів кримських ханів, він не лише переклав їх російською, але й представив у ТВАК їх характеристику у вигляді дослідження “Крымско-татарские грамоты”<sup>521</sup>. Тут В.Д.Смирнов, за словами А.І.Маркевича, “з’ясовує положення шейхів і хаджі в Кримському ханстві, а потім звертає увагу на важливість питання про установлення цінності грошових знаків, що були в обігу в Кримському ханстві, та висказує з цього приводу кілька цінних міркувань”<sup>522</sup>. Зазначимо, що багато в чому ініціатором джерелознавчих публікацій В.Д.Смирнова у сімферопольському науковому виданні був саме голова ТВАК Арсеній Іванович Маркевич – про це свідчать збережені уривки листування двох учених, виявлені в особовому архівному фонді В.Д.Смирнова<sup>523</sup>.

3 вересня 1916 р. на черговому засіданні ТВАК була прочитана доповідь В.Д.Смирнова “Татарско-ханские ярлыки из коллекции

<sup>516</sup> Отчет императорской Публичной библиотеки за 1905 год. – С.Пб., 1912. – С. 38.

<sup>517</sup> РНБ ВР. – Ф. 917. – Оп. 1. – Спр. 1–121.

<sup>518</sup> Смирнов В.Д. Джамигу-т-теварихь // Известия Таврической ученой архивной комиссии (далі – ИТУАК). – Симферополь, 1889. – № 8. – С. 104–107.

<sup>519</sup> Мурат Біярсланов (†1893) – перекладач Таврійського губернського правління, член ТВАК з 1889 р. Відгукнувся на залик кримських краєзнавців здати на зберігання в архів ТВАК документи, які знаходилися в дворянських сім’ях – надав тюркський анонімний рукопис (431 аркуш) “Загальної історії”. Займався розбором кадіаскерських книг. На сторінках “Известий” ТВАК опублікував переклади з коментарями з кадіаскерських записів.

<sup>520</sup> Смирнов В.Д. Крымско-ханские грамоты // ИТУАК. – Симферополь, 1913. – № 50. – С. 140–178; Він же. Татарско-татарские ярлыки из коллекции Таврической ученой архивной комиссии // ИТУАК. – Симферополь, 1918. – № 54. – С. 1–19.

<sup>521</sup> Смирнов В. Д. Крымско-татарские грамоты. – С. 140–178.

<sup>522</sup> [Протокол заседания ТУАК] 5-го июня 1913 года // ИТУАК. – Симферополь, 1913. – № 50. – С. 295.

<sup>523</sup> ПФІС РАН. – Ф. 50. – Оп. 2. – Спр. 29. – Арк. 1–2.

ТУАК”, побудована на аналізі восьми таких ярликів. Дослідження викликало “жвавий інтерес і обмін думками”<sup>524</sup>.

У 1894 р. на сторінках популярного журналу “Русская старина” В.Д.Смирнов публікує оригінальне джерело з історії Кримського ханства 70-х років XVIII ст.: записки турецького полоненого Мухамеда Неджати<sup>525</sup>. Історик надав підтвердження достовірності документа, довів достовірність тексту й історичність особи автора. У цих записках міститься різноманітна інформація про Крим 1774 р.<sup>526</sup>

Серед неопублікованих кримознавчих праць В.Д.Смирнова цінність представляють дослідження “Бытование старых крымско-татарских имен в настоящее время” й “Описание пяти документов на турецких языках, принадлежащих Обществу истории и древностей в Одессе”<sup>527</sup>.

У грудні 1921 р. Василь Дмитрович закінчив роботу над статтею “Что такое Тмутаракань?”, яка була опублікована вже після його смерті<sup>528</sup>. Історик стверджував, що під Тмутараканню ховалося уявне місто або князівство. Сама назва – лише дань легендарної традиції. Для росіян Тмутаракань, на думку автора, – радше окрема, невідома земля від Керченської протоки до р. Кури.

Після установа нові влади В.Д.Смирнов займався складанням збірки перекладів “турецько-османських” казок для видавництва “Всемирная литература”. Термін “турецький” для автора був рівнозначний слову “тюркський”, – цим пояснюється саме таке формулювання назви роботи (а не “турецькі” казки). За життя вченого ця збірка також не була надрукована. Доля рукопису невідома. В 1975 р. А.П.Григор’єв видав виявлену в особовому архівному фонді В.Д.Смирнова чернетку вступу до неї<sup>529</sup>. В ньому наголошується, що основне завдання наукового дослідження казки будь-якого народу полягає у виявленні у фольклорній пам’ятці “загальнолюдського” і того, що може бути віднесене до “продуктів власної винахідливості даного народу”. Але В.Д.Смирнов у своєму дослідженні бачив завдання лише відзначити найголовніші риси та складові турецьких казок. Позначивши місце дії казок, він детально охарактеризував дійових осіб, попутно зачіпаючи і методику перекладу казок. Представлений аналіз пануючих складових елементів казкових пригод і мотивів поведінки дійових осіб, визначені головні словесно-творчі прийоми, особливості мови. Учений зупинився на морально-етичних принципах казкових героїв, поло-

<sup>524</sup> Протокол заседания ТУАК от 3 сентября 1916 г. // ИТУАК. – Симферополь, 1920. – № 56. – С. 271–272.

<sup>525</sup> Смирнов В.Д. Записки Мухаммеда Неджати-эфенди, турецкого пленного в России в 1771–1775 г. // Русская старина. – 1894. – № 3. – С. 113–134; № 4. – С. 179–208; № 5. – С. 144–168.

<sup>526</sup> ПФС РАН. – Ф. 50. – Оп. 1. – Спр. 5. – Арк. 1.

<sup>527</sup> ИР НБУ. – Ф. 5. – Оп. 1. – Спр. 1586. – Арк. 1–2.

<sup>528</sup> Смирнов В.Д. Что такое Тмутаракань? // Византийский временник. – Петроград, 1923. – Т. 23: 1917–1922 годы. – С. 15–73.

<sup>529</sup> Смирнов В.Д. Турецко-османские сказки; подг., прим. А. П. Григорьева // Тюркологический сборник, 1973. – М., 1975. – С. 233–267.

женні жінки в казках. Робота закінчується порівнянням турецької казки з аналогічним жанром інших народів<sup>530</sup>.

Діяльність В.Д.Смирнова – людини енергійної, обдарованої, запального темпераменту й незалежного характеру, гострого на слово співбесідника<sup>531</sup> – не обмежувалася лише навчальною та науково-дослідною роботою в університеті та Публічній бібліотеці. Різного часу він був гласним міської думи, ревізором початкових шкіл, цензором мусульманської літератури в Санкт-Петербурзькому центральному комітеті, членом Комісії у справах освіти в мусульманських школах<sup>532</sup>. У столиці мали широку популярність наукові доповіді Василя Дмитровича, виголошені ним на засіданнях Східного відділення Російського археологічного товариства\*. Протоколи засідань цієї інституції надають додаткову інформацію про різносторонню наукову діяльність відомого сходознавця. Так, на засіданні 7 березня 1886 р. В.Д.Смирнову була доручена атрибуція 60 монет “генуезько-татарського походження”, представлених Товариству І.К.Суручаном<sup>533</sup>. На засіданні 29 квітня В.Д.Смирнов виступив із “рефератом про двомовні генуезько-татарські монети колекції І.К.Суручана”, де відкинув висловлені раніше В.В.Григор’євим і В.Н.Юргевичем “сумніви щодо достовірності двомовних монет”<sup>534</sup>. Саме на цьому засіданні був озвучений некролог його вчителя Іллі Миколайовича Березіна<sup>535</sup>.

Виявлений епістолярій доповнює наші знання про творчість В.Д. Смирнова, його наукові контакти. Так, збереглися чотири листи до нього Зарі Абрамовича Фірковича<sup>536</sup>, написані після закінчення ним підготовки збірки документів з історії караїмів<sup>537</sup>. 25 лютого 1889 р. З.А. Фіркович писав:

<sup>530</sup> Докладніше див.: Григорьев А.П. Примечания // Тюркологический сборник, 1973. – М., 1975. – С. 260–263.

<sup>531</sup> Gordlewsky W. Wassilij Dmitriewitsch Smirnow (1846–1922) // Mitteilungen zur Osmanischen Geschichte. – Wien, [1927]. – Bd. 2 (1923–1926). – P. 325–333.

<sup>532</sup> ПФС РАН. – Ф. 50. – Оп. 2. – Спр. 72. – Арк. 1; Про його роботу в Комиссии з питань освіти в мусульманських школах див.: Годичный акт имп. Санкт-Петербургского университета 8 февраля 1895 года. – С.Пб., 1895. – С. 50–51; Годичный акт имп. Санкт-Петербургского университета 8 февраля 1896 года. – СПб., 1896. – С. 69; також див.: Материалы для истории Факультета восточных языков: В 4-х т. – С.Пб., 1906. – Т. 2 (1865–1901 гг.). – С. 79, 89, 140; 1909. – Т. 4: Бартольд В.В. Обзор деятельности Факультета. – С. 146, 182, 183, 185, 196; Центральный державный историчный архив міста Санкт-Петербурга. – Ф. 14. – Оп. 1. – Спр. 7033, 8442, 8481; Російський державний історичний архів. – Ф. 733. – Оп. 150. – Спр. 316.

\* Впродовж багатьох років він виконував обов’язки секретаря цього відділення.

<sup>533</sup> Заседание 7 марта 1886 года // ЗВО РАО. – 1886. – Т. 1. – Вып. 2. – С. X.

<sup>534</sup> Заседание 29 апреля 1886 года // ЗВО РАО. – 1886. – Т. 1. – Вып. 2. – С. X–XI.

<sup>535</sup> Заседание 19 апреля 1896 года // ЗВО РАО. – 1897. – Т. 10. – С. XV.

<sup>536</sup> Заря Абрамович Фіркович (1816–1894) – син Авраама (Абрама) Самуїловича Фірковича (1786–1874), дослідник історії караїмів. Про нього див.: Караимы. Кн. 2: Караимский биографический словарь (от конца XVIII в. до 1960 г.); сост. Б. С. Ельяшевич; Ин-т этнологии и антропологии им. Н.Н. Миклухо-Маклая. – М., 1993. – С. 194–195. (Материалы к серии “Народы и культуры”; Вып. 14).

<sup>537</sup> Див.: Фиркович З.А. Сборник старинных грамот и узаконений Российской империи касательно прав и состояния русско-подданных караимов. – С.Пб., 1890. – XXX, VI, 223 с.

Милостивий государю  
Василю Дмитровичу!

Мені, як пам'ятається, небіжчик мій Батько привозив сюди Трокайські Караїмські грамоти для підтвердження за такими їх права, але вважаю, що копії з них неодмінно залишені тут в Урядових установах, але в яких саме, мені здається Вам більш відомо”<sup>538</sup>.

4 вересня 1889 р. той самий адресант просив В.Д.Смирнова: “<...> для мого видання кримськими ханами подарованих пільг, і нашими російськими монархами подарованих прав, скласти передмову. Вас учити я не у змозі. Ви знаєте мої хвороби, і покладаюся на Вас, що Ви зумієте скласти книгу, від якої всі мої рани заживуть, від якої залежить моє майбуття”<sup>539</sup>. Про те, що якраз В.Д. Смирнов займався підготовкою коректури збірки З.А. Фірсовича, свідчить лист останнього від 11 грудня 1889 р.<sup>540</sup>.

Караїмська община з вдячністю сприйняла дослідження авторитетного ученого. 12 травня 1911 р. у столиці відзначали 40-річчя службової та громадсько-наукової діяльності В.Д.Смирнова. З цієї нагоди журнал “Караимская жизнь” відзначав, що ювіляр «із особливим інтересом займався історією караїмів <...> У вирішенні спірних питань про наше походження він був захисником теорії хазарського походження караїмів”<sup>541</sup>.

З відомим філологом-класиком, археологом, академіком Василем Васильовичем Латішевим (1855–1921), знавцем кримської епіграфіки, В.Д.Смирнов обговорював варіанти перекладу двомовних написів (грецькою і турецькою мовами)<sup>542</sup>. Василь Дмитрович підтримував наукове листування також і з директором створеного в 1895 р. у Стамбулі “Російського археологічного інституту в Константинополі”<sup>543</sup> – істориком-візантиністом, академіком Федором Івановичем Успенським (1845–1928)<sup>544</sup>. Листи сходознавця Василя Володимировича Бартольда (1869–1930)<sup>545</sup> до В.Д.Смирнова, що відклалися в його особовому архіві, оповідають про розробку турецько-татарських джерел співробітниками Азіатського музею.

З проханням про влаштування на роботу в столичний вищий навчальний заклад до В.Д.Смирнова звертався Серайя Маркович Шапшал (1873–1961). 8 травня 1909 р. він писав: “<...> З огляду на вакансію, що з'явилася, штатної посади лектора турецької мови при Факультеті східних мов, маю честь покійно просити Ваше Превосхо-

<sup>538</sup> ПФС РАН. – Ф. 50. – Оп. 2. – Спр. 57. – Арк. [1–2].

<sup>539</sup> Там само. – Арк. [5–6].

<sup>540</sup> Там само. – Арк. [7].

<sup>541</sup> Не-ориенталист. Юбилей проф. В.Д. Смирнова // Караимская жизнь. – М., 1911. – Кн. 1. – Июнь. – С. 95–96.

<sup>542</sup> ПФАРАН. – Ф. 110. – Оп. 2. – Спр. 56. – Арк. 1.

<sup>543</sup> О Русском археологическом институте в Константинополе див.: Басаргина Е.Ю. Русский археологический институт в Константинополе: Очерк истории. – С.Пб., 1999. – 246 с.

<sup>544</sup> ПФАРАН. – Ф. 116. – Оп. 2. – Спр. 328. – Арк. 1–2.

<sup>545</sup> ПФС РАН. – Ф. 50. – Оп. 2. – Спр. 2. – Арк. 1–2.

дительство зробити залежне від Вас представлення факультету про затвердження мене на зазначеній посаді.

Закінчивший курс наук на Факультеті східних мов Імператорського СПб. Університету і що має диплом I ступеню Випробувальної комісії С.М.Шапшала<sup>546</sup>.

Уявлення про В.Д.Смирнова буде неповним без характеристики його як людини на рівні повсякденного життя. До нас дійшли спогади про Василя Дмитровича його сучасників. Історик, згодом академік, професор Санкт-Петербурзького університету Сергій Федорович Платонов (1860–1933) згадував, що В.Д.Смирнов “за властивостями свого розуму й характеру не особливо був пристосований до правильного вченого спілкування. Добродушно грубуватий, великий практик і господар у приватному житті, він в університеті тримався осібно й, ні з ким не сварившись, ні з ким і не сходився”<sup>547</sup>. В.О.Гордлевський згадував про Василя Дмитровича: “Він був незалежний: матеріальна забезпеченість, офіційне положення – все давало широкий простір жвавому глузливому розумові, і незважаючи ні на чини, ні на літа – він сміливо висловлював про все думки та спостереження, отруйні, влучні; але це не сприяло, щоб у нього були друзі; він жив на Гулярній вулиці (Петроградська сторона) усамітно, як паша у відставці”<sup>548</sup>.

Разом із тим слід зазначити, що у Василя Дмитровича було багато шанувальників. До того ж, його колючий характер упродовж останніх років життя помітно лагіднів. Незважаючи на історичний фах, він любив російську літературу, особливо творчість О.С.Пушкіна. Не байдужий орієнталіст був і до російського фольклору. В його особистій картотеці, що збереглася, зазначені вихідні дані всіх новітніх пісенних збірок початку століття: “Кочегар”, “Коробушка”, “Могила”, “Мой костер”<sup>549</sup>. Сам учений у вільний час іноді писав вірші – сповнені й ніжної теплоти (вірш Людмилі І. А-ой), і гумору (“Ночь была ароматом полна...”)<sup>550</sup>. Вельми цікавими є написані Василем Дмитровичем епіграми.

Упродовж останніх років життя, що збіглися у часі з революційним часом, В.Д.Смирнов займався, здебільшого, перекладами для видавництва “Всемирная литература”, а також продовжував трудитися в університеті. Заповнюючи “Опросный лист для ученого персонала”, 75-річний історик у полі “скільки годин зайняті роботою в тиждень” указав цифру “108”<sup>551</sup>, залишивши собі на решту всього 8 годин у день.

<sup>546</sup> Там само. – Оп. 1. – Спр. 207. – Арк. 1.

<sup>547</sup> Платонов С.Ф. Из воспоминаний // Известия Таврического общества истории, археологии и этнографии. – 1927. – Т. 1 (58). – С. 136.

<sup>548</sup> Гордлевский В.А. Памяти В.Д. Смирнова (1846–1922). – С. 408.

<sup>549</sup> ПФИС РАН. – Ф. 50. – Оп. 1. – Спр. 8.

<sup>550</sup> Там само. – Спр. 212. – Арк. 8–10, 14, 27.

<sup>551</sup> Там само. – Спр. 207. – Арк. 8.

Роки брали своє. Здоров'я Василя Дмитровича постійно погіршувалося. В.Д.Смирнов помер 25 травня 1922 р. в Петрограді від сухої гангрені<sup>552</sup>. Похований на кладовищі Новодівичого монастиря.

На жаль, обстоюючи свої великодержавні погляди, В.Д.Смирнов стверджував, що національні культури розвивати немає сенсу. Малим же народам, на його думку, слід було розвиватися виключно шляхом злиття їх культури з російською. Невипадково радянські історики, аналізуючи тюркологічні дослідження В.Д.Смирнова, відзначали те, що він у деяких своїх працях, безумовно, “йшов попереду свого часу”, але “йому не вдалося повністю подолати впливу умонастроїв того суспільного й офіційного середовища, в якому протікала його діяльність”<sup>553</sup>. Засуджувати за помилки неважко. Проте, як зазначив В.О.Гордлевський, – чи “зуміють ті, що гудили і засуджували, заповісти потомству наукову спадщину рівну тій, що залишив нам В.Д.Смирнов?”<sup>554</sup>.

**Andriy Nepomnyaschyi**

***From the history of investigation of South Ukraine at the end of XIX – at the beginning of XX c.: V.D.Smyrnov***

*In the article the creative legacy of historian V.D.Smyrnov devoted to South Ukraine history, in particular to the history of Crimean Khanate, has studied on the base of wide circle of sources and literature.*

### **КОЗАКОЗНАВЧІ СТУДІЇ**

*В цьому номері продовжуємо публікацію матеріалів про відомих істориків Причорноморського регіону та їхні здобутки в дослідженні історії козацтва.*

### **COSSACKS STUDIES**

*In this volume we continue the publications of materials on the famous historians in Nothern Black Sea region and on their achievements in the field of investigation of Cossackdom history.*

УДК 94(477.7):357.1-058.22:929Скальковський“18”

**Людмила Новікова**

### **ПРИДУНАЙСЬКИЙ РЕГІОН ЯК ОБ'ЄКТ ДОСЛІДЖЕННЯ У ХІХ ст.: НА ПРИКЛАДІ ДОРОБКУ А.О.СКАЛЬКОВСЬКОГО (1808-1898)**

*Завдяки використанню регіонального підходу у статті вдалося визначити спільне підґрунтя, на перший погляд, окремих дослідницьких проблем і вказати на головні мотиви, які лежали в основі інтересу*

<sup>552</sup> Руднев Д.Д. Скончавшись в течение последних лет //Наука и ее работники. –1922. – № 5. – С. 40.

<sup>553</sup> Тверетина А.С. В.Д. Смирнов – историк Турции: К 125-летию со дня рождения // Советская тюркология. – 1971. – № 4. – С. 112.

<sup>554</sup> Гордлевский В.А. Памяти В.Д. Смирнова (1846–1922). – С. 414.

*представника одеського наукового осередку А.О.Скальковського (1808-1898) до історії, політичного становища та економічного розвитку Придунайського регіону в цілому та задунайського козацтва зокрема.*

Придунайський регіон за Бухарестським трактатом 1812 р. зазнав поділу між Російською та Османською імперіями. Згідно цієї угоди, встановлювався новий кордон між цими державами, що проходив тепер по Пруту і Дунаю. Російська частина регіону увійшла до адміністративно-територіальної одиниці під назвою Бессарабська область. Управління областю було невдовзі поєднано з управлінням так званого Новоросійського краю, і здійснювалося Новоросійським та Бессарабським генерал-губернатором М.С.Воронцовим. Останній у якості своєї резиденції обрав м. Одесу. Періодичне загострення російсько-турецьких відносин впродовж XIX ст., територіальні зміни визначали існування постійного інтересу до регіону у центрі і на півдні Російської імперії, де у згаданому вище місті зібрався значний науковий осередок, потенціал якого успішно використовувався місцевою владою для потреб практичної політики. Інтерес до бессарабської тематики підтримувала, очевидно, і політика православної церкви. Звертає на себе увагу той факт, що у 1813 р., у доповіді екзарха-митрополита Гавриїла у час створення у Бессарабській області Кишинівської і Хотинської єпархії вказувалося на те, що “за-Бугская часть края, некогда называемая Очаковскою степью, составляла с 1791 года часть Буджака или Бессарабии”<sup>555</sup> (можливо, з цим пов'язаний той факт, що на цю територію у 90-х рр. XVIII ст. було переселено православних молдавських бояр). Таку позицію у визначенні території Бессарабії займали і П.Сумароков і – спершу – одеський дослідник А.О.Скальковський<sup>556</sup> (згодом він відмовився від такого трактування).

Перші відомості про територію майбутньої Бессарабської області з'являються в окремих працях, що побачили світ у центрі Російської імперії, ще до офіційного включення регіону до складу цієї держави. Серед таких робіт слід згадати працю згаданого вище П.Сумарокова “Путешествие по всему Крыму и Бессарабии в 1799 году” (М., 1800), розвідку І.П.Свінїна<sup>557</sup>. Однак власне дослідницьку увагу Бессарабії з російських авторів першим приділив протоієрей П.Куницький у своїй праці “Краткое статистическое описание заднестровской области...” (1813). Окреслюючи кордони Бессарабської області як адміністративно-територіальної одиниці у складі Російської імперії, власне Бессарабією він називає Ізмаїльську, Кілійську, Аккерманську та Бендерську фортеці й Буджак, “так называемую степь”, де до 1807 р. кочувала татарська ханська

<sup>555</sup> Скальковский А. Хронологическое обозрение истории Новороссийского края (далі – ХОИНК). – Одесса, 1836. – Ч.1. – С. 231.

<sup>556</sup> Скальковский А. Первое тридцатилетие истории города Одессы, 1793-1823. – Одесса, 1837. – С. 3.

<sup>557</sup> Скальковский А. Историческое введение в статистическое описание Бессарабской области. Ст. 1-2 // Журнал министерства внутренних дел (далі – ЖМВД). – 1846. – Ч. 13. – С. 427.



орда<sup>558</sup>. Вказані Куницьким кордони Бессарабії відповідають даним, вміщеним у ст. 4 Ясської мирної угоди від 29 грудня 1791 р. (ст.ст.)<sup>559</sup>.

У 20-х рр. XIX ст. завдяки розвитку місцевої періодики зростає кількість матеріалів, присвячених Бессарабській області. Так, на сторінках газети “Одесский вестник” вже у 1828 р. неодноразово з’являлися матеріали стосовно економічного розвитку приєднаної території, перспектив виноробства тощо. Звертає на себе увагу вміщене без вказівки автора “Краткое статистическое описание Бессарабской области”, представлене як частина більшої праці. Поряд з статистикою у статті наведені відомості щодо географічного та фізичного розташування області, а також коротка історична довідка. За автором, Бессарабська область розташована при берегах Чорного моря, Дунаю, Пруту та Дністра, між 45 та 49 градусів широти та 20 і 30 градусів довготи. Дослідник використовує назву “нижня Бессарабія”, яку згодом ми зустрічаємо в працях Скальковського; згадує переселення ногайських татар, що “відпали від Російського підданства”, у відомі у давнину гетьські пустелі, що стали згодом власне Бессарабією, яку татари називали Буджак (що означало кут)<sup>560</sup>. Отже, автор статті згодний з Куницьким у питанні, яку територію слід вважати історичною Бессарабією. Однак у цій роботі бачимо вже достатньо суттєву відмінність у поглядах дослідників на питання володіння цією територією. Якщо Куницький говорив про міцний культурний зв’язок між різними частинами Бессарабської області, що виник в результаті їх належності у свій час Молдавському князівству, то автор статті в “Одесском вестнике” розмежовує у плані підпорядкування цю територію і тільки землі поза Буджаком називає такими, що входили до складу Молдавського князівства<sup>561</sup>. Наголошення на цьому факті стає зрозумілим з огляду на зростання напруженості у російсько-турецьких стосунках, що вилилася у військовий конфлікт (1828-1829 рр.), і можливістю перегляду попередніх домовленостей між країнами, у тому числі з територіальних питань. З 30-х рр. XIX ст. увагу проблемі приділяє Скальковський, що був чиновником канцелярії генерал-губернатора Воронцова і прийняв на себе важливий обов’язок історіографа краю під його управлінням, до сфери якого входила і Бессарабська область<sup>562</sup>. Звертає на себе увагу той факт, що історик намагався більше уваги приділяти названій ним „новоросійською” частині Бессарабії, а саме

<sup>558</sup> Куницький П. Краткое статистическое описание заднепровской области, присоединенной к России по мирному трактату, заключенному с Портой Оттоманскою в Бухаресте 1812 г. – С.Пб., 1813. – С. 2.

<sup>559</sup> Виноградов В.Н., Ерещенко М.Д., Семенова А.Е., Покивайлова Т.А. Бессарабия на перекрестке европейской дипломатии. Документы и материалы. – М., 1996. – С. 80.

<sup>560</sup> Краткое статистическое описание Бессарабской области (Извлечение из большего сочинения) // Одесский вестник. – 1828. – № 24.

<sup>561</sup> Куницький П. Краткое статистическое описание заднепровской области. – С. 3; Краткое статистическое описание.

<sup>562</sup> ДАОО. – Ф. 1. – Оп. 200. – Спр. 30. – Арк. 222; Скальковский А. Опыт статистического описания Новороссийского края (далі – ОСОНК). – Одесса, 1850. – Ч. 1. – С. 2.

південній, степовій <sup>563</sup>, яка входить до Нижньодунайського регіону. Значну роль у дослідженні і популяризації праць з історії Бессарабії зіграло й Одеське товариство історії і старожитностей <sup>564</sup>, що було важливо у зв'язку зі зміною статусу окремих частин Бессарабської області впродовж XIX ст.

Проблема вивчення А. Скальковським історії Придунайського регіону у комплексному вигляді ще не ставилася, хоча її складові, обрані нами для дослідження, мають значну історіографію. Особливо це стосується таких питань, як доробок з історії болгарської колонізації, ногайських татар, Бессарабської області, Задунайської Січі <sup>565</sup>. Однак в історіографії простежується певна спеціалізація, що зменшує можливості для більш глибокого розуміння спадщини Скальковського та її значення у сучасному йому науковому та суспільному житті.

Наскільки відомо, вперше Скальковський звертається до бессарабської теми у 1835 р., при підготовці до створення праці “Хронологическое обозрение истории Новороссийского края” (1836-1838), у конспективному її викладі під назвою “Краткий очерк истории Новороссийского края” <sup>566</sup>, згодом продовжує наводити відповідні відомості вже власне у згаданій роботі. У звіті історика Воронцову від 12 квітня 1839 р. знаходимо відомості щодо написання окремого нарису “Историко-статистическое обозрение Бессарабии с 1812 по 1838 год”. Очевидно, що створення цієї праці певною мірою стало результатом як існуючої дослідницької традиції, так і археографічної подорожі Скальковського у 1836-1837 рр., під час якої він відвідав Кишинівський архів <sup>567</sup>. Ймовірно, саме цей нарис був надрукований у “Санкт-Петербургских ведомостях” у 1840 р. <sup>568</sup> У 40-х рр. XIX ст. Скальковський продовжує займатися поширенням відомостей стосовно Бессарабської області у центральних виданнях Російської імперії. Його листування з редактором “Журнала Министерства внутренних дел” В.В. Григор'євим висвітлює долю статей історика, присвячених цьому предмету, які він сподівався надрукувати у цьому виданні. У листі Скальковського до Григор'єва від 28 січня 1846 р. він цікавиться долею надісланої розвідки під назвою “Историческое введение в статистику Бессарабской губернии”. Ця стаття під скорегованою назвою “Историческое ведение в статистическое описание Бессарабской области” була надрукована у журналі у цьому ж році. У ній дослідник продовжує розвивати концепцію Куницького і автора статті в “Одесском вестнике” за 1828 р. стосовно позитивного впливу на розвиток Бессарабії зміни державної влади в

<sup>563</sup> ОСОНК. – Одесса, 1853. – Ч. 2. – С. 239.

<sup>564</sup> ДАОО. – Ф. 93. – Оп. 1.-Спр. 66.-Арк. 13.

<sup>565</sup> Детальніше див.: Новикова Л.В. Внесок А.О. Скальковського (1808-1898) у дослідження історії Південної України: Дис. ...к.і.н. – Одеса, 2003.

<sup>566</sup> ДАОО. – Ф.1. – Оп. 200. – Спр. 30. – Арк. 105.

<sup>567</sup> ДАОО. – Ф.1. – Оп. 200. – Спр. 30. – Арк. 220-220зв.

<sup>568</sup> На жаль, ми не мали можливості перевірити ці відомості.

регіоні<sup>569</sup> з турецької на російську. Різниця полягала в тому, що у Куницького відображено очікування прогресивних змін, а Скальковський розглядає це як довершений факт і як свою сучасність<sup>570</sup>. Історик певним чином проводить паралель між політикою Петра I стосовно Росії, характеризуючи її як європеїзацію, що відповідає за сучасною термінологією поняттю модернізації, і процесами, що відбувалися на приєднаній до Російської імперії території Бессарабської області. Тут, за висновками історика, відбувалася також модернізація, однак вже відповідно до російських взірців (а не як за Петра I, до європейських<sup>571</sup>). Як зазначив історик, це був край, “пересозидаемый под влиянием русского духа и русского разума”<sup>572</sup>. У ньому відбувалося поширення так званої громадянськості, створювалися умови для стійкого землеробства та торгівлі, засновувалися міста та православна єпархія<sup>573</sup>. У цій самій праці Скальковський докладно зупиняється і на проблемі походження назви “Бессарабія”, вважаючи це взагалі “першим питанням”, бо для нього ця назва вказувала на залежність відповідної території від Туреччини на час завоювання Російською імперією. Спираючись на вживання топонімів у документах з бессарабських архівів, він відносить появу назви для “новопридбаной” області у складі Російської імперії до кінця XVIII або початку XIX ст. До того часу власне Бессарабією як землею Бессараба були землі, що належали ногайським татарам, які знаходилися під управлінням уряду Османської імперії. Ці землі по іншому називалися Буджак, і були степовими районами, південною частиною російської Бессарабської області. Ототожнюючи Буджак з поняттям степу, історик продовжує історіографічну традицію, засновану ще Куницьким (тому що вона відповідала одній з загальних концепцій історика), і заперечує тим самим таке значення слова, як “кут”.

Сама назва “Бессарабія” була достатньо давньою, у чому історика переконали висновки, зроблені у 1840 р. істориком Ю.Венеліним. На підставі аналізу болгаро-волоських грамот XV-XVII ст. він встановив, що назва “земля Бессараба” раніше поширювалася на територію, яку у 40-х рр. XIX ст. займала Валахія разом з Бабадагською областю біля Дунаю. Скальковський опинився перед проблемою, як узгодити появу назви “Бессарабія” у нижньої частини Бессарабської області (на південь від Троянова вала), якщо, як він стверджував, вона ніколи не належала Валахії або Молдавії. Відповідно народилася гіпотеза, згідно якої термін “Бессараб” розглядався Скальковським як титул турецького падишаха – верховного правителя над ногайськими татарами і регіоном (землею), – який при вживанні зазнав значної семантичної

<sup>569</sup> Скальковский А. Историческое введение в статистическое описание. – С. 168.

<sup>570</sup> ХОИНК. – Одесса, 1836. – Ч.1. – С. 7.

<sup>571</sup> Там само. – С. 11.

<sup>572</sup> Скальковский А. Историческое введение в статистическое описание. – С. 168.

<sup>573</sup> Там само. – С. 443, 423-429, 436, 438-444; ОСОНК. – Одесса, 1853. – Ч. 2. – С. 98.

еволуції від імені правителя до титулу у місцевому (як це відображено у болгаро-волоських грамотах) і центральному управлінні. Отже, за висновком історика, земля Бессараба означала земля падишаха. Очевидно, що вже у 40-х рр. XIX ст. в умовах чергового загострення російсько-турецьких відносин висловлювалися інші претензії на володіння Бессарабською областю, можливо, з боку представників румунського (молдавського) національного руху. Тому у своїй статті Скальковський докладає особливих зусиль для скасування можливих претензій з цього боку і значно наполегливіше, ніж в статті невідомого автора від 1828 р. стверджує, що Бессарабська область поділяється на дві різні за історичною та політичною долею частини, що вона ніколи не була незалежною чи особливою, окремою областю у до-російський період, і що Буджак ніколи не належав ні Волощині, ні Молдавії, ні князям румунського роду – лише ногайцям, підпорядкованим, у свою чергу, туркам<sup>574</sup>. Така наполегливість була обґрунтована прийнятою Скальковським системою аргументації права володіння територіями, до якої входило архаїчне право на основі завоювання. Політичне значення проблема походження назви “Бессарабія” зберігала до кінця існування Російської імперії. Зокрема, у виданнях початку XX ст., присвячених Бессарабії, авторами яких були місцеві діячі, приділялася цьому питанню спеціальна увага<sup>575</sup>.

Поряд з загальними історичними оглядами у 40-х рр. XIX ст. з'являються розвідки Скальковського більш спеціального характеру, де історичні відомості грають підпорядковану роль. Зокрема, історик цікавився у Григор'єва долею статті, яка не друкувалася більше року з часу надіслання до редакції у січні 1846 р. У робочому варіанті її назви не фігурувала Бессарабія – “Народное образование в Новороссийском крае” або “О просвещении в Новороссийском крае”. Очевидно, Григор'єв вважав статтю непрофільною для “Журнала Министерства внутренних дел”, і вона вийшла в “Журнале Министерства народного просвещения” у 1847 р. під назвою “Общественное образование Новороссийского и Бессарабского края в 1840 годах” (корекція назви, ймовірно, була зроблена відповідно одному з загальних підходів Скальковського, який описував події на територіях, що перебували під управлінням Воронцова (у докавказький період)<sup>576</sup>. Щоправда, відомості, що стосуються Бессарабії, мають у цій статті надто скупий характер. З іншого боку, Скальковський повідомляв Григор'єву про намір дати аналіз економічного потенціалу регіону, планував написання статті про Ізмаїл. Очевидно, цей задум був втілений у розвідці, присвяченій Ізмаїльському градо-

<sup>574</sup> Скальковский А. Историческое введение в статистическое описание. – С. 168-170.

<sup>575</sup> Бессарабия: К столетию присоединения к России, 1812-1912 гг.: Геогр. и стат. обзор состояния края; сост. протоиерей Н.В.Машков. – Кишинев, 1912. – С. 2, прим.; Бессарабия: Геогр., ист., стат., эк., этн., лит. и справ. сб./Изд. газ. “Бессарабец”; под ред. П.А.Крупевана. – М., 1903. – С. 71.

<sup>576</sup> РНБ ВР. – Ф. 608. – Оп. 1. – Спр. 2571. – Арк. 2зв., 8зв.; Скальковский А. Общественное образование Новороссийского и Бессарабского края в 1840 годах //ЖМНП. – 1847. – Ч. 4. – С. 27-60 (Отд. 5).

начальству, де мова йшла про Ізмаїл, Кілію, Рені<sup>577</sup>. У цей же час дослідник мав задум окремого видання статистичного дослідження Бессарабської області<sup>578</sup>, однак його матеріали увійшли згодом до ґрунтовної праці “Опыта статистического описания Новороссийского края” (1850-1853).

З огляду на думки Скальковського, висловлені ним вже раніше, рішення Паризького миру 1856 р. виглядали в його очах просто нонсенсом. В умовах, коли південна частина Бессарабської області була передана до Молдавського князівства, Скальковський стверджує більш “руський” її характер у порівнянні з північною частиною області. У статті “Торгово-промышленное значение Бессарабии” (1861)<sup>579</sup> він продовжує наполегливо доводити тезу про існування двох різних за багатьма ознаками частин Бессарабської області.

Черговий раз Скальковський звертається до бессарабської проблематики у 70-х рр. ХІХ ст. У цей час увага історика до предмету була викликана сучасними політичними подіями, коли у січні 1878 р. дві палати румунського парламенту прийняли рішення щодо відмови допустити будь-яке відчуження якоїсь частки румунських земель, а трохи згодом депутати не сприйняли ідею прелімінарного Сан-Стефанського договору стосовно одночасного визнання незалежності Румунії і обміну Південної Бессарабії на Північну Добруджу<sup>580</sup>. У відповідь в офіційній російській пресі розпочалася палка полеміка, направлена проти позиції румунських парламентаріїв. Однією з головних статей стала стаття редактора у виданні російського МІС “Журналь де Сан Петербур”, де вказувалося на те, що у 1856 р. Південна Бессарабія була відділена від Росії не з історичних причин, а з метою позбавити Росію виходу до Дунаю, що Румунія не має прав на Південну Бессарабію, яка у її складі опинилася у статусі окраїни<sup>581</sup>. Не залишився осторонь полеміки і Скальковський, що виступив і як дослідник, і як чиновник міністерства внутрішніх справ, який своїм завданням також вважав роз'яснити загаду, “что такое Бессарабия в смысле историческом, т.е. русском, а не по фантастическим притязаниям румынов”<sup>582</sup>. Необхідно відмітити, що Скальковський, хоча і використовує достатньо різку термінологію у газетній статті, однак намагається навести раціональні міркування і навіть визнає право румунської сторони на територію від Рені до півночі Буджака, що прилягала до Пруту. Дискусія про політичну долю Буджака спонукала Скальковського розбудувати три лінії аргументації прав Російської імперії

<sup>577</sup> Скальковский А. Измайльское градоначальство в 1847 г. // ЖМВД. – 1849. – Ч. 25. – С. 374-422.

<sup>578</sup> Скальковский А. Общественное образование. – 1847. – Ч. 4. – С. 27.

<sup>579</sup> Одесский вестник. – 1861. – 10 янв. – Ст. 1.

<sup>580</sup> Скальковский А. Что такое Бессарабия // Правда. – 1878. – 17 (29) марта (№ 63).

<sup>581</sup> Виноградов В.Н., Ерещенко М.Д., Семенова А.Е., Покивайлова Т.А. Бессарабия на перекрестке европейской дипломатии. – С. 129-130.

<sup>582</sup> Скальковский А. Что такое Бессарабия // Правда. – 1878. – 17 (29) марта (№ 63).

на цю територію, які вже використовувалися дослідником у інших випадках, зокрема, при поясненні позиції Російської держави у питанні стосовно володіння територією, яку запорозькі козаки вважали своєю власністю. Першу групу аргументів можна класифікувати як державно-політичні: Скальковський стверджував, що нижня Бессарабія (південна частина області), так звана пустеля гетів, мала турецьку назву Старий степ (Улу-Бея-абан), татарську – Буджак, поляки називали її Диким полем, у військових канцеляріях називали цю територію казенна Бессарабія. Аналізуючи характерні для регіону назви, Скальковський дійшов висновку, що до кінця XVIII ст. він зазнав незначного засвоєння (було розбудовано кілька турецьких фортець та ногайських аулів). Очевидно, відповідаючи на можливі претензії поляків на Буджак, історик вказує на те, що вони мали політичні стосунки тільки з верхньою Бессарабією. Також він заперечує право Молдавського господарства на цю територію. Натомість історик стверджує, що регіон був власністю турецького уряду, який укріпив Дунай і Дністер своїми фортецями (Ізмаїлом, Кілією, Аккерманом, Паланкою, Хотинном), і що територія Бессарабії була завойована у Туреччини (“вполне побежденной”), тобто перейшла у володіння Росії за правом завоювання, закріпленому у міжнародних угодах, причому вказує і на закріплення за Росією згідно Адріанопольській угоді островів та Суїнського гирла Дунаю. Другий аргумент, який мав спростувати румунські претензії на ту частину Бессарабської області (південну), яка відійшла до “Румунії” за Паризьким трактатом 1856 р., полягав у твердженні, що Румунія на кінець 70-х рр. XIX ст. нічого не зробила для розвитку промисловості та торгівлі в Бессарабії, тобто не виконувала ніякої цивілізаторської функції в регіоні (на відміну від Російської імперії). Скальковський також звернув увагу на відсутність повноважень Румунії як підвладної Туреччині області у справі вирішення бессарабського питання, а також на те, що повернення нижньої (південної) Бессарабії від Рені до соляних озер біля Аккерману та Суїнського та Кілійського гирла Дунаю є потребою як безпеки Росії, так і умовою розвитку міжнародної торгівлі в регіоні. Ще один аргумент Скальковського був заснований на популярній вже у першій половині XIX ст. ідеї народності, і дослідник (отождожуючи румун та молдаван) на її основі навіть доводить можливе право Румунії (Молдавського господарства) на північну частину Бессарабії при запереченні цього права на південну частину, де довгий час (до 1791 р.) молдавських поселень не було. Фактично у цьому питанні історик використовує поняття етнічної території, яке базується на такому аргументі володіння територією, як право першого поселення. Достеменно невідомо, наскільки полеміка у пресі з питання долі Буджака вплинула на її політичне вирішення. Однак можемо припустити, що участь Скальковського у формуванні

суспільної думки зіграла певну роль при підготовці рішень Берлінського конгресу 1878 р., за якими до Російської імперії поверталася південна частина Бессарабської області.

При розгляді історії Бессарабської області як історії території, яку вона займала, А. Скальковський стверджував, що оволодіння турками територією на чорноморських, азовських та дунайських берегах стало завершальним етапом (після нападів “інших варварів”) її руйнації і означало забуття античного періоду в історії регіону. Історик підкреслює, що руйнація античної культури не стала підґрунтям для утвердження мусульманської, що татари та турки, маючи ті ж самі природні умови, майже нічого видатного у культурному відношенні не створили<sup>583</sup>. Це твердження відіграло роль культурного аргументу при ствердженні права Російської імперії на Південь і на Бессарабію.

Історію Бессарабії Скальковський розглядає не стільки як самостійне явище, скільки, відповідно головним ідеям свого часу, у її відношенні до руського (у широкому сенсі, як синоніму східнослов'янського) суспільства та до Російської імперії. Тому, з одного боку, на основі уваги до народності та суспільної історії, він вказує на так зване руське проникнення у Подунав'я (у XVIII ст. – купців, українського козацтва, до найдавніших часів відносить знайомство з регіоном (Білгородчиною) запорозького козацтва<sup>584</sup>). З іншого боку, історик розглядає історію Бессарабії крізь призму південної політики Росії, починаючи від Петра I, якому він приписує першість серед російських монархів у виявленні політичного інтересу до території так званого Степу. Водночас історик бачить у цьому процесі результат дії не тільки монарха, а й загальних законів суспільного та державного розвитку<sup>585</sup>.

У першій частині “Хронологического обозрения истории Новороссийского края” Скальковський головним чином згадував про береги Дунаю у контексті російсько-турецьких воєн 1768-1774 та 1787-1791 рр. Так, він занотовує втягнення у першу (за Катерини II) російсько-турецьку війну Буджацької орди, невдачі Голіцина у “Буджаці” у 1769 р., факти розорення з боку турецької армії Буджаку та Придунайських князівств<sup>586</sup>. Так само Скальковський торкається історії другої російсько-турецької війни, таких її сторінок, як взяття російською армією Аккермана (Білгороду-Дністровського), Бендер, Тульчі, Ісакчі, Ізмаїла. Звертає на себе увагу наголос на анти-мусульманському аспекті боротьби, що було в епоху написання істориком своєї праці одним з елементів легітимізації політики Російської імперії в регіоні як християнської православної держави (в умовах про-

<sup>583</sup> Скальковский А. Влияние исламизма на общественное развитие в Новороссийском крае // Правда. – 1878. – 4 (16) марта (№ 152).

<sup>584</sup> Скальковский А. Историческое введение в статистическое описание. – С. 191-192.

<sup>585</sup> ХОИНК. – Одесса, 1836. – Ч. 1. – С. 12,95.

<sup>586</sup> Там само. – С. 80-81.

голошення офіційної ідеології, яка основу державної могутності бачила в єдності православ'я, самодержавства та народності). Так, Скальковський безсторонньо відмічає, що при взятті за наказом Потьомкіна Ізмаїла, О.Суворов знищив або розігнав майже все мусульманське населення Буджаку<sup>587</sup>. Зупиняється історик і на подіях війни 1806-1812 рр., що завершилися підписанням Бухарестського миру і приєднанням території Бессарабської області<sup>588</sup>.

А.Скальковський розглядав бессарабську проблематику і під кутом важливого економічного потенціалу регіону<sup>589</sup>. Питання економічного характеру, поряд з політичними і меншою мірою культурними, були головними, що визначали інтерес дослідника до регіональної проблематики, тому що дозволяли, шляхом порівняльного методу, показати роль Російської імперії у розвитку цієї території. У своїх працях Скальковський неодноразово стверджував важливе економічне значення Бессарабії, як для Туреччини, так і для Російської імперії. Ще в ХОИНК історик вказував на те, що Туреччина не могла простити Російській імперії втрату таких житниць як Бессарабія та Кримське ханство. В іншій праці Скальковський наводить слова швейцарського консула в Одесі, економіста І.Демоля про землі Новоросійського краю та Бессарабії, які він характеризував з позиції спеціаліста як "істинно пшенична земля" (20929000 дес.)<sup>590</sup>. Значний матеріал щодо розвитку господарства в Бессарабській області Скальковський помістив в "Опыте статистического описания Новороссийского края" (т. 2, 1853), а також в окремих працях, таких, як "О хлебопашестве в Новороссийском крае" (1851), "Торговля Бессарабии с Галицией" (1844) та ін.

У результаті дослідник з'ясовує, які галузі господарства є у регіоні традиційними і лишилися як спадок господарства населення області перед завоюванням – греків, турок, вірменів (це виноградарство, садівництво, шовківництво), вказує на те, що у так званій "Татарщині" важливу роль відігравало скотарство. Поряд з цим він відмічає поступове впровадження вівчарства російським урядом в Бессарабії з 1820 р.<sup>591</sup> Поряд з достатньо високою оцінкою сільськогосподарського значення Бессарабії у турецький період, дослідник піддає різкій критиці стан розвитку торгівлі під час перебування регіону під владою Османської імперії й у цьому питанні знаходить ще одну підставу для характеристики позитивної ролі Російської імперії у розвитку регіону. Він наголошує на тому, що у доросійській період у Бессарабії торгівля майже не існувала, подібно іншим турецьким провінціям вона могла продавати про-

<sup>587</sup> Там само. – С.201.

<sup>588</sup> ХОИНК. – Одеса, 1836. – С. 191-192.

<sup>589</sup> Скальковский А. Историческое введение в статистическое описание. – С. 438, 441 та ін.

<sup>590</sup> Скальковский А. Почва и рабочие силы Новороссии // Записки общества сельского хозяйства Южной России. – Одеса, 1873. – Кн. 3. – С.55-56.

<sup>591</sup> ОСОНК. – Одеса, 1853. – Ч. 2. – С. 130-131, 166, 238, 259.



дукцію сільського господарства тільки до Константинополя та на турецьких кораблях. Спорадичними були і торгівельні стосунки з Польщею. Скальковський доводить, що з початком російського періоду військово-громадянське управління питанню заснуванню міжнародної торгівлі приділило спеціальну увагу<sup>592</sup>. Необхідно відмітити, що, підтримуючи офіційну точку зору на роль Російської імперії в регіоні, дослідник залишається у низці питань на суто практичному ґрунті. Для прикладу можна згадати наведений ним аналіз причин недостатньо високих темпів розвитку торгівельного значення Ізмаїлу, який він порівнює з Галацом. Серед причин цього явища Скальковський вказує на особливість географічного та гідрографічного положення міста, сильний розвиток Одеси і внаслідок цього орієнтацію на неї більшої частини Південної Бессарабії. Тому у майбутньому торгівельному суперництві з Галацом і Браїловим Скальковський-економіст прогнозує успіх не Ізмаїла, а Рені<sup>593</sup>.

Багато місця у своїх працях Скальковський приділяє структури населення Бессарабської області та частково правобережжя Дунаю, що, як вже було сказано, мало окрім статистичного та історичного, важливе політичне значення. Як і його попередники у дослідженні теми, історик відмічає різномірний етно-соціальний характер населення регіону<sup>594</sup>, де проживали молдавани, волохи (іноді стосовно молдаван та волохів Скальковський знаходить за можливе вживати одну назву – румуни)<sup>595</sup>, греки, серби, болгари, некрасовці, задунайські запорожці<sup>596</sup>. Окрему увагу історик приділяє харак-теристичі населення Буджака (південної частини Бессарабії), неодноразово стверджуючи факт відносної пустельності цього регіону. Для ілюстрації цієї тези дослідник порівнює чисельність населення верхньої та нижньої (південної) Бессарабії на час приєднання до Російської імперії і вказує, що тоді у Буджаці проживало 12470 сімей, без урахування кочівників-циганів та моканів, у Північній (молдавській) Бессарабії – 42900 сімей, серед яких 4000 – баженарів (колоністів) на особливих вигідних умовах. Серед іншого Скальковський побіжно згадує про турецьку державну політику по заселенню території на гирлах Дністра та Дунаю<sup>597</sup>, очевидно, з метою вказати на її низьку результативність, хоча, як було відмічено вище, ногайські татари були виселені ще до офіційного приєднання (як кримською, так і російською владою<sup>598</sup>), а також регіон зазнав значних демографічних втрат під час російсько-турецьких війн.

В “Опыте статистического обозрения Новороссийского края” період “пустельности” Буджака, коли, за твердженням Скальковсь-

<sup>592</sup> Скальковский А. Торгово-промышленное значение Бессарабии //Одесский вестник. – 1861. – 10 янв.

<sup>593</sup> Скальковский А. Измаильское градоначальство в 1847 г. //ЖМВД. – 1849. – Ч. 25. – С.419-422.

<sup>594</sup> Скальковский А. Историческое введение в статистическое описание. – С. 431.

<sup>595</sup> Скальковский А. О хлебопашестве в Новороссийском крае. Ст.1 // ЖМВД. – 1851. – Ч. 34. – С. 406.

<sup>596</sup> Скальковский А. Историческое введение в статистическое описание. – С.421,429-430, 435.

<sup>597</sup> Скальковский А. Торгово-промышленное значение Бессарабии //Одесский вестник. – 1861. – 10 янв.

<sup>598</sup> Скальковский А. Историческое введение в статистическое описание. – С.187; Скальковский А. Что такое Бессарабия //Правда. – 1878. – 17 (29) марта (№ 63).

кого, 3/4 його території було пустою, за виключенням місцевостей біля Аккермана, Бендер, Ізмаїла та Кілії, дослідник продовжує до 1820 р.<sup>599</sup>. Серед окремих груп населення Буджака найбільшу увагу він приділяє ногайським татарам і болгарам. Ці дві етнічні групи історик, який і в “Хронологическом обозрении истории Новороссийского края” вказував на корисні приклади суспільної діяльності та відповідні вчинки влади, слідуючи при цьому принципам доби просвітництва та науки державознавства, з 40-х років характеризував у контексті суспільної корисності<sup>600</sup>. Очевидно, це було відображенням нових явищ у офіційній думці, у зв'язку з створенням комісії під керівництвом голови Міністерства державних маєтностей Кисельова, яка мала розділити єврейську етноконфесійну групу на дві частини – корисну та некорисну, проти чого виступав, зокрема, керівник Скальковського Воронцов. Необхідно відмітити, що історик, хоча і оперував поняттям “корисні” народи, однак уникав повного протиставлення корисні-некорисні, на підтвердження чому є наведені в його працях відомості про заснування болгарських поселень у Російській імперії на території колишніх ногайських поселень, твердження про продовження болгарами ногайської традиції у ставленні до скотарства, порівняння господарства самих болгарів з німецькими колоністами не повністю на користь перших, тощо. Імміграція болгар до регіону розглядається ним не лише з урахуванням подій у болгарській етнічній групі, але й з точки зору перспектив, які ця імміграція відкривала для Російської держави. Виходячи з того, що болгари Буджака (названого істориком “Нова Болгарія”)<sup>601</sup> – “самая многочисленная семья болгарского народа в России”<sup>602</sup>, Скальковський уважно вивчав досвід існування їх колоній і дійшов висновку, що болгари сприяли перетворенню південної Бессарабії за російськими громадянськими взірцями: збільшували там кількість осілого населення, більше, ніж представники німецьких колоній, приділяли увагу вивченню російської мови, що розглядалося істориком як свідчення бажання стати невід'ємною частиною Росії тощо. Скальковський фактично проводить паралель між роллю Росії по відношенню до приєднаних територій і болгарів до Бессарабії.

Велика увага до ногайського населення Буджаку відповідала переконанню Скальковського у тому, що історія цієї території є історія ногайських татар, яких історик називає справжніми господарями Буджака впродовж трьох століть (він висуває навіть гіпотезу, за якою ногайські татари є автохтонним населенням, яке було нащадками по черзі виступаючих на історичну сцену гетів,

<sup>599</sup> ОСОНК. – С. 224.

<sup>600</sup> Скальковский А. Историческое введение в статистическое описание. – С. 435.

<sup>601</sup> Там само. – С. 436.

<sup>602</sup> Скальковский А. Болгарские колонии в Бессарабии и Новороссийском крае: Статистический очерк. – Одесса, 1848. – С. 12.

даків, печенігів та половців<sup>603</sup>). Як вже зазначалося, ця теза дозволяла посилатися на право завоювання території, що була раніше підпорядкована татарам та Османській імперії при обґрунтування права володіння Росією територією південної частини Бессарабської області. Звертає на себе увагу твердження історика, засновані на аналізі топографічних джерел, що до початку XVIII ст. на території степу (Аккерманського, Бендерського повітів та колишнього Ізмаїльського градоначальства) не було інших жителів крім ногайських татар, які з 1769 р. до 1806-1807 рр. переселяються російським урядом до Таврійської губернії. Дослідник достатньо об'єктивно змальовує цей процес і вказує на те, що міграції сприяли умовляння, приклад вже переселених та острах російської армії<sup>604</sup>.

Увага Скальковського до правого берега Дунаю також значним чином була пов'язана з демографічними міркуваннями. Цю територію він фактично розглядав як джерело людності для прикордонних територій у складі Російської імперії, якими були Бессарабська область та Новоросійський край. Ця людність складалася передусім з розкольників (некрасовських козаків) та колишніх запорозьких козаків, задунайського козацтва. Початок переселення некрасовців з Прикубанья до “Булгарії” історик, з огляду на зростаючий вплив Росії в придунайському регіоні, відносить до 70-х рр. XVIII ст., а остаточне переселення пов'язує з 1784 р.<sup>605</sup> Скальковський у своїй розвідці аналізує прихильну політику Порту до некрасовців, що була забезпечена законодавчо – спеціальними фірманами, вказує на відведену їм територію у Бабадагському та Мачинському (Мечинському) санджаках, згадує про головне поселення Серакіой на Нижньому Дунаї біля Дунавця (біля Задунайської Січі). Поряд з цим історик намагається з'ясувати причини достатньо повільного переходу цієї групи на територію Росії при спеціальній політиці заохочення. Очевидно, саме тому Скальковський знаходить необхідним вказати на більшу прихильність до “руських” саме запорожців<sup>606</sup>. Початок цієї політиці було покладено під час російсько-турецької війни 1806-1812 рр., і обґрунтовувалася вона потребою нейтралізації некрасовців у Бабадагській області з подальшим їх переселенням (автор проекту – генерал-майор С. Тучков)<sup>607</sup>. Завершення переселення некрасовців до Бессарабії Скальковський відносить до 1830-1831 рр., серед причин вказуючи на вплив внутрішніх подій в Османській імперії, а також на “старання місцевого начальства”. У цьому питанні відомості історика дещо суперечать одні і іншим, тому що інтереси влади, яка мала стратегічні міркування, і інтереси некрасовців, які

<sup>603</sup> Скальковский А. Историческое введение в статистическое описание. – С.175.

<sup>604</sup> Скальковский А. Что такое Бессарабия // Правда. – 1878. – 17 (29) марта (№ 63).

<sup>605</sup> Скальковский А. Некрасовцы, живущие в Бессарабии // ЖМВД. – 1844. – Ч. 8. – С. 68.

<sup>606</sup> Там само. – С. 69.

<sup>607</sup> Там само. – С.71.

хотіли оселитися в Бессарабії, з точки зору регіону розселення певний час не співпадали<sup>608</sup>.

Події у Придунайському регіоні потрапили до поля зору історика і у зв'язку з історією російсько-турецьких війн та діяльністю запорозького й чорноморського козацтва. Під час опису воєнних дій періоду „першої” російсько-турецької війни Скальковський не зупиняється докладно на задунайських перемогах П.Румянцева і так розкриває причини свого підходу: “вважаємо за природніше зайнятися невідомими подвигами Запорозького низового війська, які ще не мали ні літописця, ні історика, лиш мимохідь говорили сучасники, та скоро про них забули нащадки, приголомшені звісткою про їхне падіння”<sup>609</sup>. Скальковський докладно описує бойові операції, в яких взяли участь козаки, та козацької флотилії, у тому числі біля Тульчи, Гірсова, Браїлова, Дуяна, Мачина (Мечина), Сілістрії та ін. Відмічаючи, з одного боку, задовільний для реалізації російської політики результат походів так званих запорожців-дунайців (флотилії, якій він присвячував окремі розвідки<sup>610</sup>), історик з гіркотою відмічає, на основі аналізу списків для поминання у Січовій церкві, що 1772 і 1773 рр. були особливо важкими для козаків. Провину дослідник покладає не на „справжнє військове начальство”, а на генерал-інтендантів, меншого начальства армії. Звертає на себе увагу фіксація істориком важкого стану козаків, які через розбиття суден, пішки йшли до Січі, куди дійшли 27 січня 1775 р. Скальковський заперечує інші версії повернення козаків, які звинувачували їх у бажанні взяти участь у грабунках на території Правобережної України. Він пов'язує появу цих версій з тим, що на той час в Петербурзі “вирішувалася доля Запорозжя як вже не потрібного”<sup>611</sup>. Увага історика зосереджується і на описі героїчних дій чорноморського козацтва, у зв'язку з чим згадує він про участь його представників у 1789 р. у походах на човнах під Ізмаїл та Аккерман<sup>612</sup>, про спільні дії з бужькими козаками в 1791 р. проти “буджаків” (татар), відмічає, що задунайські козаки та чорноморці могли зустрічатися на полі битви<sup>613</sup>.

Історія задунайського козацтва привертала увагу Скальковського з різних причин, стосовно одної було вже згадано вище – він розглядав історію “повернення” його представників на військову службу Російській імперії (від Усть-Дунайського до Дунайського (Новоросійського) війська) та поповнення тим шляхом населення Новоросійського краю та Бессарабії<sup>614</sup>. Також очевидно існувала

<sup>608</sup> Там само. – С. 76-79, 82.

<sup>609</sup> Скальковський А. Історія Нової Січі, або останнього Коша Запорозького. – С. 495.

<sup>610</sup> РНБ ВР. – Ф. 608. – Оп. 1. – Спр. 2571. – Арк. 1.

<sup>611</sup> Скальковський А. Історія Нової Січі, або останнього Коша Запорозького. – С. 508.

<sup>612</sup> Скальковський А. История Новой Сечи, или последнего Коша Запорожского (дааі – ИНС-1). – Одесса, 1841. – С. 358-360; ИНС. – С. 574-578.

<sup>613</sup> Скальковський А. Історія Нової Січі, або останнього Коша Запорозького. – С. 583.

<sup>614</sup> Скальковский А. Что такое Бессарабия // Правда. – 1878. – 17 (29) марта (№ 63); ХОИНК. – Одесса, 1838. – Ч. 2. – С. 115-116; ИНС. – С. 587; Скальковский А. Двадцатипятилетие Дунайского казачьего войска // Одесский вестник. – 1853. – 14 нояб. (№ 131).

перспектива включення до складу Росії дунайських гирл, як ми бачимо, зокрема, на прикладі Сулинського, а задунайці – переважно слов'яни – засвоювали територію біля Георгіївського гирла (як і згадані вище некрасовці). Ймовірно, саме тому Скальковський приділяв увагу проблемі поповнення задунайських запорожців і якщо спершу (у 30-х рр. XIX ст.) зазначав, що “к ним стікалися утікачі з Росії, Польщі та князівств [дунайських], і тим підтримували побут цього товариства”, то згодом історик зображує цей процес без згадки про князівства, і відмічає, що ці “утікачі” були російськими та польськими поселенцями<sup>615</sup>.

Поряд з цим звернення дослідника до історії Задунайської Січі закономірно у контексті історії запорозького козацтва. Скальковський зробив спробу простежити долю колишніх запорожців після 1775 р., що мігрували за межі Російської імперії. Період з самого початку еміграції і до переходу частини козацтва на службу Росії у 1807 р. був найскладнішим для Скальковського з точки зору історичної реконструкції. У зображенні історії задунайських козаків простежується притаманна історикові тенденція ототожнювати перебіг історії запорозького козацтва з історією окремих кошів<sup>616</sup>. Спочатку, в “Хронологическом обозрении истории Новороссийского края”, Скальковський вважав, що існувало два коша: між Рущуком та Сілістрією (у сучасній історіографії місце заснування першого “кошу” вказується в Кучурганах, у 1778-1779 рр.), та заснований у 1803 р. у Георгіївського гирла Дунаю в урочищі Гедрилле-Богази, після витіснення звідти російських розкольників<sup>617</sup>. В “Истории Новой Сечи” Скальковський, опираючись на більшу кількість джерел, дає відомості стосовно трьох кошів, перший з яких за дозволом, даним з боку Туреччини селитися козакам на Дунаї, був заснований у 1780 р. на Георгіївському острові та тій частині материку, що розташована між правим берегом цього гирла, Чорним морем та оз. Разельм, і річкою Дунавцем відділявся від поселень Некрасовців<sup>618</sup> (сучасні історики відносять заснування Задунайської Січі як правильної військово-політичної організації до 1785-1786 рр.<sup>619</sup>). Конфлікти на економічному, частково політичному та релігійному підґрунті з розкольниками призвели до переселення турецьким урядом козаків до урочища Сеймени біля Гірсова (цей Задунайський Кіш, за Скальковським, існував до кінця XVIII чи до початку XIX ст.). Згодом втечі козаків до Росії змусили турецький уряд дозволити зайняти їм колишню місцевість з витісненням звідти некрасовців, що відповідає даним, поширеним у сучасній історіографії<sup>620</sup>. Засну-

<sup>615</sup> ХОИНК. – Одеса, 1838. – Ч. 2. – С. 115; ІНС. – С. 58-584.

<sup>616</sup> Скальковський А. Історія Нової Січі, або останнього Коша Запорозького. – С. 219.

<sup>617</sup> ХОИНК. – Одеса, 1838. – Ч. 2. – С. 115.

<sup>618</sup> Скальковський А. Некрасовці, живущі в Бессарабії. – С. 69.

<sup>619</sup> Бачинський А.Д. Січ Задунайська. 1775-1828 рр.: Історико-документальний нарис. – Одеса, 1994. – С. 16.

<sup>620</sup> ІНС-1. – С. 368; Скальковський А. Некрасовці, живущі в Бессарабії. – С. 69-70; ІНС. – С. 585; Бачинський А.Д., Бачинська О.А. Козацтво на півдні України, 1775-1869. – Одеса, 1995. – С. 13.

вання цієї Січі Скальковський у першому виданні ИНС відносив до періоду 1803-1812 рр., у другому та третьому виданнях – до 1806 (у час, коли задунайці стали масово емігрувати до Росії і з них було створено Усть-Дунайське військо<sup>621</sup>). У сучасній історіо-графії прийнята дата, близька до першої з них: 1803-1804 рр.<sup>622</sup> Необхідно відзначити, що відмінність висновків історика від прийнятих у сучасній історіографії значним чином пов'язана з фрагментарністю джерельної бази для дослідження предмету. Поряд з цим слід відзначити, що Скальковський став фактично першим істориком, який намагався дослідити історію Задунайської Січі (Січей), у тому числі поставив такі важливі проблеми як кількість і розташування кошей, відносини між козаками та турецькою державою, між задунайцями та некрасовцями у Нижньодунайському регіоні<sup>623</sup>.

Таким чином, проблематика, пов'язана з Придунайським регіоном, представлена у працях Скальковського у різних аспектах, передусім в історичному, а також економічному і політичному. Слід відзначити, що дослідник поєднує науковий підхід з вимогами політичного моменту та потребами урядової політики. Незважаючи на таке поєднання, інспіроване значним чином практичним ставленням до історії, властивим періоду діяльності А.Скальковського, йому вдалося окреслити цілу низку проблем для подальшого наукового дослідження, а також достатньо ґрунтовно вивчити історію формування населення регіону, історію Задунайської Січі, відкрити широкому загалу малознані сторінки російсько-турецьких воєн, пов'язаних з діяльністю українського козацтва. Поряд з цим у роботах, присвячених Бессарабській області, яскраво простежується його суспільна позиція, направлена на захист державних російських прав у регіоні – у тому випадку, коли вони мали на те політичне, економічне та культурне підґрунтя, пошук якого став одним з головних завдань А.Скальковського при зверненні до цієї проблематики.

***Lyudmyla Novikova***

***Danube region as an object of investigation in XIX c.:  
on an example of A.O.Skal'kov's'kyi's (1808-1898) works***

*Thanking to using of regional (local) approach in the article it has been revealed the common basement of on the face of it different scientific problems that has helped to get understand the main motives of drawing the interest of one of representatives of Odesa scientific society A.O.Skal'kov's'kyi towards the history, political state and economical development in Danube (mostly Low-Danube) region.*

<sup>621</sup> ХОИНК. – Одесса, 1838. – С. 115-116; ИНС. – С. 586; Скальковский А. Историческое введение в статистическое описание. – С. 429.

<sup>622</sup> ИНС-1. – С. 368; Бачинський А.Д., Бачинська О.А. Козацтво на півдні України. 1775-1869. – С. 13.

<sup>623</sup> Скальковський А. Історія Нової Січі, або останнього Коша Запорозького.. – С.368, 582-584; Скальковский А. Некрасовцы, живущие в Бессарабии. – С.69-70.

**Олександр Музичко**

**КОЗАКОЗНАВЧІ СТУДІЇ ОДЕСЬКОЇ ШКОЛИ ІСТОРИКІВ  
ПРОФЕСОРА І.А. ЛИННИЧЕНКА**

*У статті на базі широкого кола архівних та оприлюднених джерел досліджено козакознавчий компонент у науково-історичних студіях І. Линниченка, А. Флоровського, П. Клепацького, М. Слабченка, Є. Загоровського. На початку ХХ ст. ці науковці уособлювали одеську школу істориків на чолі з професором І. Линниченком.*

Інтенсифікація історичних досліджень в Одесі наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст. відбулась передусім завдяки діяльності плеяди видатних істориків, професорів Новоросійського університету (НУ). Деякі з них згуртували навколо себе низку учнів, однодумців, які, керуючись порадами вчителя, досліджували різні аспекти історії. Найбільше підстав існує для виокремлення у тогочасному одеському історіографічному середовищі школи істориків вихованця В. Антоновича, професора кафедри руської історії НУ Івана Андрійовича Линниченка (1857-1926)<sup>624</sup>. Як зазначав один із його учнів А. Флоровський, “з середовища слухачів по одеському університету виокремилась значна група його безпосередніх учнів по науковій роботі”<sup>625</sup>. Осмислюючи цей історіографічний феномен пізніше, він застосував визначення “школа учнів І. Линниченка”<sup>626</sup>. Це неформальне інтелектуальне співтовариство мало базові риси університетських історико-наукових шкіл: яскравого лідера/вчителя, осередок і видання (Бібліографічне товариство при НУ (І. Линниченко називав його фактично “історико-літературним”) та його “Известия”), концептуально-методологічну основу (синтез ідей регіонознавчого, “обласницького”, підходу школи В. Антоновича та державницької, історико-правової школи російсько-імперської історіографії). Учні професора розробляли напрямки наукових студій свого вчителя: історію літератури, історію селянства, історію правових інститутів, історію зарубіжних слов'ян, слов'янофілської ідеології. У другій половині 1910-х рр. у студіях школи виокремилась провідна тема: історія Південної України. Хоча І. Линниченко вважав своїм натх-ненником у справі організації власної школи В. Антоновича, його школа мала спільні риси з іншим відгалуженням київської школи – “новою київською школою” М. Довнар-Запольського: 1) історична україністика була

<sup>624</sup> Див. про нього: Лабунька М. Микола Павлович Дашкевич та Іван Андрійович Линниченко // 125 років Київської академічної традиції. – Нью-Йорк, 1993. – С. 243-263; Непомнящий А.А. І.А. Линниченко: неизвестные страницы биографии известного историка // Непомнящий А.А. Подвизники кримведения. – Симферополь, 2006. – С. 169-187.

<sup>625</sup> Флоровский А. Памяти проф. И.А. Линниченко // Возрождение (Париж). – 1926. – 29 июля.

<sup>626</sup> Листи А. Флоровського до В. Галяса // Василь Терентійович Галяс (біографічні матеріали до 85-річчя з дня народження); упорядник В.М. Хмарський. – Одеса: Гермес, 2006. – С. 40.

лише одним із компонентів зацікавлень учнів І. Линниченка та М. Довнар-Запольського у поєднанні з русистикою та славистикою; 2) підвищена увага до соціально-правових та соціально-економічних явищ історії; 3) українська національна ідея не була базовою для їх досліджень<sup>627</sup>. Водночас, на світогляд, зокрема, на козакознавчий дискурс деяких учнів І. Линниченка мали значний вплив й опоненти одеського професора, що буде продемонстровано надалі.

Визначення критеріїв для виокремлення певної наукової школи є однією з найбільш дискусійних тем в історіографії. Натомість більш плідним вважаємо дослідження внеску І. Линниченка та його учнів у розробку різних аспектів історії. Саме такий підхід у поєднанні з ретельним студіюванням особистих відносин між членами школи дозволить визначити її специфіку, суттєво доповнити уявлення про історію історичної науки в Одесі та Україні загалом. Метою цієї статті є визначення внеску І. Линниченка та деяких його учнів у розвиток козакознавства. Основою статті є історіографічні джерела (праці істориків), частково маловідомі історіографам. Наші вкрай нечисленні попередники лише фрагментарно висвітлили цю тему, до того ж поза контекстом дослідження “школи І. Линниченка” як одного з феноменів української регіональної історіографії<sup>628</sup>. Більш-менш повно досліджено внесок у козакознавство М. Слабченка, що дозволяє нам утриматись від докладного розгляду цього аспекту проблеми<sup>629</sup>. Незважаючи на те, що з від’їздом І. Линниченка із Одеси до Криму наприкінці 1919 р. створений ним осередок фактично розпався, верхні хронологічні межі статті сягають 1930-х рр., адже між І. Линниченком і деякими його учнями зберігався відчутний інтелектуальний зв’язок аж до самої смерті вчителя, а традиції школи жевріли до репресій над більшістю її членів. Недаремно, у травні 1921 р. М. Слабченко через одного зі спільних знайомих передав вчителю уклін від А. Флоровського, свої новітні роботи, роботи А. Флоровського, Є. Загоровського, П. Клепацького та наголосив: “хай всі ці книжки будуть хоч невеликою подякою за те, що Ви для нас зробили. Я зокрема не зможу нічим віддячити Вас і

<sup>627</sup> Музичко О. Педагогічна діяльність І. Линниченка в Одесі наприкінці XIX – на початку XX ст.: етапи, особливості, значення // Південний Захід. Одесика. Історико-краєзнавчий науковий альманах. – 2007. – Вип. 4. – С. 167-190; Музичко О. Професор І.А. Линниченко та його одеські учні наприкінці XIX – на початку XX ст.: осередок, гурток, школа? // Записки наукового товариства імені Т. Шевченка. Пр. історико-філософської секції. – Львів, 2008. – Т. 256 (CCLVI). – С. 342-362; Музичко О. Київська школа істориків В. Антоновича та Одеська школа істориків І. Линниченка: порівняльний аналіз // Людина. Світ. Суспільство (до 175-річчя філософського факультету). – 2009: Між. нар. наук. конф. (21-22 квітня 2009 р.): матеріали доп. та виступів. – К., 2009. – Ч. V. – С. 108-110.

<sup>628</sup> Щербак В. Українське козацтво: формування соціального стану. Друга половина XV – середина XVII ст. – К., 2000. – С. 32; Новікова Л. З історії дослідження українського козацтва в Одесі. XIX – кінець XX ст. // Одеса козацька. Наукові нариси. – Одеса, 2008. – С. 127-150.

<sup>629</sup> Заруба В. Історик держави і права України академік Михайло Слабченко. – Дніпропетровськ, 2004. – С. 321-369.



за моральну і часто матеріальну допомогу, яку Ви мені завжди надавали”<sup>630</sup>.

Серед українських істориків XIX – початку XX ст. мало хто працював виключно на ниві козакознавства, але більшість з них не оминали цю тему. Одеські історики XIX ст. не були виключенням: А. Скальковський, О. Маркевич, П. Іванов. П. Андріанов час від часу звертались до історії козацтва, акцентуючи увагу на південно-українських сторінках його історії (Нова Січ, задунайське козацтво, нащадки козаків на Одещині). Як вихованець київського університету Св. Володимира, учень В. Антоновича, І. Линниченко, безумовно, отримав солідний запас знань з історії українського козацтва. Однак він згадував, що саме курси В. Антоновича з історії козацтва значною мірою розчаровували слухачів, які чекали більшого від вченого, що мав серед студентів репутацію другого після М. Костомарова знавця цього історичного явища<sup>631</sup>. Втім, хоча надалі І. Линниченко зосередився на дослідженні середньовічної історії Галичини, протягом майже всього життя він приділяв певну увагу й історії козацтва. Про це свідчить хоча б одна з перших його публікацій у 1889 р. на сторінках “Киевской старины”, в якій він піддав нищівній критиці працю німецького автора про історію українських та російських козаків<sup>632</sup>. Принагідно рецензент привітав зростання інтересу на Заході до цієї сторінки історії. І. Линниченко також розглядав козацтво як один з найславетніших феноменів історії Росії, не розділяючи українське та російське козацтво. Про тогочасний інтерес І. Линниченка до козацької проблематики свідчить й епістолярний матеріал. Так, у листі до історика Дону В. Дружиніна він просив повідомити джерела про взаємини Донців та Запорожців<sup>633</sup>. У лекційному курсі з історії західних слов'ян, який І. Линниченко читав протягом 1889-1895 рр. у Московському університеті, він згадував про українське козацтво у контексті історії Речі Посполитої. Він висвітлював обставини реєстрової реформи Стефана Баторія, фактично підтримавши так звану “Баторієву легенду”, згідно з якою саме цей монарх вважався засновником козацтва. На думку лектора, С. Баторій, прагнучи зміцнити свою підтримку у державі, перший організував людей, які тікали від утисків з різних місць<sup>634</sup>.

Перебуваючи в Одесі у статусі професора НУ (1896 – 1919), І. Линниченко і надалі продовжував приділяти певну увагу козакознавчій тематиці, щоправда, у контексті більш загальних питань. Іноді науковець звертався до історії козацтва у процесі наукової комунікації. Так, на сторінках “Записок НТШ” М. Грушевський надрукував з власною

<sup>630</sup> Державний архів при Раді міністрів АРК. – Ф. 538. – Оп. 1. – Арк. 43, 59.

<sup>631</sup> Линниченко И. Речи и поминки. – Одесса, 1914. – С. 257.

<sup>632</sup> Киевская старина. – 1889. – № 5. – С. 663-666.

<sup>633</sup> Російський державний архів літератури та мистецтва. – Ф. 167. – Оп. 1. – Спр. 314. – Арк. 25.

<sup>634</sup> Линниченко И.А. История западных славян. – М. 1895. – С. 78.

передмовою отриманий від І. Линниченка текст записки німецького автора кінця XVIII ст. Ф. Гендльовіка про запорожців (1789)<sup>635</sup>. У цьому рідкісному виданні висвітлювалась доля запорожців після ліквідації Запорозької Січі. Примірник рідкісної праці виявився в одеській бібліотеці, з якого її скопіював І. Линниченко. Професор зачіпав історію козацтва в університетських та публічних лекціях. Так, у 1913 р. він прочитав “яскраву та ґрунтовну” доповідь про російських царів Михайла Федоровича й Олексія Михайловича, під час якої висвітлив роль козацтва та інших представників “демократичної партії” тодішнього суспільства в обранні на царювання Михайла Федоровича. Ця теза відповідала настроям тогочасної здебільшого демократично налаштованої інтелігенції. Тому не дивно, що згідно з повідомленням одеської газети, численна аудиторія нагородила І. Линниченка тривалими оплесками<sup>636</sup>. Іноді козацька проблематика відбивалась і в студентських доповідях на семінарах у І. Линниченка. Наприклад, студент Д. Буяльський зробив доповідь на тему “Вопрос о личности Петрика”.

Про інтерес І. Линниченка до історії козацтва свідчить низка документів, що відклались в його особистому архіві: актови джерела з історії Гетьманщини, праця П. Іскри про добу Руїни<sup>637</sup>. Найбільш промовистим з них є чернеткова рукописна замітка І. Линниченка під назвою “Казачество”<sup>638</sup>. Цей документ з’явився внаслідок маловідомого епізоду в історії НУ. У 1902 р. військовий міністр Російської імперії зініціював складання докладних історичних праць про кожне з козацьких військ за певною програмою авторства І.П.Попова: 1) козацтво як колонізатор; 2) як охоронець державних кордонів; 3) православної віри; 4) як військова сила. Програма передбачала висвітлення окремих питань: 1) чи самобутньо розвивалось це військо чи утворилось за розпорядженням уряду; 2) чи був однорідним племінний склад; 3) чим зумовлено оподаткування козацького війська державними податками; 4) чим зумовлене утворення низки видів озброєння у війську 5) землеволодіння; 6) чим викликано утворення окремих козацьких областей; 7) поширення нових урядових чи місцевих господарчих закладів. У 1905 р. І. Попов помер і складання історії загальмувалось. 5 лютого 1909 р. від військового отамана Війська Донського до Ради НУ надійшла пропозиція Доручити комусь із професорів скласти історію цього війська. Найімовірніше, І. Линниченко взяв на себе цю місію, але згодом відмовився від неї. У згаданій замітці він встиг зупинитись лише на огляді теорій походження козаків. Він виділив три основні групи

<sup>635</sup> Записки НТШ. – Т. 101. – 1911. – Кн. 1. – С. 134-141.

<sup>636</sup> Три века (в одесском библиографическом обществе) // Южная мысль. – 1913. – 24 февраля.

<sup>637</sup> ДАОО. – Ф. 153. – Оп. 1. – Спр. 492. – 108 арк.; Спр. 484: “Жалобы гетману в Черниговскую полковую канцелярию от 17 ноября 1713 г., 23 октября 1726 г. (копии)”; Спр. 485: Указ Малороссийской войсковой канцелярии, выданный князю Шаховскому И.П. на владение хутором Тиницкого в 1746 г.”.

<sup>638</sup> ДАОО. – Ф. 153. – Оп. 1. – Спр. 57. – Арк. 1-9.

теорій: 1) етимологічні; 2) історичні (чорно-клобуцька Міллера), бродяги; 3) козаки не особливий народ, а стан, яке виокремилось з туземного населення. Останній підхід він намагався розвинути услід за М. Максимовичем і М. Дашкевичем. Інші теми він лише намітив: козацтво Північно-Східної Русі; економічні причини; заселення Південної Русі селянами; причини козацьких війн – прагнення дворян захопити землі, що зайняли селяни, та покріпачити їх.

Опубліковані статті І. Линниченка свідчать про досить суперечливе ставлення професора до запорозького козацтва. Це не дивно, адже ці статті мали суспільно-політичний, гостро-публіцистичний та емоційний характер. У середині 1884 р. І. Линниченко услід за Т. Шевченком схилився до потрактування запорозького козацтва як символу українського народу, захисника України<sup>639</sup>. Однак надалі історик віддалявся від українського національного руху, заперечуючи й автономістські потрактування української минувшини. У відомому відкритому листі до М. Грушевського він висловив доволі традиційну для багатьох істориків (О. Лазаревський) думку про те, що у другій половині XVII ст. козацька старшина збагачувалась за рахунок простих козаків. У цьому зв'язку він зазначив, що “демократический строй Малороссии существовал лишь среди Запорожья – буйного военного товарищества, немисли-мого в культурном государстве”. Отже, автор визнав демократизм Січі, але водночас наголосив на “некультурності” запорожців, що вже відповідало традиціям російської державницької історіографії (С. Соловйов)<sup>640</sup>. Однак у тому самому 1917 р. І. Линниченко вже зобразив запорожців як зразок дисциплінованості, що, вочевидь, свідчило проти твердження про їх асоціальність та некультурність: “вспомните запорожскую вольницу, самое буйное и разнузданное товарищество в мире. Буйные кутилы, в мирное время пропивавшие все, кроме своей шабли и рушницы, во время похода были не только самыми ревностными членами общества трезвости, но и слепо подчинялись своим атаманам; в запорожском войске господствовала самая железная дисциплина с жесточайшими наказаниями за военные проступки. И буйные запорожцы понимали, что только дисциплина дает залог успеха на войне”<sup>641</sup>.

Напевно, відчуваючи суперечливість своїх тверджень, у 1919 р. І. Линниченко наголосив, що Москві вже не знадобилось вбивати ідеально демократичний лад Січі, адже ще до 1775 р. це зробила сама старшина<sup>642</sup>. Незважаючи на ці епізоди інтелектуальної біографії І. Линниченка, навряд чи є підстави зарахувати його до спеціалістів з історії козацтва, як це зробив вже у 1896 р. відомий

<sup>639</sup> Линниченко И. Взаимные отношения Руси и Польши до половины XIV ст. – Ч. 1. – Русь и Польша до конца XII в. – К., 1884. – С. 1.

<sup>640</sup> Линниченко И. Малорусский вопрос и автономия Малороссии. Открытое письмо проф. М.С. Грушевскому //Украинский сепаратизм в России. – М., 1998. – С. 266.

<sup>641</sup> Линниченко И.А. Что такое дисциплина //Одесский листок. – 1917. – 6 августа.

<sup>642</sup> Линниченко И.А. Малорусская культура //Украинский сепаратизм в России. – М., 1998. – С. 320.

московський історик Д. Корсаков у листі до Д. Яворницького. Ймовірно, Д. Корсаков віддав данину певному стереотипові, що був поширений серед російських істориків, згідно з яким усі українські історики, а особливо кияни, так чи інакше зараховувались у спеціалісти з цієї титульної українознавчої проблематики<sup>643</sup>. Втім, ця думка Д. Корсакова так і залишилась унікальною.

Як часто буває, учні пішли далі, ніж їх вчитель. Для М. Слабченка, П. Клепацького, Є. Загоровського та А. Флоровського історія козацтва набула значення помітного напрямку наукової діяльності. Особливо значним був внесок в історіографію одного зі старших учнів І. Линниченка Михайла Слабченка (1882-1952) – студента історико-філологічного та юридичного факультетів. Перебування на двох факультетах вплинуло на особливості наукового дискурсу історика – у 1909-1910-х рр. він приділяв підвищену увагу саме правовим аспектам розвитку козацтва. Це відповідало науковому світогляду І. Линниченка, якій віддав певну данину традиціям історико-правового напрямку. Перша наукова, й водночас перша значною мірою козакознавча, робота згодом видатного українського історика з'явилась значною мірою завдяки джерелознавчим консультаціям професора<sup>644</sup>. У вересні 1908 р., даючи відгук на роботу М. Слабченка у київських архівах, І. Линниченко зауважив, що його учень “ретельно працював у київських архівах, зробив за короткий термін масу цінних виписок з актів”. Професор клопотав про продовження терміну відрядження молодому історикю для завершення наукової роботи. М. Слабченко зазначав, що за порадою свого вчителя звернувся до документів зі збірки О. Лазаревського, що зберігалися у бібліотеці Київського університету<sup>645</sup>.

Іншим архівним джерелом для М. Слабченка слугували матеріали архіву Малоросійської колегії, що зберігались у рукописному зібранні Харківського університету. Дослідник надрукував у додатку 36 документів з цього зібрання за період 1730 – 1770-х рр.<sup>646</sup>. Захоплений відгук І. Линниченка приніс М. Слабченку золоту медаль. На основі матеріалу, що не увійшов в його медальну роботу, М. Слабченко видав “Опыты по истории права Малороссии”, де також приділив увагу еволюції козацьких правових традицій. Як додаток до цих праць слід розглядати виданий М. Слабченком “Протокол відпускних листів гетьмана Апостола 1728 року” чи “Діаріуш Генеральної канцелярії”<sup>647</sup>.

Перші праці М. Слабченка були написані під безпосереднім впливом І. Линниченка, а через нього й В. Антоновича. Їх еднав

<sup>643</sup> Епістолярна спадщина академіка Д.І. Яворницького. – Вип. 1. – С. 259.

<sup>644</sup> Слабченко М. Малорусский полк в административном отношении: Историко-юридический очерк // Записки историко-филологического факультета ИГУ. – Вып. 1. – Одесса, 1909. – 436 с.

<sup>645</sup> ДАОО. – ф. 45. – Оп. 4. – Спр. 2633. – Ар. 109, 113.

<sup>646</sup> Слабченко М. Малорусский полк в административном отношении: Историко-юридический очерк. – С. 329-424.

<sup>647</sup> Слабченко М. Протокол отпускных писем за гетмана Апостола 1728 года. – Одесса, 1913. – 115 с.

суворий позитивізм та брак власне соціологічного підходу. Праці М. Слабченка були предметом обговорення в колі членів школи І. Линниченка, зокрема, на засіданнях Одеського бібліографічного товариства при НУ<sup>648</sup>. Хоча у 1920-х рр. М. Слабченко надав своїм численним та фундаментальним працям марксистського забарвлення, деякі риси його поглядів перегукувались з думками І. Линниченка: він також критикував погляд на Запорізьку Січ як на однорідну соціальну громаду, віддавав перевагу соціальному чиннику у поясненні генези козацтва. На відміну від свого вчителя, М. Слабченко чимдалі еволюціонував у бік української державницької історіографічної традиції. Недаремно, він визнавав Січ українською державою. Доречно навести спогад О. Оглобина про те, що й у 1920-х рр. “нестримний й гарячий Слабченко завжди добрим словом поминав свого вчителя Линниченка і не забував, що вийшов “з школи Грушевського”<sup>649</sup>.

Однак ще більше аніж М. Грушевський на світогляд М. Слабченка-козакознавця вплинув Д. Яворницький, до речі, запеклий опонент, й навіть особистий ворог І. Линниченка. У листі до дніпропетровського колеги у 1929 р. М. Слабченко зазначав: “В царині історичних запитань я продовжую Вашу працю, беручи її в розрізах, що Ви їх лише торкалися. Продовжую Вас і по видавничій лінії, бо добивсь того, що весь січовий архів буде надруковано. Це й гордоці мої ну, і коли на це пішло, право бути Вашим духовним чадом чи учеником, чи десцендетом. Знаю я Ваші (думаю, всі) роботи ще від часів мого студентства. Вони мені допомогли й допомагають. Тому користаюся нагодою подякувати Вас не лише за люб’язність, але й за науку”<sup>650</sup>. Зокрема, услід за Д. Яворницьким М. Слабченко прагнув залучити до дослідження Січі археологічний матеріал.

Трохи згодом після М. Слабченка на початку 1910-х рр. до історії козацтва звернувся інший учень І. Линниченка Павло Клепацький (1885-1938?)<sup>651</sup>. На відміну від М. Слабченка, П. Клепацький більш епізодично звертався до історії козацтва. Досліджуючи історію Київської землі за доби її перебування у складі Великого князівства Литовського, П. Клепацький проаналізував проблему генези українського козацтва. Автор не прагнув дійти цілком нових висновків, але резонно зауважив, що “будь-якому новому дослідникові недостатньо лише примкнути до одної з існуючих вже думок, але необхідно також вказати підстави, чому він обрав ту, а не іншу точку зору”. Тому

<sup>648</sup> Клепатский П. Рец. на: Слабченко М. Опыты по истории права Малороссии // Известия Одесского библиографического общества при Новороссийском университете. – Одесса, 1913. – Т. 2. – С. 14-20.

<sup>649</sup> Оглобин О. В. Антонович та його історична школа // 125 років Київської академічної традиції. – Нью-Йорк, 1993. – С. 117.

<sup>650</sup> Епістолярна спадщина академіка Д.І. Яворницького. – Вип. 1. – С. 496.

<sup>651</sup> Див. про нього: Кот С. Клепатський П. // Видатні діячі науки і культури Києва в історико-краєзнавчому русі України. Біографічний довідник. – Ч. 1. – К., 2005. – С. 260-264.

одеський історик услід за попередниками здійснив аналіз відомих актових та наративних джерел<sup>652</sup>.

Це дозволило йому вказати на Черкаський повіт Київської землі як на колыску козацтва, наголосити на паралелізмі українських та татарських традицій козакування, простежити динаміку чисельності козацтва на Київщині. Він наголосив, що до другої половини XVI ст. козацтво, хоча й займалось промислами, здебільшого вело неосілий, розбишацький спосіб життя, вдаючись до пограбувань, “часто не розбираючи де свої, де чужі». Це враження мав посилити й набір епітетів, які вживав автор: “бесшабашное молодечество”, “авантюрист Д. Вишневецкий”, “притон казаков Днепр”. Таким чином, на відміну від Д. Яворницького, П. Клепацький відсував виникнення Запорозької Січі й загалом усталених форм організації козацтва на кінець XVI ст. Будь-які національні чи глибокі соціально-економічні чинники у діяльності козацтва він не зауважував. Попри те, що П. Клепацький на той час вже був відомим українофілом, діячем одеської “Просвіти”, його опис козацтва був позбавлений просвітянської романтизації й загалом більше перегукувався з поглядами критичного напрямку у козакознавстві, зокрема, російської державницької школи, у чому не можна не відчувати вплив І. Линниченка, який, за визнанням автора, брав “найближчу участь у розробці теми”.

Однак хвиля української національної революції суттєво вплинула на історичний світогляд П. Клепацького, зокрема, на його бачення місця козацтва в історії України. Протягом травня – липня 1918 р. він читав лекції з українознавства в Одеському Народному університеті та на українознавчих учительських курсах. Деяко згодом він видав ці лекції у вигляді короткого курсу. Хоча в історії України лектор, на відміну від багатьох українських авторів, не виокремив козацьку добу, він присвятив цьому явищу окрему лекцію. Орієнтація на досить різних за масштабом і дискурсом колег – М. Василенка, А. Кащенко, М. Грушевського, Д. Донцова, М. Слабченка – зумовила поєднання у його думках традицій народницької та державницької історіографії. П. Клепацький виділив три доби в історії козацтва – 1) козацтво як побутове явище, промисловці; 2) як оборонці православної віри та пригноченого селянства, козаки “вбивали особливо лютих поміщиків”; 3) з часів Хмельницького була утворена демократична республіка на чолі з Військом Запорітьким<sup>653</sup>. Кидається у вічі, що останнє явище історик, на відміну від М. Костомарова та Д. Яворницького, досить сильно відсував від дати утворення Січі. Натомість вже у наступній лекції П. Клепацький піддав Б. Хмельницького жорсткій критиці саме з народницьких

<sup>652</sup> Клепатский П. Очерки истории Киевской земли. Литовский период. – Т. 1. – Біла Церква, 2007 (перевидання 1912 р.). – С. 403-415.

<sup>653</sup> Клепацький П. 15 лекцій з історії України. – К., 1919. – С. 21-22.

позицій як володаря, що зрештою перетворив Республіку з народної у станово-козацьку. Випереджаючи М. Яворського, П. Клепацький характеризував повстання Б. Хмельницького як революцію, але додав, що її наслідками скористались козаки та шляхта, які знов покріпачили селянство.

Зулку Гетьманщини з Московією автор услід за Коркуновим та Єфименко трактував як “зверху протекторат, а знизу васалітет”, порівнюючи відносини між Україною та Москвою після 1654 р. з відносинами між Болгарією та Туреччиною після 1878 р. Подібну позицію він зайняв щодо І. Мазепи, визнавши його патріотом, але за тактикою - авантюристом. Загалом, одеський історик вважав, що наведені ним факти свідчать, що не гетьмани зраджували московських царів, а московські царі Україну, за що “така їм була й дяка...”<sup>654</sup>.

У 1920-х рр. на той час вже полтавський історик П. Клепацький звертався до історії козацтва здебільшого у джерелознавчому та історіографічному вимірах. Зокрема, він дослідив питання про достовірність повідомлень С. Величка і, головним чином, про історичність постаті канцеляриста Богдана Хмельницького Самійла Зорки. Проти історичності С. Зорки у свій час виступили І. Крип'якевич, В. Іконніков, Г. Карпов та деякі інші, за – М. Максимович, В. Антонович, Д. Багалій. П. Клепацький підтримав позицію останніх, але поставив за мету виокремити (“вилуцтити”) літопис С. Зорки з літопису С. Величка. Позаяк С. Величко користувався чотирма джерелами – С. Твардовським, С. Пуфендорфом, С. Зоркою та козацькими літописами, П. Клепацький порівняв тексти двох останніх: більш докладні повідомлення С. Зорки та короткі - козацьких літописів. В інших частинах своєї праці П. Клепацький доводив, рясно цитуючи літопис, що С. Величко працював як справжній історик-джерелознавець, що критично ставився до джерел. Водночас історик відзначив патріотизм та релігійність С. Величка<sup>655</sup>. Однак сьогодні думки П. Клепацького не поділяє більшість джерелознавців. Дещо пізніше була надрукована стаття П. Клепацького про значно менш відомий козацький літопис. Історик реконструював текст літопису на підставі порівнянь відповідних місць “Собрания исторического Ст. Лукомского” та його ж додатків до діаріюшів Титловського й Окольського, а також додатків С. Величка до тих же діаріюшів. Він дослідив хронологію літопису, склад і джерела. На відміну від І. Франка, П. Клепацький вважав цей літопис цінним джерелом<sup>656</sup>. Вже в одній зі своїх останніх праць П. Клепацький знову повернувся до вивчення українського козацтва у конкретно-історичному вимірі. Використавши матеріали полтавського архіву, він висвітавив процес

<sup>654</sup>Там само. – С. 24-25, 28, 48.

<sup>655</sup> Клепацький П. Літопис С. Величка // Записки Полтавського Інституту народної освіти. – 1925. – Кн. 2. – С. 37-76.

<sup>656</sup> Клепацький П. Про так званий “певний” (“достоверный”) руський” або рукописний козацький” літопис // Записки Полтавського Інституту народної освіти. – Т. 4. – 1926-1927. – Полтава, 1927. – С. 23-34.

формування місцевими дворянами, нащадками козацької старшини, козацьких загонів під час війни з Наполеоном<sup>657</sup>. Полтавський автор вступив у гостру полеміку зі своїм колишнім колегою по одеській школі істориком М. Слабченком та ще й з харків'янином М. Яворським, які вважали цей епізод проявом пробудження серед української еліти патріотичних, автономістських настроїв. На думку ж їх опонента це був лише прояв класових інтересів дворян.

Майже одночасно розпочали історичні й, зокрема, козакознавчі студії молодші учні І. Линниченка Євген Загоровський (1885-1938) та Антоній Флоровський (1884-1968). У праці, присвяченій політиці Російсько-імперської адміністрації щодо Нової Січі, Є. Загоровський, на підставі джерел, опублікованих А. Скальковським, О. Андрієвським, Д. Яворницьким та ін., продемонстрував, що існування Нової Січі суперечило державній політиці Російської імперії у Новоросії. Є. Загоровський не висловлював жодного жалю з приводу ліквідації Нової Січі або сумніву щодо доцільності цього кроку російської влади<sup>658</sup>. Однак у 1920-ті – на початку 1930-х рр. він помітно еволюціонував у бік української апологетичної традиції. Він підкреслено позитивно оцінив діяльність українського козацтва як способу самоорганізації південноукраїнського населення для боротьби з загарбниками. На відміну від попередньої праці, автор спирався не так на думки А. Скальковського, як на В. Антоновича, М. Грушевського та Д. Яворницького. Зокрема, він сприйняв “уходницьку” версію виникнення українського козацтва<sup>659</sup>. Автор чітко наголосив на тому, що російська влада всіляко намагалась обмежити економічну самостійність Нової Січі. Знаменно, що тепер автор дозволив собі емоційне зауваження про “трагічний кінець” Січі<sup>660</sup>. У статті 1930 р. Є. Загоровський підніс не так політичне, як економіко-колонізаційне значення діяльності козацтва на Півдні України. Він зазначив, що “на просторі “Вольностей” поступово все густіше осідає українська народна маса”. Зруйнування Нової Січі він розглядав як прояв конфлікту між старою, народною і новою, урядовою, формами колонізації Степової України<sup>661</sup>. Таким чином, заслугою Є. Загоровського як козакознавця є піднесення важливості козацького чинника в історії Півдня України, перенесення наголосу з вивчення політичних аспектів історії Січі на соціально-правові та економічні. Серед учнів І. Линниченка Є. Загоровський вперше запровадив козакознавство у педагогічний процес – з 1917 р. він читав в НУ спецкурс з історії українського козацтва. На засіданнях одеських

<sup>657</sup> Клепатський П. Дворянське земське ополчення (“козаки”) 1812 р. на Полтавщині // За сто літ. – 1930. – Кн. 5. – С. 6-21.

<sup>658</sup> Загоровський Е. Взаимоотношения Запорожья и Русской правительственной власти во времена Новой Сечи. – Одесса, 1913. – 23 с.

<sup>659</sup> Загоровский Е. Очерк истории Северного Причерноморья. – Ч. 1. – Одесса, 1922. – С. 84-87, 95.

<sup>660</sup> Загоровський Е. Запорозько-російська митна політика за часів Нової Січі // Юбілейний збірник на пошану акад. Д. І. Багаля. – К., 1927. – С. 810.

<sup>661</sup> Загоровський Е. Людність Степової України колись і тепер. – К., 1930. – С.50, 60, 62, 63.



наукових товариств він іноді популяризував здобутки зарубіжних козакознавців<sup>662</sup>.

Увага А. Флоровського<sup>663</sup> до козацької проблематики була зумовлена передусім його інтересом до історії селянства. Він згадував, що під час навчання у 4-й одеській гімназії розпочав читання літератури про кріпацтво під впливом свого гімназійного вчителя та друга Олександра Федоровича Музиченка (1875-1940) - аспіранта видатного психолога професора М. Ланге, члена історико-філологічного товариства при НУ, одеської "Просвіти", теоретика педагогіки, дослідника історії та побуту болгар і кримських татар, згодом професора Ніжинського історико-філологічного інституту<sup>664</sup>. З перших років навчання в НУ А. Флоровський, за його словами, "з особливим інтересом займався на семінаріях Штерна, Істріна, Щепкіна, та особливо Линниченка". Його сокурсник Л. Коган згадував, що А. Флоровський "привертав загальну увагу, кидаючись у вічі маленьким зростом та цілковито дівочим обличчям без жодного сліду рослинності. Він здавався хлопчиком років 14-15, що випадково одягнув студентську куртку та вліз у студентську аудиторію. Його дражнили, але він щиро ставився до жартів товаришів та вмів їх дотепно відпарувати. З перших днів занять він розпочав працювати систематично та серйозно, особливо з руської історії. У жодних політичних та громадських справах він участі не брав. Ним володіла лише одна думка: домогтися професури... В моїй пам'яті він залишився як щирий хлопець та ходячий енциклопедичний словник з руської історії. Він любив копірситись у різних довідниках, та з другого курсу в архівних матеріалах та іноді знаходив дуже цікаві факти"<sup>665</sup>. І. Линниченко зорієнтував свого учня на дослідження історії Катерининської законодавчої комісії 1767 р. Вже перша студентська робота з цієї теми принесла автору золоту медаль. Згодом він розвинув тему у магістерській дисертації, яку у 1916 р. за сприяння І. Линниченка з успіхом захистив у Московському університеті (опоненти - М. Богословський та Ю. Готье).

У роботах 1910-х рр. А. Флоровський висвітлив обставини участі запорізьких та донських козаків у Комісії та установив склад козацьких делегацій. Він наголосив, що серед російських урядовців не було однастайності щодо запрошення козаків. Деякі побоювались вільнодумства козацтва, прагнення автономізму, що й підтвердила робота Комісії. Одеський історик в кращих традиціях історико-правового напрямку продемонстрував перебіг виборів від козаків,

<sup>662</sup> Інститут рукопису Національної бібліотеки України ім. В.І. Вернадського. – Ф. X. – Спр. 22868. (Тези статті Є. Загорівського "Новые данные об украинско-турецких отношениях при Б. Хмельницком" - Огляд статті празького історика І. Рипки).

<sup>663</sup> Попова Т.Н. Заметки об изучении интеллектуальной истории А.В. Флоровского // Причорноморський регіон у контексті європейської політики. – Одеса-Ополе-Вроцлав, 2008. – С. 319-328.

<sup>664</sup> Архів Російської академії наук (далі – Архів РАН). – Ф. 1609. – Оп. 1. – Спр. 185.

<sup>665</sup> РНБ ВР. – Ф. 1035. – Оп. 1. – Спр. 39. – Арк. 32.

сутність бажань козацтва<sup>666</sup>. Зокрема, як і його вчитель, він дійшов висновку про бажання більшості козацької старшини запровадити кріпацтво<sup>667</sup>. Роботи А. Флоровського, зокрема, в їх козакознавчій частині, були досить позитивно сприйняті колегами, як згаданими опонентами, так і О. Кізеветерром<sup>668</sup> та Г. Максимовичем. Що-правда, останній, досліджуючи паралельно з А. Флоровським історію виборів до Законодавчої Комісії в Україні, зробив низку авторитетних та доречних виправлень у твердженнях свого одеського колеги та доповнив їх на основі нових джерел<sup>669</sup>. Зокрема, Г. Максимович зауважив, що більшість з містечок, де П. Румянцев скасував вибори, мали змішаний склад населення, а не були вцілент заселені козаками, як вважав А. Флоровський.

А. Флоровський не обмежився розглядом одного епізоду історії козацтва. Паралельно з Є. Загоровським він розпочав до висвітлення участі козацтва у колонізаційних процесах на Півдні України, проти чого не заперечував й І. Линниченко. Показовий випадок стався навесні 1919 р. під час доповіді А. Флоровського на одному з засідань “малороссийского отдела” комісії з вирішення національного питання при А. Денікіні, яку очолював І. Линниченко (на засіданні був присутнім й Є. Загоровський). І. Линниченко згадував, що один з колег “был смущен некоторыми фактами, приводимыми Флоровским – об участии казаков малороссийских в колонизации Новороссии. Но я заметил – историк не имеет права замалчивать факты, как бы невыгодны они ни были для его политических воззрений”<sup>670</sup>. Професор вчинив згідно з неодноразово задекларованим ним принципом розглядати історію “без гніву та пристрасті”, хоча він і не завжди дотримувався цього підходу<sup>671</sup>.

На початку 1920-х рр. спадщина А. Флоровського нараховувала близько 45 наукових робіт (2 книги, статті, брошури), в яких помітне місце посідала історія козацтва та доля нащадків козаків на півдні України. Швидше за все, у дусі епохи він збирався надати своїм подальшим роботам соціально-економічного спрямування. До цього його спонукало й педагогічне навантаження: у 1920-1922 рр. він викладав по 2 години на тиждень історію економіки Росії на

<sup>666</sup> Флоровский А. Из истории Екатерининской законодательной Комиссии 1767 года. Состав законодательной Комиссии. – Одесса, 1915. – С. 144-148, 175, 210-211, 472-485.

<sup>667</sup> Флоровский А. Из истории Екатерининской законодательной комиссии 1767 года. Вопрос о крепостном праве. – Одесса, 1910. – С. 74-79.

<sup>668</sup> Русские Ведомости. – 1915. – 14 октября.

<sup>669</sup> Максимович Г. Выборы и указы в Малороссии в Законодательную комиссию 1767 г. – Нежин, 1917. – Ч. 1. – С. 16, 227, 229, 245, 292, 294, 309 (на примірник цієї праці, що зберігається у фондах Наукової бібліотеки ОНУ ім. І.І. Мечникова є дарчий напис автора: “Глубокоуважаемому Ивану Андреевичу Линниченко от автора”).

<sup>670</sup> ДАОО. - Ф. 153. - Оп. 1. - Спр. 6. - Арк. 41.

<sup>671</sup> Линниченко И. Малорусский вопрос и автономия Малороссии. Открытое письмо проф. М.С. Грушевскому // Украинский сепаратизм в России. – М., 1998. – С. 253, 267-268.

факультеті зовнішніх відносин Одеського інституту народного господарства<sup>672</sup>.

А. Флоровський вважав, що успіх його роботам забезпечила “багата та ретельно опрацьована документальна основа”. Він неодноразово зазначав, що був одним із не багатьох активних відвідувачів Архіву Коша Січі Запорозької XVIII ст. та запровадив до наукового обігу чимало цінного матеріалу. Деякі документи він оприлюднив на досить високому археографічному рівні<sup>673</sup>. На початку 1920-х рр. він упорядковував архів Коша та зробив опис другої частини, який у свій час не зробив А. Скальковський<sup>674</sup>. А. Флоровський не обмежився лише архівом Коша, але залучив й джерела з Петроградського архіву Державної Ради щоб проілюструвати наполегливість та впертість українського козацтва у відстоюванні своїх традицій<sup>675</sup>. Про готовність автора сприйняти позитивну оцінку козацтва в українській духовній традиції свідчить й те, що найвідомішу зі своїх козакознавчих праць він супроводив епіграфом з фольклору “Хоч пропало військо Запорізьке, – не пропала слава...”<sup>676</sup>. Роботи А. Флоровського 1910-х – початку 1920-х рр. й досі є у історіографічному укрainознавчому процесу<sup>677</sup>.

Попри те, що в емігрантський, празький, період свого життя (1923-1968) А. Флоровський дотримувався традицій російської історіографії, він віддав данину й українській візії історії козацтва. Про це свідчать його праці початку 1930-х рр., присвячені чесько-російським взаєминам. У цьому контексті він згадав й про перебування “українських” (sic!) козаків – “представників військового братства, українських лицарів” – у Чехії на початку XVII ст. Автор зазначав, що як прибічники Австрії, козаки залишили у пам’яті чехів репутацію грабіжників. Однак під час повстання Б. Хмельницького у Чехії переважали позитивні відгуки про козаків (наприклад, Я. Каменського). З іншого боку, А. Флоровський висловився щодо полеміки навколо думки чеського історика Ф. Палацького про вирішальний вплив чеських таборитів XV ст. на генезу українських козаків. Цю думку заперечували М. Костомаров та В. Ламанський.

Учень І. Линниченка зауважив, що “в категоричній формі це твердження не може бути прийнято, адже “українське козацтво – доволі складне соціальне та національне явище та його виникнення

<sup>672</sup> ДАОО. – Ф. Р-129. – Оп. 1. – Спр. 72. – Арк. 61.

<sup>673</sup> Флоровский А. Депутаты Войска Запорожского в законодательной комиссии 1767 года // ЗООИД. – Т. 30. – Одесса, 1912. – С. 327-377.

<sup>674</sup> Василь Терентійович Галяс. – С. 31; Архів РАН. – Ф. 1609. – Оп. 1. – Спр. 11. – 3 арк.

<sup>675</sup> Флоровский А. Пикинерский вербунок в Новороссии. – Одесса, 1916. – С. 1-3.

<sup>676</sup> Флоровский А. Депутаты Войска Запорожского в законодательной комиссии 1767 года // ЗООИД. – Т. 30. – Одесса, 1912. – С. 327.

<sup>677</sup> Мельник А.Г. Склад депутатів від України // УІЖ. – 1999. – № 2. – С. 105-113; Сурева Н.В. Накази депутатам законодавчої комісії 1767-1768 рр. від Новоросійської губернії // Південна Україна XVIII-XIX ст.. Записки науково-дослідної лабораторії історії ЗДУ. – Вип. 7. – 2003. – С. 56-57.

ніяк не можна пов'язати з перебуванням на українській території декількох десятків чеських вояків". Він наполягав на тому, що козацтво мало багато домашніх корінь. Водночас він зазначав чеську присутність серед козаків<sup>678</sup>. Паралелі з чеськими воїнами науковець проводив й майже через 20 років в узагальнюючій праці<sup>679</sup>. Однак, на думку А. Винара, джерельно він не зміг вказати "жодного органічного пов'язання між козацькими дружинами і чеськими військовими ротами"<sup>680</sup>. В контексті дипломатичної історії Європи початку XVIII ст. А. Флоровський звертався й до постаті гетьмана І. Мазепи<sup>681</sup>. На жаль, козакознавчий і загалом українознавчий компонент (праці про Закарпаття) у працях А. Флоровського емігрантського періоду майже не зауважені сучасними дослідниками. Вважаємо, що цей компонент не доцільно поєднувати з поняттям "русистика", який має включати лише праці історика присвячені території етнічно російських земель або принаймні території сучасної Російської Федерації (те ж саме слід зауважити щодо наукової спадщини І. Линниченка та інших його учнів).

Отже, козакознавча тематика посідала помітне місце у науковій діяльності І. Линниченка та його учнів, хоча найчастіше вона була "розчинена" у більш загальних питаннях історії України. Причому І. Линниченко та А. Флоровський розглядали українське козацтво здебільшого у контексті російської історії, М. Слабченко, П. Клепацький – українському. Зрештою до останньої позиції після помітних коливань схилився й Є. Загоровський. Однак всі історики визнавали принципово важливу роль козацтва в історії України, зокрема, Південної, а А. Флоровський єдиний серед членів школи включив козацтво у ширший контекст міжнародних зв'язків у Центрально-Східній Європі. Скепсис засновника школи І. Линниченка щодо романтизації української історії і, зокрема, козацтва призвів до позитивних наслідків – його учні обрали шлях позитивістських досліджень, де емоції найчастіше поступалися місцем науковому аналізу. Найбільш вагомим був внесок школи у джерелознавство історії козацтва, зокрема, у вивчення Архіву Коша Запорозької Січі. Наведений матеріал підтверджує українознавчу репутацію цієї школи, яка започаткувала традиції україністики в Одеському університеті.

**Oleksandr Muzychko**

***Cossack studies of Odesa historical school of professor I.A. Lynnychenko***

*In the article on the basis of wide circle of archival and published sources the Cossack topic in the works of I. Lynnychenko, A. Florov's'kyi, E. Zagorov's'kyi, M. Slabchenko, P. Klepats'kyi has studied. In early XX c. these scientists represented Odesa historical school with professor I. Lynnychenko at the head.*

<sup>678</sup> Архів РАН. – Ф. 1609. – Оп. 1. – Спр. 73. – Арк. 12, 14-15, 21-23.

<sup>679</sup> Флоровський А.В. Чехи и восточные славяне. – Прага, 1947. – С. 326.

<sup>680</sup> Винар А. Огляд історичної літератури про початки української козаччини // Український історик. – 1965. – № 1-2. – С. 36.

<sup>681</sup> Архів РАН. – Ф. 1609. – Оп. 1. – Спр. 102. – 36 арк.

## ДОСЛІДЖЕННЯ ІСТОРІЇ ГЕТЬМАНЩИНИ ОДЕСЬКИМИ ІСТОРИКАМИ ХІХ – ПЕРШОЇ ТРЕТИНИ ХХ СТ.

*В статті на основі робіт одеських істориків ХІХ – початку ХХ ст., з'ясовано, що вони розглядали історію Гетьманщини, здебільшого, в контексті історії Південної України і, зокрема, у її взаємозв'язку з Запорозькою Січчю.*

У вітчизняній науці є теми, інтерес до яких не згасає. До них належить історія козацтва та козацької держави другої половини ХVІІ – ХVІІІ ст. Зазначена проблематика перебувала в центрі уваги дослідників минулого з різних українських регіонів, навіть віддалених від історичних земель Гетьманщини. Відомо, що важливим центром вивчення історії України і козацтва у ХІХ – ХХ ст. була Одеса. В центрі уваги одеських вчених передусім перебувала минувшина Півдня України, історія Запорозької Січі, Чорноморського козацького війська, Задунайської Січі та інших козацьких формувань цього регіону<sup>682</sup>. Однак це не означає, що історики Одеси не приділяли належної уваги вивченню минулого Гетьманщини.

Внеску одеських вчених у вивчення окремих аспектів історії Гетьманщини присвячена низка наукових праць. Серед них слід відзначити нарис Л. Новікової в книзі “Одеса козацька” присвячений дослідженню історії українського козацтва в Одесі в ХІХ – кінці ХХ ст., де, зокрема, проаналізовано доробок О. Левшина, О. Маркевича і М. Слабченка<sup>683</sup>, а також праці В. Хмарського та О. Синявської присвячені доробку історик О. Маркевича. Низка історіографічних досліджень присвячена внеску у вивчення історії Гетьманщини М. Слабченка, зокрема, монографії С. Водотики<sup>684</sup>, І. Кураса І. та В. Заруби, статті С. Андрєвої, В. Ващенко, Н. Фроюк, І. Верби, П. Пирога, Т. Гончарука, Ю. Шаповала та ін.<sup>685</sup>

<sup>682</sup> Бачинська О. А. Дунайські козаки в Одесі (Задунайські, чорноморські та усть – дунайські козаки) // Одеса козацька: Наукові нариси. – Одеса, 2008. – С. 158 – 164.

<sup>683</sup> Новікова Л. В. З історії дослідження українського козацтва в Одесі. ХІХ – кінець ХХ ст. // Одеса козацька: Наукові нариси. – Одеса, 2008. – С. 131.

<sup>684</sup> Водотика С.Г. Академік Михайло Єлисейович Слабченко: нарис життя та творчості. – К.;Херсон, 1998. – 141 с.

<sup>685</sup> Ващенко В. П. М. Є. Слабченко про розвиток промисловості України в другій половині ХVІІ – першій половині ХІХ ст. // Академік М. Є. Слабченко: наукова спадщина і життєвий шлях: Зб. ст. – Одеса, 1995. – С. 48–59; Ващенко В. П., Фроюк Н. М. Питання екології України ХVІІІ – першої половини ХІХ ст. в дослідженнях С. Слабченка // Там само. – С. 76–79; Верба І. В. М. Є. Слабченко та О. П. Оглоблин // Там само. – С. 42–47; Гончарук Т. Г. Питання розвитку українського ринку другої половини ХVІІ – першої половини ХІХ ст. в працях М. Є. Слабченка // Там само. – С. 60 – 63; Пиріг П. В. Проблеми торгівлі Чернігівщини другої половини ХVІІ століття в науковій спадщині М. Є. Слабченка // Там само. – С. 69–75; Заруба В. Історик трагічної долі (Академік Михайло Єлисейович Слабченко) // Архіви України. – К., 1992. – № 5-6. – С. 76–90; Пиріг П. В. М. Є. Слабченко про торгівлю

Проте, комплексного дослідження внеску одеських вчених у вивчення історії Гетьманщини дотепер здійснено не було. Адже в центрі уваги історіографів розглядався переважно доробок одеських вчених на ниві вивчення історії запорізького козацтва та інших козацьких формувань південної України.

Підґрунтям виникнення наукового інтересу одеських вчених до історії Гетьманщини були не тільки економічні, але й культурні зв'язки Одеси з Лівобережною Україною, що мали місце від кінця XVIII ст. Важливу роль в історії міста відіграли нащадки козацько-старшинських родів Гетьманщини: Михайло Кир'яков (Кирьяченко) – перший начальник одеської митниці, Григорій Кир'яков (Кирьяченко) – перший городничий та поліцмейстер Одеси, брати Андрій та Антон Шостаки – будівельники міста, Олександр Тройницький – редактор “Одесского вестника” та ін.<sup>686</sup>. Серед найяскравіших фігур, що започаткували традиції розгляду історії Гетьманщини слід назвати Олексія Іраклієвича Левшина (1799 – 1879 рр.) – градоначальника м. Одеси у 1831 – 1837 рр. Будучи вихованцем Харківського університету, О. Левшин захопився українофільськими ідеями. В їхньому річці були ним написані 1816 р. “Листи з Малоросії”, наступного року видані в типографії Харківського університету. Цю працю характеризують певні суперечності у ставленні до козацької історії Гетьманщини, притаманні і іншим тодішнім авторам. З одного боку, О. Левшин наголошував на необхідності підняття української народної мови до рівня літературної (тоді, на його думку, “малоросіяни славою своїх вчених творів можливо зможуть змагатися з найосвіченішими народами Європи”)<sup>687</sup>, вказував на шанування українським населенням Лівобережжя пам'яті Гетьманщини і сам ставився до неї з повагою (наприклад, у Мгарському монастирі поблизу Лубен він бачив портрет “Апостола, колишнього малоросійського гетьмана. Риси обличчя являють розумну людину, а червоний одяг, булава та довгі сиві вуса показують, що він керував стародавніми малоросіянами”<sup>688</sup>), свідчив про негативне ставлення місцевого населення до росіян (на це свідчення О. Левшина звернув увагу В. Січинський<sup>689</sup>) і те, що войовничий дух українських козаків не зник в їх нащадках, для яких слово “козак” має велике значення<sup>690</sup>. З іншого боку, О. Левшин нега-

---

Чернігівщини в другій половині XVII ст. // 36. матеріалів науково – практичної конференції “Берестецька битва в історії України”. – Рівне; Плошева, 1996. – С. 132 – 134; Його ж: Одеський історик М. Є. Слабченко про землеволодіння на Чернігівщині у другій половині XVII ст. // Сіверянський літопис. – 2004. – № 4. – С. 30 – 34; Шаловал Ю. “Справа” академіка М. Є. Слабченка // Вісник Академії наук України. – 1993. – № 2. – С. 51 – 54; Його ж: “Фантазер” Михайло Слабченко // День. 2005. – 16 квітня (№ 68).

<sup>686</sup> Гончарук Т. Г. Роль представників українських козацьких родів в історії Одеси (кінець XVIII – першої половини XIX ст.) // Одеса козацька: Наукові нариси. – С. 89 – 108, 119 – 122.

<sup>687</sup> Левшин О. І. Письма из Малороссии. – М., 1816. – С. 104.

<sup>688</sup> Там само. – С. 25 – 26.

<sup>689</sup> Січинський В. Чужинці про Україну. – Львів, 1991. – С. 66.

<sup>690</sup> Левшин О. І. Письма из Малороссии. – С. 1, 3, 14, 25, 37, 60, 108 – 109.

тивно оцінював постать І. Мазепи та вказував на її непопулярність серед місцевого населення<sup>691</sup>.

Л. Новікова звертає увагу на те, що по службі в м. Одесі О. Левшин спілкувався з Аполлоном Олександровичем Скальковським (1808 – 1898), який у майбутньому став визначним дослідником історії Запорозького козацтва<sup>692</sup>. Детально вивчаючи минуле Запорозжя, А. Скальковський не міг оминати різноманітних зв'язків Січі з Гетьманщиною, наводячи щодо цього багато цінного фактичного матеріалу. Вченого цікавили питання торгівлі Гетьманщини із Запоріжжям. А. Скальковський розглядав асортимент товарів, які привозилися на Січ з Гетьманщини (горілка, продовольчі продукти, риболовні сіті, тютюн, полотно, килими та ін.) та тих, що прямували у зворотному напрямку (сіль, “гурецькі товари”, вовна, монета та ін.). Історик вказував і на перешкоди цій торгівлі з боку російських урядовців: дії митників в Кременчуці та Переволочній, заборону купцям Гетьманщини привозити на Січ срібну монету та ін.<sup>693</sup>

А. Скальковський звертав увагу на роль окремих діячів з Гетьманщини в історії Запоріжжя (вплив гетьмана Д. Апостола на повернення запорожців в російське підданство, діяльність полковника В. Капніста щодо будівництва фортеці на запорозьких кордонах та боротьбу з гайдамаками<sup>694</sup>, переговори 1753 р. між «мазепинцями» Ф. Мировичем та Ф. Нахимовським та представниками запорожців в Криму та ін.)<sup>695</sup>. А. Скальковський розглядав випадки переселення запорожців до Гетьманщини, вказуючи, що мотивом цього часто було бажання завести родину і перейти в «світський, обивательський стан.<sup>696</sup>» З іншого боку, вчений вказував і на зворотній процес. Зокрема, на підставі документальних матеріалів він стверджував, що останній кошовий П. Калнишевський “походив із козацького і дворянського звання малоросійського, із Лубенського полку”<sup>697</sup>. Розуміючи не лише тісний економічний, але і духовний зв'язок між Січчю та Гетьманщиною, А. Скальковський вважав досить важливим факт формального підпорядкування Січі гетьману К. Розумовському (хоч і зазначав, що реальної влади над Запоріжжям гетьман не отримав). “Відтоді титул *гетьмана обох берегів Дніпра і військ Запорозьких* став більш реальним...” – стверджував А. Скальковський<sup>698</sup>, наводячи також листу-

<sup>691</sup> Там само. – С. 108 – 109.

<sup>692</sup> Новікова Л. В. З історії дослідження українського козацтва в Одесі. – С. 131.

<sup>693</sup> Скальковський А. О. История Новой Сечи или последнего Коша Запорожского. На основании подлинных документов Запорожского архива. – Одесса, 1846. – Ч. 1. – С. 293.

<sup>694</sup> Скальковський А. О. История Новой Сечи. – Ч. 2. – Одесса, 1846. – С. 43, 162.

<sup>695</sup> Скальковський А. О. Секретная переписка Коша Запорожского (1734 – 1763) // Киевская старина 1886. – №2. – С. 334 – 335.

<sup>696</sup> Скальковський А. О. История Новой Сечи.. – Ч. 1. – С. 354

<sup>697</sup> Там само. – С. 387.

<sup>698</sup> Скальковський А. О. История Новой Січі, або останнього Коша Запорозького. – Дніпропетровськ, 1994. – С. 311.

вання між гетьманом керівництвом Січі (донесення К. Розумовському кошового Г. Федорова та ін.<sup>699</sup>)

Від 1839 р. в Одесі сформувалася група істориків навколо “Одеського товариства історії і старожитностей”. З початку свого існування в сфері інтересів товариства була історія всієї України, зокрема Гетьманщини. Саме тому одеське товариство замовило портрети гетьманів: Б. Хмельницького, П. Дорошенка, І. Мазепи, Д. Апостола, К. Розумовського та інших діячів Гетьманщини, які сьогодні знаходяться у фондах Одеського історико-краєзнавчого музею<sup>700</sup>. У “Записках” товариства містилася інформація, яка безпосередньо або опосередковано торкалася історії Гетьманщини. Серед таких публікацій можна назвати: розвідку фінського вченого Вільгельма Габрієля Лагуса (1786–1859) “Карл XII в Південній Росії” (в 3 т.), де, зокрема, описано шлях відступу військ Карла XII і Мазепи після Полтавської битви, який повторив вчений; “Опис Дніпра” (3 т.), переданий професором Московського університету Іваном Дмитровичем Беляєвим (1810–1873), ймовірно написаний гетьманом І. Мазепою після успішних Азово-Дніпровських походів на замовлення Петра I; дослідження уродженця Петербургу Олексія Івановича Мартоса (1790–1842) “Матеріали з історії Запоріжжя: полковий суддя Мартос М. В.” присвячене постаті полкового судді Лубенського полку Мартина Васильовича Мартоса (1698–1706) (10 т.); ґрунтовну збірку уродженця міста Канева історика Олексія Олександровича Андрієвського (1845–1902) “Матеріали з історії Запоріжжя та прикордонних відносин” (16 т.), де між іншим були наведені документи про напади запорожців на маєтки полкової старшини та ін.; розвідку професора Київського університету Василя Олексійовича Більбасова (1838 – 1904) “Про права малоросійських козаків на землі, якими вони володіють” (26 т.) та ін. Безперечно важливий вплив на дослідження історії Гетьманщини мала археографічна діяльність товариства<sup>701</sup>.

Подальша концентрація істориків-науковців в Одесі була пов’язана з відкриттям Одеського (Новоросійського) університету у 1865 р. Це сприяло притоку до міста викладацьких кадрів, що продовжили місцеву дослідницьку традицію в галузі історії козацтва та сприяли піднесенню діяльності Товариства історії і старожитностей.

У зв’язку з історією південної України розглядалися окремі аспекти вивчення міст Гетьманщини також іншими одеськими істориками, зокрема викладачами Одеського (Новоросійського) університету. Серед них можна згадати розвідку одеського вченого Павла Андрійовича

<sup>699</sup> Скальковський А. О. История Новой Сечи. – Ч. 1. – С. 79.

<sup>700</sup> Гава О. Козацькі портрети Одеського державного історико-краєзнавчого музею // Чорноморського минувшина. – Одеса, 2008. – Вип. 3. – С. 182 – 184.

<sup>701</sup> Хмарський В.М. Археографічна діяльність Одеського товариства історії та старожитностей. – Одеса, 2002. – С.346 – 348; Новікова А.В. З історії дослідження українського козацтва в Одесі. – С. 136.



Іванова (1860–1917/1918)<sup>702</sup> “Боротьба Малоросійської колегії з Кримським ханством”, яка була вміщена у 5 томі “Записок” товариства, зокрема, досліджувалося життя Миргородського полку за часів Малоросійської колегії, відносини із Запоріжжям, розглядалися випадки врегулювання цивільних питань між гетьманом та запорожцями.

Першим одеським істориком, який почав присвячувати історії Гетьманщини окремі дослідження, можна вважати Олексія Івановича Маркевича (1847 – 1903), уродженця Полтавської губернії, який з 1879 р. викладав в Одеському (Новоросійському) університеті. Інтерес до історії Гетьманщини О. Маркевича був зумовлений в тому числі його походженням зі старовинного козацько-старшинського роду<sup>703</sup>. Вчений пишався своїм родоводом і на протязі всього життя займався збиранням документів та матеріалів з його історії, їх ретельним науковим вивченням, складанням генеалогічного древа свого роду<sup>704</sup>. Погляди О. Маркевича на історію Гетьманщини, зокрема, представлені в працях “Південна Росія за часів Петра Великого” (1891), “Південна Русь за часів Катерини II” (1893) і в низці заміток про діячів українського визвольного руху XVII ст. Б. Хмельницького, Ю. Хмельницького, М. Ханенка, в статтях та розвідках з історії України в енциклопедичних виданнях. Собі за мету О. Маркевич ставив, насамперед, показати за яких умов Україна (“Малоросія”), що в середині XVII ст. самостійною державою увійшла до складу Московської держави, до кінця XVIII ст. перетворилася на безправну частину Російської імперії. Він доводив, що обмеження державного устрою України, втручання в її внутрішню і зовнішню політику розпочалося ще з перших років союзу з Московською державою, посилилося на початку XVIII ст., а за часів Катерини II переросло у політику цілковитого знищення національних установ українців та поневолення селянства. В своїх роботах О. Маркевич докладно зупинявся на питаннях про союз України з Росією в 1654 р., діяльності Мазепи, боротьбі старшини за автономію України в першій половині XVIII ст.

О. Маркевич оцінював І. Мазепу як освічену людину, видатного політика, адміністратора і полководця, що діяв передусім в інтересах старшини<sup>705</sup>. Головною особою в подальшій боротьбі старшини з російським урядом за автономію Гетьманщини О. Маркевич вважав П. Полуботка, який сміливо протестував проти знищення української самостійності. Вчений вважав, що арештом Полуботка та створенням Малоросійської колегії по суті закінчується відкрита політична боротьба української аристократії, яка відстоювала автономію України. Подальша

<sup>702</sup> Музичко О.Є., Хмарський В.М. До історії київської історичної школи: Павло Андрійович Іванов // УІЖ. – 2006. – № 5. – С. 152 – 153.

<sup>703</sup> Синявська О.О. Історик Олексій Іванович Маркевич: життя та діяльність. – Одеса, 2003. – С. 19 – 25.

<sup>704</sup> Маркевич О. І. Марковичі. – К., 1890. – 55 с.

<sup>705</sup> Маркевич О. І. Южная Россия при Петре Великом // Одесский вестник. – 1891. – 10 апреля.

історія України, зазначав О. Маркевич, була поступовим перетворенням її устрою за російським зразком. І хоча царський уряд допускав деякі дипломатичні поступки, навіть у вигляді воскресіння гетьманства, все ж це була “лише тінь самостійності України, позбавлена життєвої сили.”<sup>706</sup>

Остаточне скасування політичних установ України, на думку О. Маркевича, відбулося за часів правління Катерини II. Причину скасування владних інституцій козацької державності О. Маркевич вбачав в тому числі і у внутрішньому становищі. Розповідаючи про скасування Гетьманщини, він зазначав, що козацька старшина, так само як і народні маси, зустріла нові порядки з пасивною покірливістю, хоча вільнолюбний дух зберігся у народі – своєрідним його проявом були заяви українських депутатів в Комісію по складанню нового Уложення в 1767 р., які вимагали реставрації гетьманства на Україні<sup>707</sup>. Вчений робив висновок, що, проводячи свою політику, уряд Петра I не надавав ані найменшого значення умовам розвитку побутового та духовного життя народу, а уряд Катерини II перейшов до політики остаточного знищення національних установ українців та поневолення селянства<sup>708</sup>.

Серед викладачів Одеського (Новоросійського) університету початку ХХ ст. помітною постаттю був Олександр Грушевський (1877 – 1942/1943), який здобув авторитет в тому числі, знавець і дослідник Козацько-Гетьманської держави XVII – XVIII ст. Академік Д. Багалій підкреслював цінність досліджень цього вченого щодо “Історії Русів”. О. Грушевський ґрунтовно проаналізував національні та суспільно-політичні погляди автора видатної пам’ятки української історіографії, визначив її концепцію, подав свої спостереження над проблематикою твору, простежив характер його оцінок в науковій літературі ХІХ ст. У цей самий час в Одеському університеті навчався Михайло Єлисейович Слабченко (1882–1953) – майбутній вчений, академік ВУАН, якому судилося вивести дослідження історії Гетьманщини в Одесі на новий якісний рівень. На відміну від О. Маркевича, М. Слабченко своїм походженням не був безпосередньо пов’язаний із землями історичної Гетьманщини (Михайло Єлисейович народився в одеському передмісті в родині каменярів)<sup>709</sup>. Отже, його захоплення минулим Гетьманщиною передусім зумовлювався інтересом до історії української державності козацької доби.

Історик розглядає питання адміністративно – територіального поділу Гетьманщини, організації полкового і сотенного управління та місцевого самоуправління, військової справи, організації промисловості та торгівлі, судової справи тощо. Утворення Гетьманщини з її особливим устроєм він відносить до достатньо пізнього часу – часу з’єднання України з Московською державою, називаючи його з’єднанням держави

<sup>706</sup> Там само. – 18 марта.

<sup>707</sup> Там само. – 18 марта.

<sup>708</sup> Там само. – 8 апреля.

<sup>709</sup> Заруба В. Слабченко М.Є. – Дніпропетровськ, 2003. – С.4.

з державою<sup>710</sup>. Гетьманщину характеризує як республіку з окремими елементами представницької демократії. Також звертає увагу на статус козацької держави після 1654 р., визначивши, що між Україною та Московською державою існували відносини васальної залежності.

Ще будучи на першому курсі Одеського університету, М. Слабченко написав роботу “Селянське питання в законодавчій комісії Катерини II”, а трохи пізніше світ побачило дослідження «Малоросійський полк в адміністративному та господарському відношенні» (1908), де на основі великої кількості першоджерел автор порушив малодосліджені на той час питання політичного і судового устрою Гетьманщини і дав загальну оцінку характеру відносин між Україною і Росією після Переяславської угоди 1654 р. Саме в цій роботі М. Слабченко наголошував, що Гетьманщина була республікою з окремими елементами представницької демократії. В той же самий час М. Слабченко працює над монографією “Досліди з історії права Малоросії XVII і XVIII ст.” (1911), яку він присвятив юридичним проблемам Гетьманщини, проаналізував систему покарань в Україні<sup>711</sup>. У своїй монографії “Центральні установи України XVII – XVIII ст.” (1918). М. Слабченко вперше в українській історіографії докладно розглянув суспільно-політичний характер Гетьманщини, подав еволюцію українського суспільства у порівнянні з аналогічними процесами в Західній Європі. Монографія М. Слабченка “Судівництво на Україні XVII – XVIII ст.” (1919) стала однією з перших спроб проаналізувати зазначену проблематику з позицій державницького напрямку української історіографії. На думку історика, зі зміною економічного укладу Гетьманщини змінювалося і її право та юридичні основи<sup>712</sup>.

З 1922 р. почала виходити монументальна серія хронологічно й тематично пов'язаних між собою монографій М. Слабченка під загальною назвою “Організація господарства України від Хмельниччини до Світової війни”, яка принесла йому найбільшу наукову славу і, власне, за яку йому було присуджено ступінь доктора наук<sup>713</sup>. Звертаючись до проблем історії Гетьманщини, історик розглядає події в Україні другої половини XVII – XVIII ст. з точки зору існування соціальної диференціації в українському суспільстві, боротьби між окремими соціальними групами. Водночас він відзначає, що українське суспільство у своєму фактичному становищі поступово наближається до становища відповідних класів у російському суспільстві, тим самим знищуючи надбання Хмельниччини, яка показала можливість створення буржуазно-демократичної держави. Разом з політикою імперії, у скасуванні прав Гетьманщини вчений звинувачує частину української еліти, яка слідувала власним егоїстичним інтересам.

<sup>710</sup> Курас І. Слово про Михайла Слабченка // Київська старовина. – 1994. – №1. – С. 42.

<sup>711</sup> Заруба В. Слабченко М.Є. – С. 321.

<sup>712</sup> Там само. – С. 322.

<sup>713</sup> Слабченко М. Є. Организация хозяйства Украины от Хмельниччины до мировой войны. – Одесса, 1925. – Т. 4. – С. V, 1 – 3, 6 – 8.

Обґрунтував вчений і концепцію визначальної ролі торгівельного капіталу в соціально-економічному розвитку суспільства у томі під назвою “Нариси торгівлі і торговельного капіталізму Гетьманщини в XVII – XVIII ст.” Тут досить докладно розглядалися питання про зміни функціонування торговельного капіталу в умовах розвитку економіки, в тому числі промисловості, які відбулися під час та після Визвольної війни середини XVII ст. та аналізувалися причини та наслідки активного проникнення російського купецького капіталу на український ринок<sup>714</sup>.

В монографіях М. Слабченка наводився досить широкий фактичний матеріал про розвиток різних форм землеволодіння. Він констатував, що у зв’язку зі стабілізацією полково-сотенної системи в Гетьманщині поширювалася рангова земельна власність. Окрім цього ним було юридично підтверджено і подвірне землекористування з одночасним утворенням спеціального інституту межовиків – коморних та підкоморних. Історик проаналізував і систематизував доступні відомості про “могоричі” та виникнення стану “могоричників” куди входили найповажніші особи округи. М. Слабченком був наведений досить широкий фактичний матеріал про розвиток різних форм промисловості Гетьманщини. Аналізуючи відомості про ремесла, промисли, мануфактури і фабрики, М. Слабченко прагнув сформулювати закономірності їхнього розвитку. В його роботах висловлено низку цікавих думок про розвиток вотчинної, казенної і купецьких мануфактур, про перші фабрики в Україні<sup>715</sup>. Порушуючи проблему товарно-грошових відносин у Гетьманщині, М. Слабченко стверджував, що, починаючи з 1649 р. тут карбувалася “власна українська монета”<sup>716</sup>. Пізніше це твердження викликало дискусію серед дослідників грошового обігу України.

М. Слабченко висунув гіпотезу про О. Безбородька як автора “Історії Русів”<sup>717</sup>. Показово, що викладач Одеського (Новоросійського) університету до 1917 р., професор Павло Клепацький знайшов документи, які свідчили на користь цієї гіпотези<sup>718</sup>. Поряд з М. Слабченком у 1920-х рр. працював відомий одеський історик Саул Якович Боровий (1903 – 1989), серед досліджень якого була розвідка “Євреї в Лівобережній Україні у XVII-XVIII ст.” (роботу не було опубліковано), де розгляд питань українсько-єврейських взаємин тісно переплітається з проблемами історії українського козацтва. Тісна дружба та співпраця пов’язувала М. Слабченка з відомим істориком, уродженцем Києва Олександром Петровичем Оглобліним (1899 – 1992), що також досліджував питання

<sup>714</sup> Слабченко М. Є. Организация хозяйства Украины от Хмельниччины до мировой войны. – Одесса, 1925. – Т.3. – С. 4, 17, 103.

<sup>715</sup> Слабченко М. Є. Организация хозяйства Украины от Хмельниччины до мировой войны. – Одесса, 1922. – Ч. 1, т.2. – С. 20 – 21, 118.

<sup>716</sup> Слабченко М. Є. Чи була в Гетьманщині своя монета? // Науковий збірник за рік 1925. – К., 1926. – С. 64 – 66.

<sup>717</sup> Заруба В. Слабченко М.Є. – С. 321

<sup>718</sup> Клепацький П. Листування О. Безбородька зі своїм батьком як історичне джерело// Ювілейний збірник на пошану академіка М.С.Грушевського. – К., 1928. Т. 1. – С. 280 – 285

вітчизняної соціально-економічної історії, зокрема, історію промисловості (у 1925 р. були опубліковані дві його монографії — “Мануфактура в Гетьманщині” і “Предкапіталістична фабрика”). Невипадково у 1926 р. саме в Одесі в актовій залі колишнього університету О. Оглоблін успішно захистив дисертацію на основі своєї монографії “Предкапіталістична фабрика”, за що йому було присуджено (першому в Україні) ступінь доктора історії української культури. В тому ж році він став дійсним членом Одеської науково-дослідної кафедри історії України і дійсним членом Одеського наукового товариства при ВУАН. Після хвиль репресій, що спричинили усунення з Одеси не лише М. Слабченка, але майже усіх представників його школи, у 1938 р. саме О.Оглоблін став професором Одеського університету по кафедрі історії України. У цей час він продовжував вивчення історії Гетьманщини, зокрема, доби гетьмана І. Мазепи (щоправда в його працях цього періоду надто відчувався тиск радянської ідеології)<sup>719</sup>.

Підсумовуючи доробок вчених Одеси у вивченні історії Гетьманщини можна зробити висновок, що одеські дослідники минулого першої половини ХІХ ст. розглядали Гетьманщину здебільшого в контексті історії Південної України і, зокрема, у її взаємозв'язку з Запорозькою Січчю. Першим одеським дослідником, який почав ґрунтовно займатись вивченням саме історії Гетьманщини можна вважати О. Маркевича. Цю традицію продовжив М. Слабченко, який у 1920-х рр. по праву вважався одним з провідних дослідників української державності козацької доби, особливо її правової та соціально-економічної історії. Отже, досліджуючи минуле Гетьманщини, одеські історики пройшли шлях від наукового інтересу до історії України (“Південної Росії”) в цілому та вивчення проблематики дотичної до питань історії Південної України (зокрема Запорозької Січі) в першій половині ХІХ ст. до ґрунтовних праць щодо різних аспектів політико-правової та соціально-економічної історії Козацької держави від Хмельниччини до ліквідації гетьманства в першій чверті ХХ ст. Зазначені традиції були перервані заборонами та репресіями з боку влади з кінця 1920-х рр., проте вони знайшли продовження у працях одеських істориків пізнішого періоду.

***Alisa Logeshnyk***

***Research of history of Getmanshyna by Odesa historians XIX - first third of the XX c.***

*In the article on the basis of works of Odesa historians XIX - beginning of the XX c., it is found out, that they examined history of Getmanshyna, mostly, in the context of history of South Ukraine and, in particular, in its intercommunication with Zaporozhian Sich.*

---

<sup>719</sup> Мезько-Оглоблін О. Дослідження і матеріали (до століття народження історика).– К., 2000. – Т.1. – С. 174 – 175.

### КОШТОРИС ВАРТОСТІ НЕОБХІДНИХ РОБІТ НА ЧУМАЦЬКИХ ШЛЯХАХ ПОВ'ЯЗАНИХ З ТОРГІВЛЕЮ ОДЕСИ 1840 Р., ЯК ІСТОРИЧНЕ ДЖЕРЕЛО

*Наведений документ складений у березні 1840 р. є кошторисом необхідних робіт на шляхах пов'язаних з торгівлею Одеси. Документ свідчить про стан і напрямки так званих “чумацьких шляхів” у Херсонській губернії.*

В літературі неодноразово вказувалося на важливе місце Одеси в історії чумацького промислу. В середині XIX ст. до Одеси щорічно приходили сотні тисяч чумацьких возів з зерном та іншими товарами призначеними на експорт<sup>720</sup>. Водночас вже з другої чверті зазначеного століття на шляху чумакування зростали різні перешкоди, які призводили до кризи зазначеного промислу і до того, що, за словами історика І. Слабеєва, “чумаки, що приїздили з вантажами до Одеси, нерідко замість заробітку мали тільки збитки”<sup>721</sup> (“чумаки біднішають і біднішають, а худоба їхня гине через нестачу кормів” – констатував у 1858 р. одеський статистик А. Скальковський<sup>722</sup>). Зазначені перешкоди передусім зустрічали чумаків на шляхах до Одеси. В разі перевезення товару так званими “транзитними” або “чумацькими” дорогами, поміщики брали платню за переїзд через свої землі, окрім того з чумаків стягували кошти за переправи, мости, водопої, випас худоби. Водночас стан цих шляхів був вкрай поганим (“...вони ніколи й ніким не ремонтуються, а мости і гаті на них облаштовуються та утримуються власниками тих земель, по яким вони проходять”, – писав у 1863 р. одеський автор А. Ерделі, притому зазначаючи: “відомо, що торговельний рух здебільшого проходить саме цими шляхами, що називаються також транзитними або чумацькими”<sup>723</sup>.) До Одеси прямувала ціла низка таких “чумацьких шляхів”. “Значна кількість чумацьких шляхів розходилася віялорізно від Одеси по колишній Херсонській губернії, а далі переходила в сусідні губернії: Подільську, Київську, Полтавську, Катеринославську й Таврію” – зазначав історик та етнограф Н. Букатевич<sup>724</sup>.

Влада, переважно, лише тоді звертала увагу на стан таких шляхів, коли вони співпадали з офіційними поштовими трактами. Однак напрямки поштових шляхів часто не відповідали потребам місцевого господарства. У більшості випадків вони визначалися,

<sup>720</sup>Слабеєв І.С. З історії первісного нагромадження капіталу на Україні. (Чумацький промисел і його роль у соціально-економічному розвитку України XVIII – першої половини XIX ст.). – К., 1964. – С. 62, 63.

<sup>721</sup> Там само. – С. 78.

<sup>722</sup> Скальковский А. О направлении железных дорог в Южной России // Экономический указатель. – 1858. – № 63. – С. 232.

<sup>723</sup> Эрдели А. Проселочные иаи транзитные дороги, как статья дохода // Одесский вестник. – 1863. – 26 октября.

<sup>724</sup> Букатевич Н. Чумацтво на Україні. Історично-етнографічні нариси. – Одеса, 1928. – С. 70 – 71.

виходячи з політичних міркувань. Іноді місцеве населення було змушене сплачувати збори на утримання поштових шляхів, будь-яка необхідність в яких вже давно зникла. Наприклад, у 1831 р. представники дворянства Херсонської губернії просили змінити напрям дороги між Миколаєвом та Одесою, посилаючись на те, що вона, здебільшого, прямує, шляхом, який був прокладений, ще до заснування в Одесі російського торговельного порту (тобто до указу від 27 травня 1794 р.) і мав з'єднувати колишній торговий порт Очаків з колишнім центром чорноморського козацтва Слободзеєю (“Тепер існуюча від Миколаєва до міста Одеси дорога, – писали представники херсонського дворянства, – у теперішньому її стані є початковою, тобто: ще в часи командування цим краєм покійним фельдмаршалом князем Суворовим, вона створена через ...заснування від міста Херсону через урочище Спаське до Слободзеї і до кордону Подільської губернії к Дністру військової козацької пошти..., до створення Одеси, коли уся комерція приєданого від Порти краю та сусідніх губерній зосереджувалася в Очакові”, однак пізніше зазначали автори прохання “дорога ця, не зважаючи на незручності місцевості, не зважаючи на пожертви які потрібно було застосувати на будівництво мостів через лимани Григор'євський, Дофінський та Тилігульський і через річки Сасик та Березань, що завжди коштували земській повинності значних витрат, залишилася та мала залишатися незмінною ...тоді як потреби в існуванні цієї дороги для комерції, через відсутність останньої в Очакові, немає жодної”)<sup>725</sup>.

Генерал-губернатор М. Воронцов звертав особливу увагу на шляхи пов'язані з одеською торгівлею (“М. Воронцов, як ніхто з генерал-губернаторів, атакував уряд доповідними записками з пропозиціями відкривати нові комунікаційні лінії” – зазначає сучасний історик В. Шандра<sup>726</sup>), зокрема, виходив з пропозиціями будівництва залізниць. Реалізувати такі проекти генерал-губернатору не вдалося. Однією з суб'єктивних причин цього була надмірна заощадливість на упереджене ставлення до залізничного будівництва міністра фінансів імперії Є. Канкріна, який часто виступав опонентом М. Воронцова щодо багатьох питань економічної політики. Однак М. Воронцову вдалося переконати Є. Канкріна виділити гроші на ремонт звичайних ґрунтових шляхів. 29 вересня 1838 р. царем була “височайше затверджена доповідь п. міністра фінансів, про покращення торговельних трактів, які прямують до Одеси” теренами Херсонської губернії та визначено асигнувати на ці потреби 250 тис. крб. щорічно з місцевих доходів. Реалізацією зазначеної постанови, як повідомляв у 1840 р., М. Воронцов займалася “створена в Одесі з інженер-полковника Морозова, капітана Казарінова та чиновника мого штату титулярного

<sup>725</sup> ДАОО. – Ф. 1. – Оп. 191. – Спр. 24 за 1831 р. – Арк. 27.

<sup>726</sup> Шандра В. Новоросійський та бессарабський генерал-губернатор М.М. Воронцов // Український історичний журнал. – 2002. – №1. – С. 76.

радника Артинова [комісія] для покращення торгових трактів, що прямують до Одеси по Херсонській губернії<sup>727</sup>. Голова комісії Г. Морозов вніс вагомий внесок у розбудову Одеси, проте, вочевидь, через його зайнятість на роботах в місті – на посаді голови Одеського будівельного комітету, голови комісії щодо завершення будівництва Бульварних (Потьомкінських) сходів та ін. – більшість проектів щодо ремонту чумацьких шляхів здійснив інший член комісії Казарінов<sup>728</sup>. Через відсутність у краї М. Воронцова, втілення в життя зазначеної постанови затрималося більше ніж на рік. Воно почалося у 1840 р. по поверненні генерал-губернатора з-за кордону.

Готуючи ремонт чумацьких шляхів, місцева влада звертала увагу на ті з них, що були пов'язані не лише з постачанням зерна до Одеси, але і з соляною торгівлею (більш притаманною для попередніх періодів в історії чумакування). Так, 7 лютого 1840 р. М. Воронцов наказував інженеру корпусу шляхів сполучення полковнику Г. Морозову: “Зважаючи на те, що по відкриттю пароплавного сполучення між Аккерманом та Овідіополем, через Дністровський лиман, більша частина транспортів з Бессарабії до Одеси, з сіллю та іншими місцевими продуктами будуть спрямовуватися на Аккерман та Овідіополь..., наказати одному з офіцерів корпусу інженерів шляхів сполучення, призначених для занять з покращення торговельних трактів у Новоросійському краї, оглянути зараз же прямий великий тракт, що веде від Одеси до Овідіополя (біля хутора Зантага, через Татарку, Барабойські хутора і потім виходить поблизу колонії Вакаржі на стовбовий поштовий шлях) та скласти необхідні міркування про покращення, які він визнає за потрібне здійснити по цьому тракту, щоб транспорти могли прямувати ним до Одеси без усіляких перешкод та затримок.”<sup>729</sup> Відповідний огляд був здійснений Казаріновим, який склав проекти щодо будівництва необхідних мостів, зрізів косогорів тощо<sup>730</sup>.

Ремонт шляхів, як зазначалося вище, часто поєднувався з пропозиціями щодо їх перенесення. Як ініціаторами, так і супротивниками подібних перенесень часто виступали місцеві поміщики. Наприклад, на весну 1840 р. до переліку необхідних робіт було додано зміну чумацького шляху з Одеси до Тирасполя здійснену за пропозицією поміщика Достанича. Згідно з наказом М. Воронцова від 25 лютого 1840 р. інженер Казарінов, оглянувши цю дорогу, визначив її головні вади: “поштова дорога від Одеси до м. Тирасполя прямує через безліч крутих і глибоких балок через які хоч і влаштовано мости, але усі вони пошкоджені і переїзду через них не існує”. Він зробив висновок, що пропозиція Достанича є вигідною, оскільки тоді дорога “пройде рівним степом зі спусками і підйомами пологими” і це “не лише дозволить уникнути

<sup>727</sup> ДАОО. – Ф. 1. – Оп. 192. – Спр. 99 за 1840 р. – Арк. 84.

<sup>728</sup> Пилявский В. Военные инженеры // Вечерняя Одесса. – 1987. – 10 октября.

<sup>729</sup> ДАОО. – Ф. 1. – Оп. 192. – Спр. 99 за 1840 р. – Арк. 1.

<sup>730</sup> Там само. – Арк. 6.



великих витрат, але і значно скоротить шлях.<sup>731</sup> Внаслідок цього до переліку робіт в березні 1840 р. було включено крім ремонту поштового та чумацького шляху Одеса – Тирасполь ще й облаштування “чумацького тракту” “від Одеси через масток Достанича до Тирасполя”, приблизна вартість якого мала скласти 6000 крб. без вартості будівництва мостів, що ще не була визначена. Однак проти облаштування нової ділянки чумацького шляху за пропозицією Достанича виступили інші землевласники. Так, дрібний поміщик Михайлов у проханні до М. Воронцова зазначав, “що Достанич силою намагається три роки знищити дві дороги, як поштову влаштовану ще до 1793 р., що прямує від Одеси до Тирасполя на Кучурганський міст, так і транзитну вигідну та пряму без усяляких колін, балок та гір, прокладену ще мешканцями Порти та польськими (вочевидь маються на увазі піддані Речі Посполитої. – Т.Г.) від Бендер, Кишинева та Кучурганського мосту до м. Хаджибея (теперішньої Одеси), а потім яка прямує повз шинка губернського секретаря Карпова... звідси повз дачі колезького асесора Козленко, повз також шинку чиновника Колонтаєва ... до хутора Вигоди...”<sup>732</sup>. На думку Михайлова, Достанич, який вже був власником кількох шинків (і за 12 років до цитованої скарги виграв конкуренцію щодо шинкарства у Михайлова), саме через бажання влаштувати ще один придорожній шинок ініціював перед владою перенесення поштового та “транзитного шляху” Одеса – Тирасполь. “...Достанич, – стверджував у скарзі Михайлов, – забажав збудувати шинок, але через далекую відстань від його маєтку і для уникнення даремних збитків вирішив будівництво це припинити, а влаштував шинок під горою поблизу свого села та моїх хуторів, до яких і переносить дорогу поштову та транзитну; робить через дачу мою дві дороги, на шкоду сіножатей та посівів, обтяжуючи сильно мешканців хуторів..., через одне лише небажання перенести свій шинок на попередню дорогу, що її ще турки проклали, і позбавляючи тим мене безвинно щорічного доходу до 6000 карбованців від чиншу та сіна, оскільки при шинку існує вельми малий випас для численних волів від транспортів, що проїжджають, то вони, зупинившись женуть воли на мій сінокіс та хліб, чинять мені значний та невідшкодний збиток”. Михайлов же, ремствуючи на свавілля чиновників, які при перенесенні шляху порушили його право власності (володіння маєтком від 1793 р.), просив принаймні провести через його землі не дві, а один шлях і при шинках виділити достатньо землі для випасу худоби, щоб проїжджаючи чумаки не пустошили його ниви та сіножаті<sup>733</sup>. Показово, що Михайлов нагадував, що чумацький шлях Тирасполь – Одеса фактично повторював шлях Бендери – Хаджибей (Одеса), який виник ще за османського панування. На те, що чумацькі шляхи до Одеси першої половини ХІХ ст. були спадкоємцями таких самих

<sup>731</sup> ДАОО. – Ф. 1. – Оп. 192. – Спр. 99 за 1840 р. – Арк. 7, 8.

<sup>732</sup> Там само. – Арк. 157.

<sup>733</sup> ДАОО. – Ф. 1. – Оп. 192. – Спр. 99 за 1840 р. – Арк. 157.

шляхів до Хаджибея (Одеси) XVII – XVIII ст. вже вказувалося в історичній літературі<sup>734</sup>.

Проекти щодо ремонту двох вищезгаданих шляхів здійснювалися в процесі розробки загального проекту та кошторису для всієї мережі чумацьких та інших шляхів пов'язаних з одеською торгівлею. Розробка його розпочалася від початку 1840 р. Свою поспішність щодо організації робіт генерал-губернатор, між іншим, пояснював посиленням для Одеси конкуренції з боку торгівлі “вільних портів” Галаца та Браїлова (“Після мого повернення з-за кордону, я писав..., що неодмінно займуся вивченням усіх подробиць ...для приведення в дію благодійного наміру уряду...поліпшити земляні дороги і особливо так звані чумацькі тракти, якими везуть усі продукти і більш за все зерновий хліб з різних частин наших Західних та Південно-Західних губерній до головного чорноморського порту” – писав в 18 квітня 1840 р. до Є. Канкріна М. Воронцов – “Різні незручності цих трактів у будь-яку пору року і майже цілковите їхне розмиття під час весняних, а іноді і осінніх, паводків давно доводили необхідність цього заходу, який міг би здешевити привіз сюди тих продуктів і тим полегшити нашу торгівлю, особливо при тій конкуренції, що нещодавно виникла з князівствами Молдавією і Волощиною через вільні порти Галац та Браїлів”)<sup>735</sup>.

М. Воронцов взимку 1840 р. особисто об'їздив шляхи краю, окрім того він покладався на свій багаторічний досвід (“довге мое перебування у тутешньому краї та невпинні поїздки в усіх напрямках”, – як зазначав М. Воронцов у листі до Є. Канкріна<sup>736</sup>) і висловив думку про дві їхні головні вади: 1) повені, через які “зазвичай один чи два рази на рік на кілька днів руйнуються та знищуються в багатьох місцях гаті та мости і сполучення або утруднюються, або зовсім припиняються”; 2) “поганий стан на всій відстані усіх доріг, особливо тих, які не ремонтуються для поштової їзди”.<sup>737</sup> Отже генерал-губернатор підтвердив, що ті шляхи, які не мали статусу поштових перебували у найгіршому стані і практично не ремонтувалися. Незручність таких шляхів, за словами М. Воронцова: “полягає у крутих підйомах, узвозах, косогорах, у цілковитій нестачі будь-яких відводів води, і часто у місцевому напрямку дороги, так, що перенесенням на чверть версти праворуч чи ліворуч, можливо було б позбутися від такої крутизни, де особливо при багнюці після дощів, партії чумаків втрачають цілі доби часу і не інакше виходять, як припрягаючи до кожного возу кілька пар волів від інших”.<sup>738</sup> М. Воронцов вважав, що саме на ліквідацію другого із визначених ним недоліків шляхів краю потрібно спрямувати виділені кошти. Зважаючи на надмірну заощадливість Є. Канкріна, генерал-

<sup>734</sup> Петрунь Ф.О. Старовинні шляхи Одещини. Історично-топографічні довідка // Вісник Одеської комісії краєзнавства при Академії наук України. Секція соціально-історична. – Одеса, 1929. – С. 365, 366.

<sup>735</sup> ДАОО. – Ф. 1. – Оп. 192. – Спр. 99 за 1840 р. – Арк. 88.

<sup>736</sup> Там само. – Арк. 95.

<sup>737</sup> Там само. – Арк. 96.

<sup>738</sup> Там само.

губернатор наголошував, що саме ремонт торгових шляхів по всій їхній довжині, а не витрачання коштів на мости і греблі для боротьби із повенями, будуть коштувати скарбниці найменше і матимуть найбільший економічний ефект.

На розгляд міністра М. Воронцов подав приблизний кошторис щодо необхідних ремонтних робіт на усіх шляхах складений капітаном Казаріновим (текст його подано нижче). Однак розуміючи, що отримати від міністра кошти на всі необхідні роботи не вдасться генерал-губернатор у вищезгаданому листі визначив ремонтні роботи на шляхах, які мали ремонтуватися в першу чергу (генерал-губернатор наголошував, що при створенні кошторисів наказав економити на кам'яній роботі і передбачати асигнування “на рахунок казенних робіт лише на ті труби, які є насправді необхідними, а для гребель у разі неможливості об'їздів”). “Шляхи... – писав М. Воронцов, – якими я запропонував зайнятися комісії за ступенем важливості їхньої у торговому відношенні такі: 1) від Балти до Одеси; 2) від Ольвіополя до Одеси; 3) від Новомиргорода через Вознесенськ до Одеси; 4) від Одеси до Миколаєва; 5) від Одеси до Тирасполя; 6) від Миколаєва до Берислава; 7) від Миколаєва до кордону Катеринославської губернії; 8) від Берислава до кордону Катеринославської губернії; 9) від Херсона до Берислава”. На ремонт зазначених шляхів у 1840 р. генерал-губернатор пропонував асигнувати 270 тис. крб. Є. Канкрін, прочитавши лист М. Воронцова з “особливим задоволенням”, 6 травня 1840 р. підтримав таке асигнування.

Визначаючи об'єкти для першочергових ремонтних робіт М. Воронцов обирав ті шляхи, “де більше проходить чумаків з хлібом, і видатки [на ремонт] не будуть мати ніякого порівняння з отриманою користю”<sup>739</sup>. Шлях від Балти до Одеси, яким чумаки постачали експортне зерно з Поділля, Київщини та Волині опинився на першому місці у списку генерал-губернатора. Вже 11 квітня 1840 р. М. Воронцов повідомив про ремонт чумацьких шляхів київського генерал-губернатора Д. Бібікова, вказавши, що першо-чергова увага звертається на ремонт дороги “від Одеси через Северинівку до Балти – по тракту чумацькому він же і поштовий”, роботи з підготовки якого швидко здійснюватимуться відповідною комісією<sup>740</sup>. Оскільки вищезгадана постанова 1838 р. передбачала також і ремонт шляхів “у прилеглих до Новоросійського краю місцях Подільської та Київської” губерній, М. Воронцов погоджувався віддавати на це частину коштів виділених на будівництво доріг у ввіреному йому краї (М. Воронцов прохав Д. Бібікова, “щоб необхідні покращення були здійснені наскільки це буде можливим шляхом натуральної повинності, у випадку ж необхідності частину суми асигнованої в моє розпорядження на покращення трактив по Херсонській губернії,

<sup>739</sup> Там само. – Арк. 94.

<sup>740</sup> Там само. – Арк. 63, 64.

а саме по 50 тис. крб. ас., можливо виокремити на найзначніші виправлення доріг у тих двох губерніях”)<sup>741</sup>. Під номером два у наведеному вище списку генерал-губернатора також не випадково опинився чумацький шлях: Одеса – Ольвіополь, бо ним, за словами Н. Букатевича, “проходили найбільші транспорти з хлібом”.<sup>742</sup> Ремонтні роботи на чумацьких шляхах згідно пропозиції М. Воронцова були здійснені вже протягом 1840 – 1841 рр.

Наведений нижче документ, складений капітаном Казаріновим в березні 1840 р. передусім свідчить про загальний стан мережі чумацьких та інших шляхів пов’язаних з одеською торгівлею; про те наскільки “чумацькі шляхи” (в кошторисі вказані лише найважливіші з них) співпадали з “поштовими трактами”. Як зазначалося вище, з ремонтних робіт запропонованих в кошторисі протягом початку 1840-х рр. були здійснені лише ті, що визнані генерал-губернатором найважливішими, тобто менше половини. Тому стан чумацьких шляхів і в подальшому, здебільшого, залишався незадовільним (про це свідчить і наведена вище цитата А. Ерделі).

\*\*\*

Поданий нижче документ публікується вперше, популярним методом, зі збереженням мовних, граматичних і стилістичних особливостей оригіналу (в тому числі граматичних помилок). Старі кириличні літери "і" та "ѣ" замінені відповідними літерами "и" та "е". Твердий знак в кінці слів опущений. Курсивом у тексті кошторису подано витрати на “кам’яну роботу”, що в оригіналі документу подано червоним, підкреслення подані в тексті в оригіналі зроблено олівцем.

### Документ

#### ***Приблизний кошторис вартості необхідних робіт на шляхах Херсонської губернії. 1840 р.***

Примерная стоимость исправления почтовой (она же и чумацкая) дороги из г. Одессы в г. Тирасполь

Около корчмы принца Виртембергскаго земляная плотина с отверстиями 7500 р.

От деревни принца Виртембергскаго до корчмы Хмелевского сравнять дорогу \_\_\_\_\_ 1000 р.

Итого 8 500 руб.

*В деревне принца Виртембергскаго две трубы \_\_\_\_\_ 2 000*

*Около корч. Хмелевского два моста \_\_\_\_\_ 3 000*

*Около корч. Шостака два моста \_\_\_\_\_ 4 000*

*Около ст. Барабой три трубы \_\_\_\_\_ 4 500*

*Не доезжая кол. Страсбург труба \_\_\_\_\_ 2 000*

<sup>741</sup> ДАОО. – Ф. 1. – Оп. 192. – Спр. 99 за 1840 р. – Арк. 65.

<sup>742</sup> Букатевич. Н. Чумацтво на Україні. Исторично-етнографічні нариси. – С.73.

Через реку Кучурган мост _____	26 000
От Кучурганской ст. до деревни Суклейка 7 труб _____	5 000
В деревни Суклейка мост _____	3 500

---

Итого 50 000

А всего по тракту из г. Одессы в г. Тирасполь \_\_\_\_\_ 58 500 руб.

---

Примерная стоимость исправления почтовой (она же и чумацкая) дороги из г. Одессы чрез Ананьев до Балты

Планировка и срезка дороги по косогору от деревни Ковалевки до деревни Садовникова \_\_\_\_\_ 10 000

Около деревни Избаша срезка косогора \_\_\_\_\_ 5 000

Около деревни Шинкова срезка косогора \_\_\_\_\_ 5 000

В деревне Шинкова плотина с отверстиями \_\_\_\_\_ 7 000

Тут же срезка косогора \_\_\_\_\_ 3 000

В г. Ананьеве срезка горы \_\_\_\_\_ 10 000

Планировка дороги от Ананьева до Байталы \_\_\_\_\_ 3 000

В г. Балте срезка горы \_\_\_\_\_ 2 000

---

Итого – 45 000

От тракт. Монтуани до ст. Ильинской три трубы \_\_\_\_\_ 1 500

Около ст. Ильинской труба \_\_\_\_\_ 2 000

За ст. Ильинской труба \_\_\_\_\_ 1 500

В деревне Ковалевке труба \_\_\_\_\_ 3 000

За деревне Ковалевке труба \_\_\_\_\_ 3 000

Около тракт. Потоцкого две трубы \_\_\_\_\_ 2 600

Около деревни Юковского труба \_\_\_\_\_ 1 000

Около деревни Курдиманова две трубы \_\_\_\_\_ 1 800

Около деревни Гольцинского одна труба \_\_\_\_\_ 1 200

Около деревни Садовникаова одна труба \_\_\_\_\_ 3 000

Через р. Куяльник мост у Шираева \_\_\_\_\_ 25 000

Около деревни Шинкова труба \_\_\_\_\_ 3 000

За деревней Шинкова труба \_\_\_\_\_ 1 200

В г. Ананьеве через р. Тилигул мост \_\_\_\_\_ 15 000

За г. Ананьев труба \_\_\_\_\_ 1 200

В селении Байталы две трубы \_\_\_\_\_ 3 000

В г. Балте большая труба \_\_\_\_\_ 2 500

---

Итого – 71 500

А всего по тракту из г. Одессы через г. Ананьев до Балты потребно \_\_ 116 500

---

Примерная стоимость исправления почтовой (она же и чумацкая) дороги от г. Одессы через Вознесенск до Елисаветграда

В м. Благодатном срезка гору \_\_\_\_\_ 2 500

Подъезжая к тракт. Куриса срезка горы \_\_\_\_\_ 1 000

Около почтовой дороги срезка горы \_\_\_\_\_ 300

У ст. Значко-Еваторской срезка горы \_\_\_\_\_ 700

Планировка дороги у ст. Анновки _____	1 000
Срезка горы у Пятихат _____	3 000
Исправление плотины у трак. Вышнякова _____	500

---

Итого – 24 300

<i>В м. Благодатном труба _____</i>	<i>2 000</i>
<i>Около трак. Кромиды две трубы _____</i>	<i>2 700</i>
<i>Около трак. Волкова две трубы _____</i>	<i>2 700</i>
<i>Около трак. Куриса мост _____</i>	<i>5 000</i>
<i>У трак. Донского труба _____</i>	<i>1 000</i>
<i>На ст. Значко-Евурской мост через р. Тилигул _____</i>	<i>35 000</i>
<i>За ст. Вормс труба _____</i>	<i>1 000</i>
<i>У ст. Анновки труба _____</i>	<i>1 000</i>
<i>У ст. Анновки мост через р. Чичиклею _____</i>	<i>20 000</i>
<i>У трак. Вороновского объезд и выше труба _____</i>	<i>1 500</i>
<i>У Пятихат через р. Костовату мост _____</i>	<i>15 000</i>
<i>У Ровного труба _____</i>	<i>1 000</i>
<i>Мост через р. Судаклею _____</i>	<i>3 000</i>

---

Итого 90 900

А всего по тракту от г. Одессы через Вознесенск до г. Елисаветграда потребно \_\_\_\_\_ 115 200

---

Примерная стоимость исправления почтовой (она же и чумацкая) дороги из г. Одессы в г. Николаева

Около хут. Дембревского срезка горы _____	150
Срезка горы Мал. Аджелика _____	500
Срезка горы в балке Чебанке _____	500
Срезка горы на Тилигульском лимане у Съгчевки и подъезжая к Кобле _____	1 500
Срезка горы на ст. Сосицкой _____	1 500
Тут же земляная плотина с отверстиями _____	25 000
Срезка горы на ст. Козловой _____	750
Тут же земляная плотина с отверстиями _____	25 000
Срезка горы на ст. Чемерлей _____	250

---

Итого – 55 950

<i>У ст. Дофиновкой срез гирло лимана Мал. Аджелика мост _____</i>	<i>30 000</i>
<i>Перестроить через гирло лимана Бол. Аджелика мост _____</i>	<i>20 000</i>
<i>У хутора Даламберта труба _____</i>	<i>3 000</i>

---

Итого 53 000

А всего по трату из г. Одессы до г. Николаева потребно \_\_\_\_\_ 108 950-

---

Примерная стоимость исправления чумацкой дороги от г. Николаева до г. Берислава

Исправление плотины в деревне Бурхановской _____	7 500
Срезка косогора по берегу р. Тилигула подъезжая к деревне Кондакова _____	2 500

---

Итого 10 000

<i>В деревне Авилова мост</i> _____	10 000
<i>В овраге безыменном труба</i> _____	1 000
<i>У трак. Равтопуло две трубы</i> _____	2 500
<i>У хутора Русняка труба</i> _____	1 000
<i>На овраге безыменном труба</i> _____	1 000

Итого 15 500

---

А всего по тракту от г. Николаева до г. Берислава потребно\_\_\_\_\_ 25 500-

---

Примерная стоимость исправления чумацкой дороги от г. Николаева до границы Екатеринославской губернии

Исправление плотины в каз. сел. Заселье_____	5 000
Исправление плотины в каз. сел. Явкино_____	5 000
Срезка горы на Еврейском овраге_____	1 000
Срезка горы при выезде из Берснеговатой_____	500
Срезка горы подъезжая к с. Архангельскому_____	1 000
Срезка горы выезжая из с. Архангельского_____	500
Срезка горы в с. Марьянском_____	1 000

Итого 14 000

<i>От Николаева до Гороховки три трубы</i> _____	4 000
<i>Через р. Добрянку мост длин. 10 саж.</i> _____	7 500
<i>Через р. Высунь в с. Калужском мост</i> _____	25 000
<i>На балке Твердомедова и Енгельгарда две трубы</i> _____	2 500
<i>Через р. Ингулец в с. Архангельском мост</i> _____	35 000
<i>На овраге безыменном две трубы</i> _____	1 800

Итого – 82 250

А всего по чумацкой дороге от г. Николаева прямо до границы Екатеринославской губернии потребно\_\_\_\_\_ 96 250

---

Примерная стоимость исправления почтовой от г. Берислава до границы Екатеринославской губернии

Срезка горы р. Каменки_____	1 500
Срезка горы р. Меловой_____	1 500
Срезка горы балки Перетовской_____	2 000

Итого 5 000

<i>Мост через р. Каменку</i> _____	13 500
<i>Мост через р. Меловую</i> _____	8 500
<i>Мост через балку Перетовку</i> _____	8 000

Итого 30 000

А всего по почтовому тракту от г. Берислава до границы Екатеринославской губернии потребно\_\_\_\_\_ 35 000

---

Примерная стоимость исправления чумацкой дороги от г. Вознесенска до г. Николаева

Около Новокрасных хут. Плотина с трубой	2 500
У трак Жукова исправление плотины	3 000
Срезка косогора не доезжая Злынки	5 000

Итого 10 500

*У трак. Похитонова устроить трубу* 1 200

*Подъезжая посел. Павловска устроить трубу* 1 500

*Итого 2 700*

А всего по тракту от г. Вознесенка до г. Николаева потребно 13 200

Примерная стоимость исправления по постовому тракту от г. Вознесенска до г. Новомиргорода

Не доезжая Константиновки верстах в 4 исправить въезд к существующему мосту 2 000

В Благодатном исправить плотину и крутой въезд на гору 1 500

В Лысой горе исправить плотину и въезд на гору 1 500

За версту от Лысой горы исправить плотину и въезд 1 500

Между 6-ой и 7-ой верст от ст. Лысой горы исправить спуск 2 000

Между 16-ой и 17-ой верст от ст. Лысой горы исправить спуск к мосту 1 000

У ст. Песчаный брод исправить въезд к мосту 1 000

Не доезжая Злынки исправить въезд к мосту 1 000

А всего потребно по почтовому тракту от г. Вознесенска до г. Новомиргорода 15 500 р.

Примерная стоимость исправления по почтовому тракту от Херсона до Берислава

Исправление въезда при переправе через р. Ингулец 7 000

На 6-ой версте от ст. Ингульской исправить плотину 1 000

Между 6-ой и 7-ой версте от ст. Ингульской исправить существующую плотину и въезд к одной 3 000

Между 18-ой и 19-ой версте от ст. Тягинки устроить плотину с отверстием 4 000

У 24-ой версте от ст. Тягинки сравнять гору 1 000

Между 26-ой и 27-ой верст от ст. Тягинки сравнять гору 1 000

Итого 17 000

*Между 16-ой и 17-ой верст от ст. Тягинки устроить трубу* 1 500

*Между 24-ой и 25-ой верст от ст. Тягинки устроить трубу* 1 500

*Между 26-ой и 27-ой верст от ст. Тягинки устроить трубу* 1 500

*Итого 5 000*

А всего по почтовому тракту от Херсона до Берислава потребно 22 000 р.



Примерная стоимость исправления чумацкого тракта от г. Одессы до Ольвиополя

В м. Благодатном срезка косогора	2 500
Подъезжая к тракту. Куриса срезка горы	1 000
Исправить спуск в Еленстале	300
Обделать плотину у тракту. Григоренка	1 500
Исправить спуск за тракту. Новицкого	300
У тракту. Несторенка срезка горы и исправление плотины	4 500
В Березовке устроить объезд со срезкою двух уступов горы	4 000
Для выезда из Березовки устроить объезд со срезкою косогора	3 500
Срезать гору подъезжая к Мостовому	1 500
Через Чичикаю плотину с 4-мя отверстиями	1 800
В Майорской сравнять крутую гору	2 000
В Лекарской сравнять гору	1 000
В Счастлилке срезка горы	2 000
У Романова тракту. исправление плотины и срезка горы	2 500

Итого 53 600 р.

В колонии Еленсталь трубу	1 750
На овраге за тракту. Новицкого трубу	1 200
В Березовке через р. Тилигул мост	35 000
В Дворянке в двух балках до Едлера две трубы	2 000
У Домоцеуцкого мост через р. Черталу	4 000
Мост через р. Бакишалу	2 000
У Счастлилки труба	1 000

Итого 46 950 р.

А всего по тракту от г. Одессы до г. Ольвиополя потребно 100 550 р. А за исключением исправлений вошедших в состав по тракту из Одессы чрез Вознесенск до Елисаветграда на 12 500 р. – Всего 88 050 рублей.

По трактам	земляная работа	каменная работа	общая сумма
1. От г. Одессы до г. Тирасполя	8 500	50 000	58 500
2. ————— через Ананьев до Балты	45 000	71 500	116 500
3. ————— Вознесенск до Елисаветграда	24 300	90 900	115 200
4. ————— до Николаева	55 950	53 000	108 950
5. От Николаева до Берислава	10 000	15 500	25 500
6. ————— до гран. Екатеринослав. губ.	14 000	82 250	96 250
7. От Берислава —————	5 000	30 000	35 000
8. От Вознесенска до г. Новомиргорода	10 500	2 700	13 200
9. ————— до ————— почтовой	15 500	..	15 500
10. От Херсона до Берислава	1 700	5 000	2 200
11. От Одессы до Ольвиополя	53 600	46 950	88 050
Итого	259 350	455 900	702 750

***Estimate of cost of necessary works on the trade ways related to trade of Odesa 1840, as a historical source***

*The resulted document built in March, 1840 is the estimate of necessary works on the ways of related to trade of Odesa. A document testifies to consisting and direction of so called "trade ways" of the Kherson province.*

УДК 94(477.74)“1855”

**Олена Бачинська**

**“ДЕЛО О ВОССТАНОВЛЕНИИ НЕЗАВИСИМОСТИ МАЛОРОССИИ” 1855 р.  
(на матеріалах Державного архіву Одеської області)**

*Публікуються документи, що ілюструють спроби “відновити незалежність” України, які за міркуваннями чиновників Наддніпрянської і Південної України мали місце під час Східної війни 1853-1855 рр. і являли собою загрозу для суспільного устрою Російської імперії.*

В Державному архіві Одеської області зберігається справа “О студентах из дворян Жерлицыне и Де Розенталя, обнаруживающих идеи о возстановлении независимости Малороссии”, датована 1-30 квітня 1855 р. (Ф.1, оп.203, спр.17, 23 арк.).

Звертає увагу назва справи та її датування, адже відомим є те, що ідея незалежності України з’являється дещо пізніше, а найвищі особи російської держави та офіційна історіографія першої половини ХІХ ст. уникали думки про будь-яку “колишню незалежність України”. Однак саме так “шеф жандармів” та Київський військовий, подільський та волинський генерал-губернатор визначили ту небезпеку, якою загрожували ідеї зазначених студентів.

За матеріалами справи стає зрозумілим, що мова йде про двох, імовірно, не пов’язаних між собою, колишніх студентів із дворян Андрія Жерлицина, виключеного з лав Дерпського університету та Йосипа Де Розенталя, виключеного – з Київського університету Св. Володимира. Про першого в справі є лист 14 березня 1855 р. від “шефа жандармів” новоросійському та бессарабському генерал-губернатору Миколі Миколайовичу Анненкову-2 з позначенням “таємно”. В листі “шеф жандармів” зазначив, що “получил частное сведение буд-тобы исключенный, за самовольную отлучку, из студентов Дерпского университета и проживающий ныне в Екатеринославской губернии дворянин Андрей Жерлицын обнаруживает идеи о возстановлении независимости Малороссии”. Він просив повідомити наскільки може бути ця інформація вірною. На жаль, навіть чернетки відповіді в справі не збереглося.

Наступні аркуші справи це листування, що стосується іншого студента Йосипа де Розенталя. Інформацію про нього М.М.Анненков одержав 9 квітня 1855 р. з таємного листа від київського військо-

вого, подільського та волинського генерал-губернатора (див. додаток в кінці статті). У цьому листі звернемо увагу на декілька моментів. Перший – інформація про так звану “Київську козачину” 1855 р., яка розпочинає лист. Розуміння чиновником того, що в “колишній Україні зберігаються легенди про козацтво” і це є підґрунтям для порушення загального спокою різними підозрілими особами. Другий момент, пов’язаний з тим, що в інформації генерал-губернатора про небезпечні заклики Де Розенталя не має і натяку про “відновлення незалежності України”, а як він пише сам йдеться “про повстання проти поміщиків, уряду” й установа “правил комунізму”. Третій момент, відображає епоху, наповнену острахами, плітками, чутками, інколи безпідставними. А саме мова йде про непідтвержені чутки або перебільшені за значенням та уявою чиновника плітки, відомі від чумаків про те, що “війна англійцями та французами велася... за звільнення селян” імперії від кріпацтва.

Досить важливим є додаток до цього листа – промова (“прокламація”), що розповсюджувалась Де Розенталем серед селян і його зовнішні прикмети. Сама “Прокламація” написана польською мовою, її переклад додавався окремо. Текст “прокламації” написаний в характерному для першої половини XIX ст. сплетінні релігійних і світських мотивів, дійсно, здебільшого, свідчив про соціальні, ніж про національні вимоги людей, яких репрезентував студент Йосип Де Розенталя. Однак, деякі ознаки та натяки на можливість зачепити саме національне питання опосередковано в “прокламації” простежуються. Зокрема, на початку та в кінці тексту. Так, у зверненні йшлося: “Мы, народ, вольный, взываем к Вам братия, которые уже сто лет под игом московской неволи мучаетесь обливаясь горькими слезами, в кровавом поте чела вашего. Мы простираем к вам братскую руку, руку сочувствия – примите ее братия и тогда будет на земле всеобщее равенство и свобода. Послушайте братия вашей собственной истории и нет сомнения, что ваше сердце обольется слезами и в душе вашей пробудиться стремление сбросить вашу неволю”. И на завершення згадувались видатні українські діячі, що в різний час боролись за вирішення національних та соціальних питань: “Спросите Ваших дедов, как Железняк, Хмельницкий и другие Ваши предводители умели вас поставить в такой силе – и снова будет так, если только захотите, если [...] возьметесь за святое дело и будете слушать предводителей ваших. Мы скоро придем к вам и тогда поможем вам, а между тем да поможет вам Бог в добром деле”. Цікавим є те, що надалі текст “прокламації” був записаний українською мовою латинськими літерами і відповідно в перекладі подавався російською транскрипцією: “Бувайте здоровы, братья, дай Господы, щоб мы вже вас застали щасливыми, вильными людьми! Аминь”.

Запропоновані фрагменти фіксують зв'язок даної “прокламації” з “польським питанням”, яке не вдалося вирішити на початку 1830-х рр. і, підготовкою нового протистояння, що як відомо вибухне в 1860-х рр. Опосередковано на це вказує і те, що в листі Київського військового, подільського та волинського генерал-губернатора йшлося про прикажчика Сковронського, поляка, який допомагав Де Розенталю і був заарештований.

Подальші нечисленні документи справи, здебільшого є чорнетками, що вийшли з-під пера новоросійського та бессарабського генерал-губернатора з відповідними ремарками олівцем або чорнилами на полях для канцелярських працівників. В них М.М. Анненков-2 повідомляв іншим чиновникам підлеглої йому території одержану інформацію, просив вжити заходів для розшуку Де Розенталя, попереджати виникнення подібних чуток, звернути особливу увагу на Олександрійський та Бобринецький повіти Херсонської губернії, як суміжні з Київською губернією, а також спостерігати за чумаками та їхніми настроями. Однакові листи були направлені одеському військовому (№64), херсонському цивільному (№65), катеринославському (№66), таврійському (№67), таган-розькому (№69) губернаторам, бендерському (№69), ізмаїльському (№70), керч-єнікальському (№71) градоначальникам, начальнику 5-го корпусу жандармів (№72), колезькому раднику Ража[...] (№ 73), надвірному раднику Гехту (№74), головнокомандуючому Південною армією та морськими силами в Криму (№79). Подібні листи із повідомленням про заходи з цієї справи М.М.Анненков надіслав Військовому міністру (№80), Міністру внутрішніх справ (№81), графу Орлову (№82), міністру фінансів (№83) та управляючому Кримським соляним правлінням (№84) (в зв'язку з тим, що вони практично ідентичні публікується лише один з листів).

На жаль, інформації про подальший розвиток або завершення даної справи в архівних документах не має.

\*\*\*

Презентовані нижче документи публікуються вперше, популярним методом, зі збереженням мовних, граматичних і стилістичних особливостей оригіналу (в тому числі граматичних помилок). Старі кириличні літери "і" та "ѣ" замінені відповідними літерами "и" та "е". Твердий знак в кінці слів опущений. Непрочитані слова позначені трьома крапками у квадратних дужках.

#### **Документи:**

***Документ № 1. Лист в.о. новоросійського та бессарабського генерал-губернатора М.М. Анненкову-2 від жефа жандармів. 14 березня 1855 р., № 383. С.-Петербург. Таємно. Оригінал.***

Милостивый государь Николай Николаевич

Я получил частное сведение буд-тобы исключенный, за самовольную отлучку, из студентов Дерпского университета и проживающий ныне в Екатеринославской губернии дворянин Андрей Жерлицын обнаруживает идеи о восстановлении независимости Малороссии. Считаю долгом сообщить о сем Вашему Превосходительству, имею честь покорнейше просить, не изволите ли почтить меня уведомлением, в какой степени может быть правдиво это сведение.

***Документ № 2. Лист в.о. новоросійського та бессарабського генерал-губернатора М. М. Анненкову-2 від в.о. київського військового, подільського та волинського генерал-губернатора. 9 квітня 1855 р., № 2586. Київ. Вельми тасмно. Оригінал.***

Вскоре по обнаругованию высочайшего Манифеста о Государственном ополчении и вслед за тем наступившей всенародной присяги Его Императорскому Величеству, в уездах Киевской губернии входивших в состав бывшей украины, где сохраняется еще предания о казачестве, возникли между помещичьими крестьянами толки и недоразумения, в которых крестьяне полагали, что все они призываются на службу Царскую Козаками.

Недоразумения сии достаточно быстро распространялись по помещичьим селам, распростра//нению их содействовали неосторожными действиями некоторые священники, из коих один привел крестьян к присяге, а другой – составил списки крестьянам своего прихода, изъявившим желание ополчиться, наиболее же утвердил в заблуждении крестьян один Дьячек, который дал крестьянскому обществу одного села указ Святейшего Синода 1806 г. об ополчении, выдав его за царский указ скрываемый от них.

Крестьяне везде почти, куда проникли недоразумения, домогались у своих приходских священников объявления им скрываемого от них указа.

В некоторых местах они оставляли работы и свои обыкновенные занятия. По принятым мерам крестьяне начинают уже выходить из заблуждения, успокаиваются и возвращаются к своим занятиям.

При этом брожении в Крестьянстве были по местам примеры особенного заблуждения и упорства, но каких либо злых замыслов в крестьянстве //до селе не открывается и не представлялось до сей поры никакого основания к предложению о том, тем более, что во многих местах крестьяне приходили в спокойствие после одних вразумлений, из многих сел являлись ко мне крестьяне и, по надлежащем вразумлении, возвращались в дома, внося в села свои спокойствие.

Но между тем, следующее обстоятельство, о котором на днях, получены сведения, побудило к принятию в здешнем крае особенных мер предосторожности: недавно исключенный из студентов Императорского университета Св. Владимира в Киеве дворянин Иосиф де-Розенталь прибыв к своему отцу, в находящееся в арендном содержании последнее село, в Таращанском уезде Киевской губернии, и собрав в отдаленной от заселения местности до 40 местных же крестьян

читал им возмутительную в высшей степени прокламацию, присланную будто, по его словам англичанами и французами, описывая // в черных красках крестьянам их положение, обременение их правительством и помещиками, рекрутством, податями и повинностями; воздвигая крестьян к поголовному восстанию для ниспровержения законных властей, общественного порядка и частной собственности, проповедуя в отношении сей последней правила коммунизма. Делая преступные и возмутительные внушения крестьянам Розенталя сказал им будто 46 студентов послано в разные места для подобных же между крестьянами действий и что 40 сел уже готовы.

Крестьяне преданные Государю, выказав первоначально доверие к словам Розенталя отобрали потом у него прокламацию и представили начальству.

Прежде чем этот случай сделался известным местному начальству Розенталя успел скрыт // ся и разыскивается в управляемых мною губерниях, приказчик же из означенного села некто Сковронский – поляк, участвовавший в замыслах Розенталя и делавший также крестьянам преступные внушения – о которых они и объявили начальству арестован и подвергнут допросам в особой следственной комиссии в Киеве.

Недавно же в одной из местностей близких Киеву, пронесся слух, будто чумаки (1) возвращавшиеся с солью из Крыма говорили, что англичане и французы ведут войну, как они слышали, за освобождение крестьянства.

(1) Чумаками здесь называют людей, которые ходят с транспортом в Одессу и Крым.

Хотя по особому Высочайшему повелению на Ваше Превосходительство возложены в настоящее время особые важные обязанности, но как Новороссийский край, подобно здешнему состоит на военном положении, и из управляемых мною губерний Киевская и Подольская сопредельны с Новороссиєю, а также имея в соображении и означенный слух, хотя // впрочем в достоверности своей ни чем не подтверждаемый, я почел долгом о вышеизложенном сообщить Вашему Превосходительству и препроводить при сем в копии помянутую прокламацию и описание примет Розенталя, который мог укрыться от преследования и в Херсонской губернии.

К сему имею честь присовокупить, что о преступном действии Розенталя доведено до сведения Г.г. Министра Внутренних Дел и Генерал Адъютанта графа Орлова.

Исполняющий должность генерал-губернатора [...] Васильчиков

**Документ № 3. Переклад з польської мови “прокламації” Йосипа Де Розенталя. Квітень 1855 р. Оригінал.**

Во имя отца, сына и святого духа. Аминь

Мы, народ, вольный, взываем к Вам братия, которые уже сто лет под игом московской неволи мучаетесь обливаясь горькими слезами, в кровавом поте чела вашего. Мы стираем к вам братскую руку, руку сочувствия –

примите ее братья и тогда будет на земле всеобщее равенство и свобода. Послушайте братья вашей собственной истории и нет сомнения, что ваше сердце обольется слезами и в душе вашей пробудиться стремление сбросить вашу неволю. Сначала, как вам известно из Св.Писания, Бог сотворил Адама и Еву. Сотворивши не назвал его ни Царем, ни Господином, ни рабом, а просто назвал человеком. А когда люди размножились от Адама, все были его потомками и за тем одна родина и все равны между собою. Жили они в братском согласии и трудились вместе и было им хорошо, хотя и не имели они над собою ни Царей, ни Господ. И позавидовал Сатана людскому счастью и выбрал самого худшего из них и научил его наложить ярмо на своих братьев и жить их трудом. И дал ему на голову корону, окружил его сатанинскими чарами и назвал Царем. – Этим человеком был первый деспот и властитель на свете, Ромул. Назвал себя пред народом помазанником Божиим, огласил себя опекуном и отцом народа и начал самовластно господствовать. С этого то времени началась неволя на земле.//

Когда новый деспот начал уже слишком угнетать народ, тогда увидели, что дурно сделали и стали просить Бога спасти их от тирана.

И жаль стало Богу своих детей и послал сына своего Иисуса Христа искупить их из злой неволи. И начал Христос учить народ, что все люди равны между собою, что все должны в равной степени пользоваться дарами Божиими. И устрашились Цари такого [...] и приказали Пилату распять на кресте Христа за то, что проповедывал равенство между людьми и взаимную любовь. Чтобы обеспечить себя и в будущем, все Цари сказали себе: наберем войска, которые останавливали бы народ от возмущений, чтобы не пожелали свободы, потому что мы [...] тогда. И было так как сказали. И учредили рекрутство, и берут вас из среды ваших братьев, отрывают вас от жен, от матерей, от родной земли, и гонят в свет с завязанными глазами, или посылают их потом на вас же самих и они как собаки бросаются на вас, на своих братьев. О, бедный народ! И теперь, теперь, когда мы хотим подать вам братскую руку, хотим освободить вас от неволи, когда простираем руки, чтобы снять с шеи вашей железные цепи, которые уже сто лет гнетут вас, - наши братья и сыновья, убранные в царские мундиры, как собаки грызут те руки, которые хотят снять с них оковы. Да простит им Бог: не ведают бо, что творят.//

Не ужели и вы, братья, будете так поступать? Не ужели откажитесь сами от своего избавления. Помните, что вы тот лев, который лежит запертый в клетке и не знает своей силы, и когда зарычит, решетка мгновенно распадается и от того рыку Царь в своей столице задрожит на троне и падет у ног ваших! Помните, что вас 100 т. и если вы тесно соединитесь, возьмете косы в руки, а дети ваши возьмут топоры, а жены кочерги и палки, какая сила устоит против вас? И будете тогда вольным народом и будете работать тогда на своей земле не для Царя и не для господ, а для самих себя. И никто не посмеет разлучить вас с женами вашими и матерями и никто не будет брать с вас ни податей, ни рекрут и снова будет на земле равенство, свобода и счастье! И так, братья, ура! равенство, вольность и отчизна!

Помните, братия, что решаясь на такое святое дело, вы обязаны прежде всего всею душою, всеми силами стараться как можно скорее соединиться в одну массу, поступать осторожно и разсудительно. Не верьте тому, что говорят вам попы, ибо они слуги Царя, который им плотить за то, что бы они [...] вас; не верьте панам, потому что они так же думают только о себе; верьте только своему сердцу, которое болит у вас и не сомневайтесь, что Бог, который сотворил всех равными, который дал сына своего, чтобы искупил вас из неволи, тот Бог благословит ваше святое предприятие//и если вы погибнете в бою за святое дело, то дети ваши и внуки помолятся на могилах ваших, и будут благославлять вас за то, что спасли их от неволи! И так, братия долой панов и Царей – равенство, свобода и отчизна!

Каким образом достигнуть до того, не будем вам описывать: это уже вам объяснят те, которым мы посылаем эти бумаги и которые вас любят как братьев. Их вы изберете своими начальниками, потому что, как сведущие люди сумеют направить вас в каждом случае, указать вам средства и подать совет. Спросите Ваших дедов, как Железняк, Хмельницкий и другие ваши предводители умели вас поставить в такой силе – и снова будет так, если только захотите, если [...] возьметесь за святое дело и будете слушать предводителей ваших.

Мы скоро придем к вам и тогда поможем вам, а между тем да поможет вам Бог в добром деле.

Бувайте здоровы, братья, дай Господы, щоб мы вже вас застали щасливими, вильними людьми! Аминь.

#### ***Документ № 4. Прикмети Йосипа Де Розенталя. Оригінал.***

Лет – 22, росту – среднего, волосы – темнорусые, глаза – голубые, нос – длинный, лицо – чистое. Много речив и хорошо говорит польски и по-русски.

Одет был при побеге в панталонах из трико кофейного цвета, пальто суконное желтого цвета, в галстухе и желете черном и в барашковой шапке.

#### ***Документ № 5. В.о. херсонського цивільного губернатора від генерал-ад'ютанта М.М. Анненкова-2. 24 серпня 1855 р., № 64. Херсон. Вельми таємно. Чернетка.***

Г. исправляющий должность Киевского Военного, Подольского и Вольинского Генерал-Губернатора от 9 сего апреля, сообщил мне, что исключенный из студентов Императорского Университета Св. Владимира, Дворянин Иосиф де-Розенталь прибыл к своему отцу в находящееся в арендном содержании последнего село, в Таращанском уезде Киевской губернии, внушал некоторым крестьянам самые преступные и в высшей степени возмутительные мысли, но прежде чем это сделалось известным Местному начальству Розенталь успел скрыться.



Препровождая к Вашему превосходительству описание примет Дворянина Розенталя, я имею честь покорнейше просить Вас, Милостивый Государь, принять самые деятельные меры к розысканию его в вверенном Вам управлении, //и если он будет открыт приказать немедленно арестовав со всеми бумагами и вещами какие при нем найдутся, со всем что у него будет найдено, отправить его за строгим присмотром к Г. Исправляющему должность Киевского Военного, Подольского и Волынского Генерал-Губернатору и в тоже время меня о том уведомить.

Между тем приняв во внимание, что означенные выше беспорядки произошли в местах Киевской губернии смежных с Александрыйским и Бобринецким уездами, я считаю нужным покорнейше просить Ваше превосходительство обратить самое бдительное наблюдение на отстранение всех тех случаев и сношений, через которые они могли бы сообщаться Новороссийскому краю. И ежели, что либо подобное было замечено немедленно меня уведомить.

***Документ № 6. Рапорт генерал-ад'ютанта М.М.Анненкова-2 Військовому міністру. 24 квітня 1855 р., № 80. Херсон. Вельми таємно. Чернетка.***

Г. исправляющий должность Киевского Военного, Подольского и Волынского Генерал-Губернатора от 9 сего апреля, сообщил мне, о некоторых случаях недорозумений, возникших между крестьянами Киевской губернии после обнародования Высочайшего Манифеста о Всенародном ополчении, о поступке исключенного из студентов Императорского Университета Св. Владимира, Дворяна Иосиф де-Розенталя, читавшего пред некоторыми крестьянами возмутительную в высшей степени прокламацию, присланную будто бы Англичанами и Французами, а внушавшего крестьянам преступные мысли, а также о разнесшемся недавно в одной из местностей близких к Крыму службе, будто бы чумаки возвратившиеся с солью из Крыма говорили, что Англичане и Французы ведут войну, как они слышали, за освобождение крестьянства.

[Прилагаю у сего ...] и [...] отношение ко мне Г.Генерал Адъютанта Князя Васильчикова с копиями приложенной к письму прокламации на польском языке (и переводом на русский) и описанием примет Розенталя.

[...] препроводил ко всем Начальникам губерний //и градоначальникам управляющим этого края, и также к Начальнику 5-го Округа Корпуса Жандармов сообщенные мне г. Генерал Адъютантом Кн. Васильчиковым описание примет Дворянина Иосифа де-Розенталя и [...] в обязанность им принять самые деятельные меры к розысканию его, и если он будет открыт приказать немедленно арестовав со всеми бумагами и вещами какие при нем найдут отправить с присмотром к Г. Кн. Васильчикову.

Исполняющему Должность Херсонского гражданского губернатора [поставил] в обязанность по смежности Александровского и Бобринецкого уездов к местам Киевской губернии, где произошли означенные [действия], обратить самое бдительное наблюдение на отстра-

нение всех тех случаев и сношений, через которые они могли бы сообщаться Новороссийскому краю.

Относительно же чумаков, хотя прописываемый в отношении Генерал Адъютанта Князя Васильчикова слух, по словам его самого, ничем не подтверждается, однако же я счел долгом предварить Управляющего Крымскими Соляным Правлением, дабы отнюдь, не разглашая об этом случае и не принимая никаких официальных мер, он имел однако же личное наблюдение, не будет ли чего подобного замечено между чумаками и о последующем довел бы до моего сведения.

К этому имею честь присовокупить, что выше изъясненное донесено мною Г.г. Главвнокомандующему Южною и Крымскою армиями, Министру // Внутренних дел и Шефу жандармов, а о данном мною предложении Управляющему Крымским Соляным Правлением сообщено Г.Министру Финансов.

**Документ № 7. В. о. київського військового, подільського та волинського генерал-губернатора від генерал-ад'ютанта Анненкова-2. 24 квітня 1855 р., № 78. Херсон. Вельми тасмно. Чернетка.**

(Більшість нижченаведеного тексту редагувалась М.М. Анненковим-2, новий текст неможливо відтворити)

На отношении Вашего Сиятельства от 9 апреля за № 2586 о некоторых случаях недорозумений, возникших между крестьянами Киевской губернии после обнародования Высочайшего Манифеста о Всенародном ополчении и о претупном действии Дворянина де Розенталя имею честь уведомить, что я вместе с сим препроводил ко всем Начальникам губерний и Граданачальникам управляемого мною края, также к Начальнику 5-го Округа Корпуса Жандармов описание примет де Розенталя, и прошу их принять самые деятельные меры к розысканию его, и если будет открыт приказать немедленно арестовав со всеми бумагами и вещами какие при нем найдутся, отправить его к В<sup>м</sup>у С<sup>в</sup>у за строгим караулом.

ДАОО. – Ф.1. – Оп. 203. – Спр. 17. – Арк. 1, 3-5, 9-10, 13-13 зв., 14-16 зв., 21, 23-23 зв.

**Olena Bachyns'ka**

***“The cause on reestablishment of independence of Malorossiya” (1855)  
(on the materials of Odesa region State Archives)***

*In the article there are published the documents, which in South Ukraine and Dnipro region officials' opinion had the information on dangerous for social order of Russian empire attempts to “resume the independence” of Ukraine during Crimean war (in 1853-1855).*

**ХУДОЖНЬО-КРИТИЧНІ ЗАМІТКИ ДО ВИДАННЯ ІСТОРИЧНОЇ  
ПОВІСТІ О. МАКОВЕЯ “ЯРОШЕНКО”  
(на матеріалах графічних малюнків Г.С.Зубковського  
із фондів Одеського художнього музею)**

*У статті представлені матеріали графічних малюнків Г.С.Зубковського, що були написані ним для історичної повісті О.Маковея “Ярошенко”, про козака Мукулу Ярошека, який воював у Хотинську війну 1621 р. Малюнки є оригіналами, зберігаються у фондах Одеського художнього музею.*

Мистецтво за своїм призначенням пізнає життя і одночасно своїми творіннями вносить в життя високу ідейність, створює стилі та норми естетичної поведінки, створює художніми ті речі, що оточують нас. Вторгнувшись в життя, воно пронизує його наскрізь, беззаперечно впливає на наше світосприйняття. Якщо не сама краса в її ідеальному “музейному” створенні, то її відлуння ми сприймаємо повсякденно і повсякчасно. Все, що нас оточує – речі побуту, одяг, меблі, техніка несе відбиток нашого персонального розуміння і сприйняття краси. Одним з найпоширеніших джерел впливу на наші естетичні вподобання були і залишаються головні “джерела інформації” – книги. Саме вони – скарбниці наших знань, “архіви” історичного досвіду людства, один із найпоширеніших засобів спілкування і т. ін., несуть в собі також і велику потенцію естетичного впливу. Вони, як продукти поліграфічно-технічного виробництва, предмети масового використання, один із найпоширеніших предметів матеріальної культури, одночасно являються продуктом художньої творчості. Їх кращі взірці без перебільшення – справжні витвори мистецтва.

Мистецтво книги як мистецтво архітектури: в ньому свої стереометрія об'єму і формату, фасади оправи, вікна титулів, анфілади сторінок, свої фарби та кольори, навіть якщо це переважно чорно-біла кольорова гама – можливості відтінків і їх сполучень безмежні; своя музика внутрішнього ритму в співвідношенні текстового набору та білих полів, в зупинці бігу рядків перед абзацом, в паузах між розділами<sup>743</sup>. Цей ряд поліграфічних засобів в доповненні із ілюстративним рядом формують особливий витвір складного, синтетичного мистецтва, розуміння якого базується на основі принципу художнього конструювання книги, що активно розроблявся з кінця 1950-х років. Цей принцип вимагав, щоб в будь-якому виданні все – формат, оправа, шрифти, ілюстрації – складало єдине ціле. Всі образотворчі і необразо-

<sup>743</sup> Каменский А. Искусство книжной графики и современность // Искусство книги. 1968/1969. – М.: Книга, 1975. – Вып. 8. – С. 6.

творчі елементи повинні стати деталями загальної конструкції, яка відповідає змісту і призначенню книги<sup>744</sup>.

Художники книги середини минулого сторіччя органічно сприйняли та розвивали ідеї, які були сформовані ще в кінці XIX - початку XX ст., зокрема повернення ідеї цілісного, побудованого за законами краси, середовища. Впродовж XIX ст. ідея просвітництва про всевладність розуму часто зумовлювала аскетичне ставлення до матеріальних речей, що виявилось у художній творчості в наголошенні переваги змісту над формою. Книги цього періоду друкували суто як текст, необхідне матеріальне втілення думки. Митці стилю модерн прагнули створити культ Краси, де храмом ставав дім, містерією–театральне дійство, ритуалом–буденне спілкування<sup>745</sup>. А.Бенуа, Д.Кардовський, М.Добужинський, Є.Лансере, Г.Нарбут, М.Бойчук, М.Жук, В.Фаворський вводять і розробляють поняття архітектоніки книги, розуміння книги як цілісного художнього образу, що має свої закони побудови, свої закони творчої співпраці, які забезпечують синтез слова і зображення, що виражений в формах притаманних поліграфічному мистецтву. Культура книги початку XX ст. відмовлялась від суто декоративного оздоблення книги та умотивованості доцільністю самого поліграфічного рішення. Книга – це єдине ціле, в якому взаємодіють слово, в усіх його художніх проявах, зображення в його просторових та колористичних можливостях і, звичайно, засоби поліграфії, що втілюють слово і зображення у вигляді цілісного художнього організму, в якому і шрифт, і формат, і “одяг” книги – все підпорядковане завданню створити художній образ книги<sup>746</sup>.

Розвиток української радянської графіки та її звернення традиційно вже розмежовують трьома періодами. Кінець 1920-х – початок 1930-х рр. – пошук єдності всіх елементів книжкового оформлення, в якому переважають здобутки зовнішнього оформлення, а ілюстрації виконували роль декоративного елемента. 1930-50-ті рр. – головна увага звернена на розвиток правдивої глибокої змістовної ілюстрації. 1960-ті рр. – синтезують надбання першого і другого періодів<sup>747</sup>.

В цілому, українська графіка та особливо книжна графіка середини XX ст., що сьогодні отримала визнання на рівні тлумачення її як оригінального і самобутнього явища, т.зв. “новий стиль”, переживала справжній розквіт, що пояснюється насамперед появою великої кількості яскравих індивідуальностей<sup>748</sup>. Видатні українські графіки

<sup>744</sup> Гончаров А. Художественное конструирование книги // Искусство. – 1965. – №6. – С.18; Ляхов В.Н. Очерки теории искусства книги. – М.: Книга, 1971. – 254 с.

<sup>745</sup> Лагуленко О. GRAFHEIN GRAFIKI. Нариси з історії української графіки XX ст. – К.: Грані-Т, 2007. – С.8.

<sup>746</sup> Подобедова О.И. О природе книжной иллюстрации. – М.: Советский художник, 1973. – С. 43, 53, 62, 216.

<sup>747</sup> Шпаков А.П. Художне оформлення української радянської книги // Українське мистецтвознавство. – К.: Наукова думка, 1968. – С.73-74.

<sup>748</sup> Ламонова О. “Новий стиль” в українській графіці кінця 1950-х – початку 1970-х років // Українська Академія мистецтв. Дослідницькі та науково-методичні праці: науковий збірник. – К., 1999. – Вип.6. – С.185-191.

були визнані на загальнодержавному рівні. Вони неодноразово ставали лауреатами всесоюзних та міжнародних фестивалів та конкурсів книги<sup>749</sup>. Одним із представників прославленої плеяди графіків-шестидесятників був Георгій Семенович Зубковський (15.08.1921 р.н.). Закінчуючи навчання в Київському художньому інституті (1946-1953) в секції книжкової графіки виконав дипломну роботу – ілюстрації та оформлення роману “Переяславська рада” Н.Рибака. Вже цілком сформованим майстром-гравером ілюструє збірку “Козацькі пісні” (1968) та прозові твори “Кармелюк” М.П.Старицького і “Володимир” С.Д.Скляренко (1971). Помітною подією в його творчому доробку була робота в 1966-1967 рр. над художньо-історичним твором “Ярошенко”. Це історична повість про події Хотинської війни 1621 р. була написана в 1903 р. В сторічні роковини з дня народження автора, письменника О.С.Маковея, її було в черговий раз перевидано<sup>750</sup>. Саме це видання в 1967 р. було відзначене дипломом I ступеня на Всесоюзному конкурсі “Кращі видання 1966-67 рр.”<sup>751</sup> Рецензент цього, одного із найбільш масових конкурсів (2029 книг і альбомів та 121 журнал) відмічав намагання видавництва комплексно вирішувати питання художнього оформлення та поліграфічного виконання, досягти на практиці цілісності та єдності всіх елементів оформлення<sup>752</sup>. Отже, зазначене видання було визначено одним із кращих зразків як мистецтва книги взагалі, так і книжкової графіки зокрема. Стилістична єдність й супідрядність елементів зовнішнього та внутрішнього вигляду даної книги дають підстави для визначення її як цілісного художньо-поліграфічного ансамблю.

Головним акордом, що налаштовує на загально-образне сприйняття є ілюстративний ряд, який в однаковій мірі пов'язаний із змістом літературного твору та органічно входить до поліграфічного комплексу. Малюнки вражають читача щирістю і безпосередністю сприйняття минулого, хоч, можливо, вони і позбавлені зовнішньої віртуозності. Кожна деталь обумовлена змістом. Певні настрої та думки формуються під впливом розвитку подій, певних психологічних зрушень, заглиблень та переживань, які відчувають, долають та уособлюють герої повісті.

<sup>749</sup> Зокрема, в ювілейному 1964 р. в конкурсі на кращу книгу року найвищу нагороду – премія імені Івана Федорова – отримало видання “Ярослав Мудрий” І.Кочерги з ілюстраціями прославленого українського художника-графіка Г.Якутовича. Див.: Шмаринов Д. Советская графика // Искусство. – 1965. – №6. – С. 4.

<sup>750</sup> Вперше надрукована в 1905 р. в часопису “Руслан”, що виходив у Львові, тоді ж видано окремою книжкою. Друге видання вийшло в Києві в 1919 р., далі в 1926 р. у Львові, знову в Києві 1929 року. Відгоді повість увійшла в золотий фонд української історичної белетристики. Див.: Шевчук В. Повість про порубіжну українську родину // Маковей О.С. Ярошенко: Історична повість. Для середнього та старшого шкільного віку; передм. В.О.Шевчука; іл. І.М.Крислача| – К.: Веселка, 2007. – С. 8.

<sup>751</sup> Зубковський Г.С. // Художники народов СССР. Библиографический словарь. – М.: “Искусство”, 1983. – Т. IV. – Кн. 1. – С. 354-355.

<sup>752</sup> Серед численних учасників конкурсу лише 338 видань отримало дипломи: 8 дипломів ім. 50-и річчя Великого Жовтня, 6 – ім. І.Федорова, I ступеня – 65, II ступеня – 104, заохочувальні дипломи – 205. – Алев Р. IX Всесоюзный конкурс на лучшие издания 1966-1970-х годов // Искусство книги. – М., 1971. – Вып. 7. – С. 171.

Враховуючи те, що визначальним моментом у художньому конструюванні книги є її внутрішній зміст та стиль, де під змістом розуміється не лише сам сюжет чи система понять, які викладені в тексті, а щось більше: коло життєвих подій, які причетні до тексту, їх сутність, відношення до них автора книги, його пряма чи опосередкована оцінка життя, широке коло загальнокультурних, моральних, естетичних та інших уявлень часу, коли жив та творив автор, його образний стиль<sup>753</sup>, маємо насамперед звернутись до літературної першооснови та її автора.

Маковей Осип Степанович (23.08.1867-21.08.1925) – відомий український письменник, публіцист, педагог, активний громадський діяч Західної України рубежу XIX-XX ст. Його спадщина рясніє літературно-жанровими розмаїттям: оповідання, поезії та поеми, казки, гуморески, пародії, фейлетони. Тематичні вподобання в більшості тяжіли до сучасності, проте він також із захопленням вдавався до розвідок із історії та культури слов'янських народів. Зокрема, після одержання літературної стипендії виїздить студіювати слов'янську філологію та історію до Віденського університету<sup>754</sup>. Досліджуючи епопею сербського письменника І.Гундулича (“До джерел Гундуличевого “Османа”) знаходить багато цікавих і невідомих на той час широкому загалу матеріалів про Хотинську війну 1621 р. В Львівському державному історичному архіві в особистому фондї Осипа Маковея зберігається зошит з написом “Війна під Хотиним, 1621 р.”, де наведено великий перелік використаних джерел, літературознавчих праць; рукою письменника детально викреслено карту розміщення військ, зроблено багато записів<sup>755</sup>. Справді, ймовірність подій, описуваних автором вражає особливою правдоподібністю, чия “справжність” і можливість відчувається абсолютно живою: “Я хотів у “Ярошенку” описати Хотинську війну з 1621 р. Ся війна описана майже день по дні в різних пам'ятниках і студіях. Усе те я уважно прочитав, а крім того, їздив ще в Бессарабію над Прут, та над Дністер, і в Кам'янець-Подільський подивитися на терен війни. Се дало основу повісті, і сю основу я міг лише у дрібничках змінити”<sup>756</sup>. В газеті “Діло” за 1907 р. в статті “Про історичні оповідання” письменник зазначає, що “історична правда, чи вона гірка, чи солодка, все мусить бути основою історичних оповідань. ...Як не можна сказати, що Хмельницький ходив у фраку, їздив автомобілем і уживав телеграф у війні, так не годиться накручувати на свій лад ні Жовтих Вод, ні Берестечка....Кожен з нас чував у своїм віку про широчезні, як море, червоні штани козаків, про їх довгі вуса і оселедці, про кашу в казані, окрик “пугу” і люльку в зубах, і кожний знає як не Мехмета, то якесь турецьке ім'я також годен найти. Усе те було в старих

<sup>753</sup> Гончаров А.Д. Проблемы оформления современной книги // Книга. Исследования и материалы. – М.: Книга, 1966. – Вып. XII. – С. 116.

<sup>754</sup> Крім повісті “Ярошенко”, О.Маковей видав у 1909 р. збірку “Пустельник з Путни та інші оповідання”, де було вміщено п'ять оповідань на теми з історії Буковини і Молдавії. // Погребенник Ф.П. Осип Маковей. (Критично-біографічний нарис). – К.: Держ. вид-во художньої літератури, 1960. – С.90.

<sup>755</sup> Кріль Й. П. Осип Маковей. До 100-річчя з дня народження. – К.: Товариство “Знання” УРСР, 1966. – С.24, 26.

<sup>756</sup> Засенко О.Є. Осип Маковей. (Життя і творчість). – К.: “Дніпро”, 1968. – С.133.

оповіданнях, які давно задля таких дрібних прикмет уважали вже історичними. Зрештою, вони були дуже часто без ґрунту і подавали із давнини лише одну-дві черточки, більше нічого”<sup>757</sup>.

Конкретну, документально-вивірену історичну дійсність у певних просторово-часових вимірах О.Маковей дуже вдало відтворило завдяки широкому колу реальних історичних постатей, представників різних соціальних груп багатьох національностей, створюючи при цьому своєрідну реальну картину Буковини, порубіжного регіону, на початку XVII ст. Їх характери, індивідуальні особливості автор не скільки намагається відтворити об’ємно, скільки вдало їх вирізняє, рельєфно окреслює лише їм притаманними особливостями поведінкової реакції, мови. Така ескізність, як засіб художньої виразності, не обмежує і не звужує їх образів, а дозволяє цими короткими, влучними а, іноді, надзвичайно вдалими характеристиками, створити живу, пульсуючу, різнобарвну і досить динамічну картину подій. Автору вдалось певну “ситуаційність” вчинків головних героїв пов’язати із їх глибокою світоглядною вмотивованістю.

Для широкого літературного загалу особливо актуальним та надзвичайно важливим в період кінця XIX – початку XX ст. було завдання відкрити та довести значення особистості на ґрунті значення маси як оточення, яке складається з одиниць і кожна одиниця – це складна постать. Маса – це не пасивний фон для героїв, а суспільство свідомих особистостей. Героїчна особистість не звільнена від юрби, чи навпаки, безнадійно підкорена натовпу. Герой в своєму середовищі і разом з ним займає перший план. В повісті таке тлумачення переважно стосується широкого панорамного висвітлення козаків, “козацької маси”, як окремо окресленого “героя”.

Серед деяких представників літературного кола був поширений образ народу-юрби, народу-сліпця, який сам по собі не може, не вмє керувати своїм життям. Життя селян – це нестатки, горе, важкі умови. Маса або “гинуть в убожестві”, “стогнуть от голоду”, “звірюють через велику, огурну і жорстоку боротьбу за шматок хліба”, або вкрай заплачуються серед нових, незвичних суспільно-економічних відносин, або, подолані під час революційних вибухів і заворушень, стають об’єктом знущань і розправ. З глибоким жалем вони констатують, що глибоко занепав, змізернів рід славного запорізького козацтва. За сучасними їм селянськими масами не визнавали ніякої історично-творчої ролі<sup>758</sup>.

Основою задуму О.Маковей була ідея “героя”, який пов’язує історично-важливі події на собі. Через індивідуалізацію переживань автор намагався уможливити ймовірність подій, художньо довести їх. “Усю ту війну, зложену з різних і численних подій, треба було злучити до купи такою історією “героя”, щоб читач бачив і турків, і поляків. Сего героя і його пригоди я мусив видумати...От і витяг звичайного собі

<sup>757</sup> Там само. – С.134.

<sup>758</sup> Калениченко Н.Л. Українська проза початку XX ст. – К.: Наукова думка, 1964. – С.225-226.

міщанина з Серета на війну і казав йому пережити різні пригоди турків, козаків і поляків”<sup>759</sup>. Герой вийшов у письменника справжнім велетнем, носієм непоборних сили і волі – “герой кріпкий на тіло і душу”<sup>760</sup>. Він мусить захищати свою родину, хоч до певної міри він децю відсторонений від тих “епохальних” подій, у вирій яких його занесло за злою іронією долі. Він, як і личить головним героям, опинився в самій гушці, поряд із “сильними світа сього”. Він часто на самому вістрі, його вороги жахливі. Він зустрічається з ними віч-на-віч, і хіба лише не дивом врятовується. Реалізм переплітається із романтикою, реальність нагадує епічні сказання про велетнів-переможців. Проте ці пригоди лише фрагмент його життя, саме так він їх сприймає. Вимушеність, нав’язливість цих подій можна сприйняти за ту порубіжну ситуацію в яких особистості і проявляють справжній героїзм і відвагу, стають героями. До глибокого роздуму над внутрішніми перетвореннями героя, психологічним інструментарієм таких змін автор не вдається. Це можна пояснити тим, що читацька аудиторія, на яку розраховував письменник, мала сприймати його саме так – героєм, здатним на Вчинок. Повість розрахована на юнаків, які в процесі свого виховання мають засвоїти певні істини без залучання додаткових аргументів щодо їх ствердження. Тому він і вдається до такої особливої випуклої виразності образу героя. Це метафора абсолютно-вірогідного, досить максималістського, що взагалі притаманно юнацькому світовідчуттю, сприйняття ідеї подвигу заради порятунку близького чи героїчного вчинку як такого, що не вимагає додаткових пояснень і захисту. Це те, що над обставинами, над оточеннями, над самою ситуацією і тому воно таке відчутно уособлене. І в цьому не лише висока виховна ціль твору, а і загальний художньо-літературний мотив розвитку української прози кінця XIX – початку XX ст. Так, О. Кобилянська в листі до О. Маковея зазначала: “Як ми будемо нашій публіці лиш пересічні типи подавати, а не моделювати і komponувати кращих цінніших типів на будучність – то будемо вічно на одному рівні стояти”<sup>761</sup>.

Георгій Зубковський відчув цю особливість художнього твору. Особлива виразність саме головного героя, як через його призначення в композиційно-сюжетному плані так і в загальному виховному значенні, призвела до створення відповідного образотворчого портрету. Головний герой в більшості ілюстрацій. Однією із них він виведений навіть на обкладинку. Ілюстрації тісно пов’язані із текстом. Саме вони достатньо влучно і доречно прослідковують не лише внутрішні, а і зовнішні зміни Микули Ярошенка, головного героя повісті. Вони спонукають читача відчути розгубленість і збентеженість дужого чоловіка на початку його

<sup>759</sup> Засенко О.Є. Осип Маковей. – С.133.

<sup>760</sup> Калениченко Н.Л. Українська література кінця XIX – початку XX ст. Напрями, течії. – К.: Наукова думка, 1983. – С.210.

<sup>761</sup> Калениченко Н.Л. Українська проза початку XX ст. – К.: Наукова думка, 1964. – С.254.



шляху, жаль і прикрість втрат, несамовитість і неймовірну силу Микули-воїна під час битв.

Художник демонструє здатність виразити ці складні зміни душевного стану героя завдяки своїй майстерності володіння технікою лінориту (ліногравюри). Лінорит – це різновид гравюри, в якому майстер наносить зображення, точніше вирізає його різцем (ножем, стамескою, штихелями) на лінолеумі. Основа м'яка та еластична, тому лінії залишені інструментом широкі, вільні, гнучкі. Головні засоби виразності ліногравюри це чорно-білі плями та штрихи. Майстром знайдене влучне співвідношення між формою штрихів (довжина, товщина), їх черговістю в певному ритмі, варіативністю застосування їх тональної насиченості, поля білих плям між ним, які в цілому здатні відтворити відповідне образно-емоційне звучання зображення.

Запропоновані до уваги читача ліногравюри (див. с. 204-205) були передані Одеському художньому музею у 1970 р. із Дирекції виставок союзу художників України в Києві. Вони є оригіналами замальовок художника і зберігаються окремими аркушами.

Георгій Зубковський, як майстер-гравер, основною своєю образотворчої манери вибирає силуетну широку лінію, яка моделює композиційну основу. Об'ємність постатей, оточуючого середовища створюється влучними м'якими, плавно-врівноваженими силуетними лініями, які внутрішньо продовжені штрихами-бахромою. Це допомагає створювати надзвичайно виразну зовнішню форму великих зображень, а в малих – арсенал вживаних засобів в більшості обмежується саме цими силуетними лініями. М'яка широка лінія дозволяє витримати навіть в самих драматичних моментах необхідну врівноваженість почуттів, викликає справжнє спів відчуття. Проте вона не завжди виправдана, наприклад в зображеннях сурових військових зіткнень: у розпалі битви багато воїнів, грім пушок, димна завіса – все це художник поєднуючи, створює відчуття неорганічної сплавленості та переважаності, образно-естетичне відчуття натикаються на стилізацію більше ніж на оригінальність авторської інтерпретації. Відчуття простору, так само як і у автора літературної основи, відчувається трохи стиснутим. Переміщення героїв, їх перебування в певних місцях намічено ходом самих подій. Не застосовується додаткового промовистого пейзажного мотиву.

Майстер дуже своєрідно використовує колір. Лінорити до повісті “Ярошенко” виконані в одну фарбу, проте художник постійно пам'ятає, що його лінорити – не самостійний графічний цикл, а частина книги, що повинна як найорганічніше вписатися в загальний ансамбль. Тому він застосовує червонувато-коричневий колір, що нагадує сангвіну та надає ілюстраціям особливої вишуканості<sup>762</sup>.

<sup>762</sup> Ламонова О. Художник-графік Георгій Зубковський (середина 1960-х – середина 1970-х років) // Українська Академія мистецтв. Дослідницькі та науково-методичні праці: наук. зб. – К., 2000. – Вип.7. – С.210.

Ілюстрації мають не лише по сторінковий формат (велика ілюстрація), але і форму клейм-заставок на початку кожного розділу, та клейм під самими ілюстраціями. У них свій ритм, своя виразність, своя емоційна навантаженість. В більшості випадків вони виправдані. Саме у виборі зображувальних моментів, їх ритмічного співвідношення художник розставляє свої акценти, творить свою сюжетну підпорядкованість. У I розділі велика ілюстрація має чітке літературне відтворення: "...Микула пішов купувати шаблю до купця-татарина...Татарин мав усякої зброї багато: луки, списи, самопали, всякі шаблі, молоти, ножі". Художник зображує його дужим, плечистим чоловіком, проте він ще не воїн. Він приглядається до зброї, як до чогось, ще не достатньо пізаного. Маленькі клейма, як кадри "до" і "після" головного ілюстративного зображення: мирний спокій родинного помешкання-загороди та села, того, що уособлювало його життя та добробут і густі клуби диму, від палаючого чугу (великий стовп, обкручений соломкою і облитий смолою), який запалив вартовий на знак тривоги. Проте тривожної стурбованості ще не відчувається. Клейма рівні за форматом, події, що з ними пов'язані, рівні в часі, плавно перетікають один в одне. В кінці текстової частини розділу три крапки, як знак незавершеності думки. Клейма органічно поєднують I і II розділи.

Клейма-заставки на початку II розділу за змістом пов'язані з текстом попередньої частини. Микула із шаблею перед своєю спустошеною домівкою та юрба схожа на сполоханий натовп – люди після набігу та пограбування. Велика ілюстрація – "Микула їде в Хотин" (1966 р. Б., ліногравюра. 18,7x10,8) – це не лише головний зміст розділу, а і початок великого шляху – відчувається значущість цього фрагменту: тут починається власне повість про героїчний шлях Микули і дорога – це його поступок до своєї цілі. "...Уже було з полудня, як Микола встав і усів знову на коня. Їхав помаду й осторожно...". Клейма розподілені певним ритмом. В меншому зображена хоч і не тривкий за текстом, проте важливий епізод – Микула вперше зустрівся зі смертю воїна, що не могло не вразити його – "Не минула і хвилина – і чура не жив. Микула затяг трупа у корчі, у якусь яму, поклав там і прикрив густо гадуззям". "Нехай хоч ворони не розносять костей його! – подумав собі. – Хто знає, як мені прийдеться умирати?.. А нащо було тобі замірюватися на мене списом? – немов питався ще Микула покійника на відході. – Був би-сь жив, а так от як марно погіб ти!". Нема тьми йому поки в усьому, що відбувається. Певно справжнього усвідомлення ще не відбулось. Клеймо менше з-поміж двох. А інше, більше, витягнуте по горизонталі – відчуття більшої протяжності в часі. Це не фрагмент, а дія, на яку відведено більшу частину змісту – перебування Микули у опричків: "З недалекої печери у березі, до якої надійшли, визирало ще кільканадцять опришків і цікаво дивилися на нового гостя, що з охотою йшов до них. Коло печери Микула станув і оглянувся". Серед зображуваних постатей не визначити, хто саме головний герой. Він ніяк

графічно не виокремлюється. Схожі за одягом, певно свої, тому, мабуть, і відсутні відчуття напруженості і тривоги.

В III розділі художник змінює підхід. Він клеймами-заставками на початку співвідносить кінець оповідального тексту розділу. В них з'являється найголовніший ворог – султан Осман II та турецько-татарське військо, що нічого доброго не провіщає. Біля ніг султана порізані тіла: “Із свого пишного намета вийшов і сам султан... посипалися із турецьких пліч на землю козацькі голови”. В маленькому зображенні чіткими лініями точно передано відчуття самовпевненості Османа, а поряд пов'язані стоять козаки – “тридцять пов'язаних козаків зігнали турки до купи” і готові стояти вони так на смерть, і битися на смерть і хоч би їх, турок, сотні або й тисячі було – нескінченна рать, а битись будемо до останнього... І по центру Микула, готовий мужньо, вже по-козацьки прийняти смерть... Клеймові зображення готують до переживання важких випробувань нашого героя, де він загартується, стане справжнім воїном.

У ілюстрації “Козаки відбивають ясир” (1966 р. Б., ліногравюра. 18,7×10,8) – перше зіткнення між “своїми”. Під час зіткнення козаків і опришків Микула намагається врятувати невільників, які були в ямі у опришків – “Не бийте їх! Се бранці! – скрикнув Микула. – Поможіть розв'язати! Невільників було небагато: Вего тридцять душ”. В одному із клейм зображенні козаки, які намагалися перейти Прут: “Щоб вода котрого не звалила з ніг, козаки почіплялися за руки і йшли навскіс до противного берега”. В цьому розділі ще один ілюстративний лист з зображенням битви, в розпалі якої змішані козаки і татари – все змішано, не достатньо чітко окреслено. Можливо, насиченість зображення умотивована активністю і насиченістю самих атак.

Клейма-заставки так як і клеймо під великою ілюстрацією IV розділу зображують козаків верхом, так як і основний зміст твору – він весь зосереджений на походах, переміщеннях. Перше клеймо-заставка, у формі кадру-зображення, що констатує вже здійснене – “...багато нашого брата вже валяється по степах гайворонам на поталу, відображає і стверджує одночасно, на противагу більшим формам, де зображено дію, текстова “собитійність”, що уособлюється відчуттям її тривалості і незавершеності. У єдиній великій ілюстрації розділу вперше з'являється ще одна постать, увага та пошана до якої відчувається не лише із-за уваги Микули, який надає поміч, перев'язує руку, а щось набагато більш суттєве, змістовне впливає на шанобливе ставлення до цього чоловіка. “Микула перев'язує руку Сагайдачному” – наш герой потрапляє в обставини, де він поряд із славетним козацьким полководцем: “...треба перев'язати руку! Перев'яжи мені, синку, порятуй вдруге. Ось тобі платок... Обтер рану і перев'язав її туго платком, щоби спинити кров”. Значущість постаті вимагає нашої посиленої уваги до трактування його образу. Портрет Петра Сагайдачного, як його створив О.Маковей, одна із вдач письменника.

Він історично-реалістичний, а не епічно-прозовий, оригінальна, непересічна особистість, проте абсолютно не самовозвеличена. Впливовість і авторитетність його сформовані розумом, кмітливістю, дипломатичним хистом, обдарованістю воєначальника. Портрет гетьмана зображує його “дідом з довгою сивою бородою в клин і з довгими вусами, що спадали, як два тонкі повісма, на бороду. На голові мав високу чорну кучму із синім верхом, а одяга на нім була проста: короткий чорний жупан, зашнурований під саму шию, широкі чорні шаровари і чоботи сап’янові жовті. В зубах держав люльку з коротким цибухом. Сей дідок з добрими синіми очима, що подобав більше на черця, як на вояка, сидів на коні просто як молодець, дивився у степ далеко, мовби там шукав когось”. Г.Зубковський в графічному портреті цей опис поєднує із власним відчуттям (справді, йому більше личить в довгому вбранні, що додатково посилює відчуття значущості “монументальності” постаті) і загально-відомими зображеннями П. Сагайдачного<sup>763</sup>.

У розділ розпочинається єдиним клеймом-заставкою, де панорамно зображується Хотинська фортеця – “...з одного боку глибокий Дністер, з інших боків вали і яр з потоком, котрого воду можна було стримати загатою і підняти на два сажні вгору; сам же замок мав такі мури, що могли без шкоди ковтати в нього з пушок, як ковтачі стукають ключами о бані церковні”. Монументальність зображення пояснюється як самим об’єктом – могутня фортифікаційна споруда, так і її монументальним значенням для самих подій твору. Велика ілюстрація зображує козаків в окопах, які дивляться на супротивника – “Козаки в окопах” (1966 р. Б.,

<sup>763</sup> Вперше П.Сагайдачного зображено в збірці віршів ректора Київської братської школи Касіяна Саковича – “Верше на жалостный погребъ Петра зацного рыхера Конашевича Сагайдачного, Гетмана войска его Кр.мласти Запорозкого”, яка надрукована у Києво-Печерській друкарні в 1622 р. з приводу смерті гетьмана 10 квітня 1622 р. Портрет П.Сагайдачного подає нам літнього воєначальника, верхом на коні, з булавою в руці і з сагайдаком на боці. Гравюра відзначена великою виразністю, досягнутою найпростішими, лаконічними художніми засобами... Інша гравюра, де зображено штурм козаками турецької фортеці Кафи. На стіни фортеці лізуть по драбинах козаки. Легкі козацькі човни атакують великі турецькі кораблі – “каторги” з гребцями-невільниками. По сторонах цієї гравюри є напис, що стосується Сагайдачного: “Каффу воевал року 1616” (Книга і друкарство на Україні. – К.: Наукова думка, 1964. – С.73). В кінці XIX ст. відомий художній критик В.В.Стасов з приводу цього видання зазначав, що “это издание особенно важно тем, что здесь встречаем первый пример картинок (весьма недурно-выполненных) не религиозного, а гражданского содержания, и притом портретов, ..они были, должно быть сильно распространены в Киеве и во всей его тогдашней области. Картинки эти имели вполне значение народное и историческое. Для нас же, нынче, они имеют не меньшее значение, как один из редчайших образцов издания биографическо-исторического содержания XVII в. ... Внутри книжечки мы встречаем портрет самого Сагайдачного, во весь рост, верхом, в высокой меховой шапке, с булавой в правой руке, луком и колчаном стрел за спиной...Это едва ли не самые старейшие гравюры Киевской школы”. (Стасов В.В. Собрание сочинений. – Т.П. Художественные статьи. – С.Пб.: Тип. М.М.Стасовича, 1894. – С.35, 645). Ця гравюра стала основою іконографічного зображення, яка згодом була відтворена в живописі. Автор невідомий. Так, в збірнику “Исторические деятели Юго-Западной России в биографиях и портретах”, яка була надрукована в 1883 р. В.О. Бецом і В.Б.Антоновичем зазначено, що портрет, які вони подають “снят с портрета, находящегося в торжественной зале Киевской Духовной Академии. Аутентичность его доказывается ксилографическим изображением Сагайдачного, изданным вместе с стихами, сочиненными на смерть его студентами Киевского братского училища...”. (І.Каманін в “Очерке гетьманства Петра Сагайдачного (с приложениями)”. – К., 1901) також посиляється в примітках до поданих ним портретних зображень на щойно зазначені видання.

ліногравюра. 19,7×10,8). Маленькі клейма зображують ворожу сторону: “показалося їх (турецько-татарська армія) на полях з двадцять тисяч і поставили вже намети вширш на мило, щоб їх здавалося ще більше”. Війна – це не лише прямі військові зіткнення, а і змагання на витривалість, міцність духу, на кмітливність та волю, ...козаки сміливо і відверто дивляться на супротивника. Адже саме їх побратими малою козацькою чотою на передодні Хотинського протистояння на три дні затримали майже всю армію Османа. Вони свідомі того, що саме їм випаде вчинити найбільший опір ворогу.

До певної міри ліричним відступом є сцена із кобзарем в VI розділі: “...почав мовчки перебирати по струнах кобзи, мабуть, складав собі вже у голові думу про козака Голоту”. Микула поряд із кобзарем і чоловіком похилого віку, що композиційно вирізняється із козацького оточення. Його навмисне виокремлює майстер не лише постановочно, але і за відчуттями: це хтось, хто ближче ніж інші. Насправді, це батько Микули: “усі три разом стали обдумувати різні способи, як віднайти родину”. Саме із цієї ілюстрації привертає увагу використання майстром певних, уже достатньо відпрацьованих композиційних рішень у зображенні козаків. З часом вони перетворюються у певну схематичність і навіть певну втомленість автора, що вплине на зменшення гостроти виразності та послаблення художнього сприйняття.

Три великі ілюстрації VII розділу зображують саму битву, її розпал, атаки. Справжнє кровопролиття, гарматні вибухи, клубні диму на все поле. Стріли, коні, люди – все змішалось...- “Козаки відбивають атаку турок” (1966 р. Б., ліногравюра. 18,7×10,7): “Сто пушок на нас вимірили”, “нараз із козацького боку ревнули гармати і дим постелився по землі попри окопи”, “настав такий вереск на бойовищі, така суматора, що козаки вже не знали, що там діється”. “Як живу, ще не чував і не бачив. Судний день!”, “на полі турків як мурашок, як листя на дереві, як піску в морі”. Важлива ілюстрація, яка виведена на обкладинку. В ній зображено Микулу в битві, і це та сила, що здатна дивувати... “Козаки могли вигідніше рубати, бо стояли на окопі, а турки були внизу. Полилася кров із порубаних голів і тулубів. На Микуду прийшов його дур – зовсім толк забув. Кинув шаблю і вхопив сулицю, здоровенну дрючину з острим залізом ...”. Що то за сила така, навіть здогадуватись важко: “тільки злість чує у грудях, злість скажену, що із рук його робить залізнi кліщі і напружує йому усе тіло, як тятину на луці”.

Клейма-заставки VIII розділу – зображення болі і печалі, розповідають про смуток, налаштовують на певний емоційний лад в подальшому сприйнятті оповіді. Зображена насипана камінням могила – “сів собі коло могили, опер руки на коліна і задивився на Дністер”. “Микула біля тіла вбитого батька” – батько лежав на камінні внизу. Загальний смуток і стриманий біль. Відчувається особиста біль, глибоко прочувана печаль. Це не війна-побратима щойно поховав Микула. Особливо пронизує нас відчуття болю героя.

У IX розділі – “Сагайдачний біля окопів” (1967 р. Б., ліногравюра. 18,8×10,8) – уособлення образу дотепного, мудрого гетьмана. Він володів особливим впливом на підлеглих: “Сагайдачний спочивав у наметі, але кожний козак бачив його очі, такі звичайно добрі, а в тій хвилі грізні”.

Багато клеймових зображень та деякі великі ілюстрації носять загально-оповідальний характер, щось на зразок замальовок.

Сконцентрованим і задумливим зображено Микулу в XI розділі, наче він має на щось зважитись, відчуваються роздуми, сумнів та коливання. Стоїть на березі, позаду свої: фортеця, окопи з козаками, а попереду ріка, чи не наважується він плисти і куди, невже до турків?!... Ілюстрації наступного розділу, XII розділу, саме це і підтверджують... . Микула поряд із турком та вірменом серед полонених: “усі вже знали, чого вони прийшли і що се люди з Молдови. Надії, щоб вони могли дати знати родині на Поділля, не було – і бранці відверталися, зневірені, та каалися на землю”. Із наступної великої ілюстрації видно, що до ворога частенько навідувались і козаки – “Козаки в таборі Усейн-паші” (1967 р. Б., ліногравюра. 18,7×10,8) – облога тривала уже достатньо довго, не вистачало їжі, фуражу, одягу. От козаки і влаштували вилазки по ночі – “сі чорти мають по три душі, одну вб'єш, друга живе...”, дивувались татари.

Єдина велика ілюстрація XIII розділу зображує Микулу зі своєю родиною. Поруч із ним молода дружина з хлопчиком. З правого боку чоловік, трохи старший віком та похилого віку жінка. Внизу клейма: із плачем та болем перед могилою батька – сім'я, а в іншому зображується пейзаж зі стежкою, що в'ється далеко за горизонт над яким піднімається сонце. Особливо виразні графічні форми клейм-заставок XIV розділу. На одній піднімається вогнище – “на горбах і в долинах на всіх наметах горіли воскові свічки, а під лісом-великі вогнища” – свідчення вже підписаної угоди між воюючими сторонами. Інше клеймо символічно зображує сонце, яке вже зійшло, промені його просвітили все навколо та розсіяли холод, темряву та морок.

Штрихова манера, яку застосовує в більшості випадків майстер дуже делікатно поєднується із шрифтовими смугами тексту. Характер шрифтових гарнітур органічно зближено із ілюстраціями. Формат аркуша продовгуватий, тому простір в ілюстраціях не перспективно побудований в глибину, а піднімається вверху. Колір паперу ледь затоновано для поєднання із червонувато-коричневим кольором ілюстрацій, а разом вони створюють ілюзорне відчуття старого паперу, схожого на архівні документи, трішки з часом пожовклого. Навіть фронтиспіс і титул виконані в єдиній із основною частиною книги графічно-кольоровій манері. Усе це є свідченням високої мистецької культури книги, яка демонструє стилістичну єдність графічної мови різних елементів оформлення книги та достатньої відповідності образотворчих засобів ілюстрацій, шрифту, декору змістові літературного твору.

Сьогодні, в 435-ті роковини української книги, в час коли людство переживає чергові системні зміни, коли технічний прогрес змінює усталені впродовж декількох сторіч норми сприйняття Книги, згадуємо

роздуми пращурів, в яких книгам, як синоніму культури, освіченості, відводилось важливе призначення. Так, один із найкращих письменників-полемістів кінця XVI - початку XVII ст. в славетній літературній пам'ятці – “Пересторога зело потрібная на потомные часы православным христіаном”, близько 1605 р., зазначав, що “и такъ то много зашкодило панству русскому вельми, же не могли школь и наукъ посполитых разширяти и оных не фундовано, бо коли бы были науку мели, тогда бы за неведомостю и глупством свои не пришли до таковое погубили”, а потім оптимістично стверджуючи: “книги друкованые почали множитися”<sup>764</sup> і для нього це знак упевненості на майбутнє.

**Natalya Polischouk, Olena Joulits'ka**  
**Artistic-critical notes to edition of history story by O. Makovey**  
**"Yaroshenko" (on materials of G.S.Zoubkovs'kyi's graphic pictures from**  
**the funds of the Odesa artistic museum)**

*In the article there are represented the G.S.Zoubkovs'kyi's graphic pictures, which were made by him for the O.Makovey's history story "Yaroshenko", devoted to the Cossack Mikoula Yaroshenko, which took part in Khotyn war 1621. The pictures are originals, and they are kept in the funds of the Odesa artistic museum.*

---

<sup>764</sup> Возняк М. Письменницька діяльність Івана Борецького на Волині і у Львові. – Львів, 1954. – С.26-27.

До с. 208-209



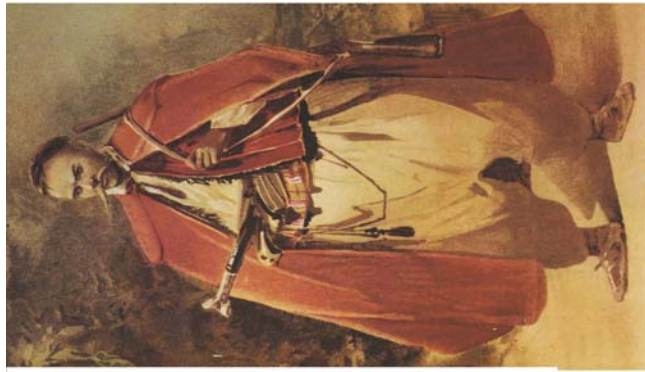
Фрагменти виставки “*Іван Мазепа – герой на зламі епох*”  
Одеського державного  
історико-краєзнавчого музею



Подорожня ікона  
XVIII ст.



До с. 78-81



С. Васильківський.  
Задунайський запорожець

До с. 82-87



Моклаковський А. Полковник О.Ф. Ковпак  
(Одеський державний історико-краснавчий музей)



Портрет полковника О. Ф. Ковпака



Портрет Анісії Магденко,  
дочки О. Ф. Ковпака



Портрет Олександрі Ілляшенко,  
онуки О. Ф. Ковпака

До с. 206-207



Пам'ятники на могилах М. Драгоманова  
та М. Парашука (м. Софія, Болгарія)  
(фото В. Полторака, 2009)

До с. 209



“Бессарабська печатка”.  
Кінець XIX – початок XX ст.  
Оригінал



Микула їде в Хотин (1966)



Козаки відбирають ясир (1966)

Микула перев'язує руку  
П.Сагайдачному (1966)

Козаки в окопах (1967)

До с. 187-199



Козаки відбивають атаку турок (1967)    Микула біля вбитого батька (1966)



П. Сагайдачний біля окопів (1967)    Козаки в таборі Усейн-паші (1967)

Графічні малюнки Г.С. Зубковського. Оригінали  
(із фондів Одеського художнього музею)

УДК 281.9 (477.7)

**Олена Бачинська, Олександр Середа**

**ВІДОМІ ТА НЕВІДОМІ СПОСТАТІ УКРАЇНО-БОЛГАРСЬКОЇ ІСТОРІЇ**  
**[Рец.: Караіванов Н. Велики и видни украинци-българолюбци.**  
**- Софія, 2009. - 167 с.]**

Історія україно-болгарської дружби має значну історіографію. Одна частина робіт присвячена зв'язкам болгарських діячів з українськими землями, життю та діяльності їх в Україні. Інша – стосується питань допомоги в боротьбі болгарського народу проти османського панування, здобуття болгарами освіти в Рішельєвському ліцеї та Новоросійському університеті в Одесі, підготовки болгарських спеціалістів у різних сферах культури, відкриттю та діяльності Болградської гімназії, болгарській діаспорі в Україні, соціалістичному будівництву в Болгарії в другій половині ХХ ст. тощо. Зворотного боку цих зв'язків, а саме дослідження життя та діяльності українців в Болгарії, здебільшого, торкалось найбільш відомих науковців, діячів культури, як то Михайла Драгоманова, Лесі Українки, Михайла Попруженка та ін.

Представлена книга історика, викладача Софійського університету “Св. Климент Охридскі” Ніколи Караіванова (видана за сприяння “Сдружение з българо-украинска дружба и сътрудничество”, м. Софія) дає можливість не лише в науково-популярній формі схарактеризувати зв'язки з Болгарією зазначених видатних українців, але й зрозуміти, що в Болгарії перебувала значна українська еміграція, коріння та традиції якої починаються з ХІХ ст. Цю еміграцію складали не лише представники української науки та культури, але й військові офіцери, козаки, солдати, суспільно-політичні діячі.

Рецензоване видання – збірка невеликих статей, що містять короткі біографії українських діячів культури з акцентом на їхні зв'язки з Болгарією. У вступі (с. 3-4) автор книги зазначає, що через досить значну кількість персоналій він розглянув лише найбільш відомих і значимих для історії Болгарії та України. Статті в книзі поділені на окремі розділи. В першому розділі представлені особи, які не перебували безпосередньо в Болгарії, але вивчали або писали про болгарську культуру, мову, історію, населення. Зокрема, це письменники Іван Франко й Ольга Кобилянська, лінгвісти Йосип Бодянський, Олександр Потебня, мовознавець Микола Грунський, історик Аполлон Скальковський. Цікавим фрагментом цього розділу є відзначені найбільш талановиті та відомі учні(студенти)-болгари Йосипа Бодянського – медієвісти Спиридон Н. Палаузов і Николай Х. Палаузов, фольклорист Сава Філаретов, лінгвіст Найдено Геров, філолог та історик Марін Дринов та ін.

В другому розділі розглянуто діяльність діячів, які відвідували Болгарію та листувались з болгарською інтелігенцією. Серед них філолог Віктор Григорович, палеограф Іларіон Свенцицький, генерал-фельдмаршал Йосип Ромейко-Гурко, художники Йосип Будкевич і Павло Ковалевський, етнограф й історик Юрій Венелін (Георгій Хуца). Третій розділ представляє особистостей, які проживали і працювали в Болгарії, як то: історик Михайло Драгоманов, історик і філолог Михайло Попруженко, художник-ілюстратор Вадим Лазаркевич, скульптор Михайло Паращук, публіцист Ярослав Романчук, засновник болгарської електропромисловості Іван Кондратенко, театральний сценарист Євген Ващенко. Цікаво, що в творчості Михайла Паращука, крім скульптурних портретів, в книзі особливо відзначені його здобутки як архітектора. Серед проєктованих та оформлених ним будинків значна кількість найкращих пам'яток архітектури столиці Болгарії – Софії: будинок Народного банку, Судова палата, військова академія, Болгарська академія наук, театр “Роял”, посольства Франції й Угорщини. Саме Михайло Паращук зробив барельєф на могилі видатного українського історика Михайла Драгоманова (див. фото с. 203). Як зазначає Н. Караїванов, діяльність Михайла Паращука не обмежувалась лише мистецтвом. За ініціативи Паращука, професора Івана Шишманова й інших представників болгарської інтелігенції в 20-х рр. ХХ ст. започатковано “Україно-българско дружество” і його періодичне видання “Україно-български весті” (с. 118).

Окремим розділом є статті про болгар, які здобули освіту в Україні – навчальних закладах Одеси, Києва, Харкова.

Через невеликий обсяг книги, на жаль, до неї не увійшли інші представники української діаспори в Болгарії. На нашу думку, розширення обсягу могло б відбуватися за рахунок малодосліджених раніше аспектів, присвячених українській еміграції в Болгарію після революційних подій 1917-1920 рр. в Україні та її зв'язків з потужними еміграційними центрами в Празі, Варшаві, Берліні; ставлення болгарських суспільно-політичних діячів до українського питання під час Першої і Другої світових війн тощо. Важливим доповненням книги міг стати і науковий апарат.

Наприкінці хотілось би привітати і подякувати Ніколі Караїванову за чудову книгу, що розширює наші уявлення про важливі моменти спільної української і болгарської історії, спростовує історіографічні помилки, що є цінною не лише для науковців, але й для навчального процесу у ВНЗ. Побажаємо досліднику натхнення у своїх подальших дослідженнях і чекаємо видання книги українською мовою, що значно розширило б коло її читачів в Україні.

*Olena Bachyns'ka, Olexander Sereda*

**Known and unknown persons of Ukrainian-Bulgarian history**

**[Reference: Karaivanov N. Great and famous Ukrainians, which have done to do something with Bulgaria.– Sofia, 2009. – 167 p.]**

## ЕПОХА ІВАНА МАЗЕПИ В ЕКСПОНАТАХ ВИСТАВКИ ОДЕСЬКОГО ІСТОРИКО-КРАЄЗНАВЧОГО МУЗЕЮ

*До уваги читачів пропонується інформація про виставку “Іван Мазепа – герої на зламі епох” Одеського історико-краєзнавчого музею, її зокрема про унікальну її родзинку – подорожню ікону XVIII ст.*

30 червня 2009 р. у виставковій залі Одеського історико-краєзнавчого музею “Степова Україна” відкрилась виставка “Іван Мазепа – герої на зламі епох”.

Виставка мала відобразити епоху гетьмана Івана Мазепи, допомогти уявити події, пов'язані з Північною війною 1700-1721 рр., представити останні роки життя гетьмана та нетривале перебування його у Північно-західному Причорномор'ї. Крім того виставка мала ознайомити з експонатами музею, які зберігають пам'ять про цю історичну епоху та самого гетьмана Івана Мазепу. Зокрема представлено понад 70-ті оригінальних експонатів – козацькі символи влади, зброя та порохівниці, грамоти на володіння землею XVIII ст.; портрет І. Мазепи (невідомого художника, 1880-х рр.); листівки одеського художника XIX ст. А.Ждахи з піснями на слова І.Мазепи “Ой біда, біда чайці - небозі”; листівка початку XX ст. “Апофеоз України”, на якій поряд з Б.Хмельницьким, П.Дорошенко, Т.Шевченко, написано ім'я І.Мазепи; ілюстрації з зображенням соратників і близьких до гетьмана людей; твори істориків, поетів, письменників (Вольтера, Байрона, В.Гюго, С.Соловйова, О. Пушкіна та ін.), які неоднозначно, інколи зовсім протилежно оцінювали діяльність гетьмана.

Центральним найбільшим отрактивним експонатом цієї виставки стала унікальна подорожня ікона XVIII ст. (див. ілюстрації с. 200). Знайдена вона у господарських будовах Щеретського замку міста Щеретськ Львівської області у 90-х рр. XX ст. і передана на тимчасове зберігання в Одеський історико-краєзнавчий музей головним отаманом чорноморського округу “Запорозьке козацтво” М.Ф.Свинцицьким.

Композиція ікони є характерною для XVIII ст. Вона складається із чотирьох частин. На трьох з них зображено різні образи Божої Матері, ймовірно, символізуючи захист на три сторони світу. У четвертій частині, у правому нижньому куті, зображено чотири постаті, всі з німбами над головою. Серед яких звертає на себе увагу постать у світському одязі (червоному жупані та червоних чоботах) з булавою, зверху німба напис “Гет. Мазепа”.

Техніка живопису: поєднання візантійського канону та українського світського живопису кінця XVIII ст. Санкір – темно-оливковий на ліках нанесений тонким шаром с подальшою лізівкою. Підготовчий малюнок проглядається крізь шар санкіря. Під німбами та хітонами проступає гравірування по левкасу



(зауважимо, що на аналогічних взірцях XIX ст. така техніка не зустрічається).

Дошка та торцеві накладки – липові, левкас – товстий, поволока тонка, шар фарби тонкий. За нашими спостереженнями на початку XX ст. ікона була частково відреставрована – відбулась заміна позолоти бронзою на німбах, та на полях ікони. Розмір ікони: 31x26 см.

Репрезентовані на виставці музейні експонати ілюструють не лише епохальні події початку XVIII ст. та задіяні в них персоналії, але й те, як нащадки, незважаючи на час, дбайливо зберігали для нас пам'ять, славу, віру та непересічний образ гетьмана І.Мазепи.

**Oleg Gava**

***The epoch of Ivan Mazepa in the set of exhibition in Odesa Museum of History Local Lore***

*The attention of readers is drawn to the information on exhibition "Ivan Mazepa – a hero on the verge on epochs", offered to public by Odesa Museum of History Local Lore, and in particular on a such unique piquant of it as travelling icon of the XVIII c.*

УДК 929.651:908(477.74)“1850/1950”

**Олексій Стецюченко**

**“БЕССАРАБСЬКА ПЕЧАТКА”**

*Запропонована інформація про знахідку у 2007 р. на території Одеської області особистої печатки кінця XIX – початку XX ст. Власник печатки мав прізвище “Козак” і воно є центральним написом на печатці, яка ілюструється.*

У 2007 р., під час ремонтно-будівельних робіт на території одного з сіл Білгород-Дністровського району, була знайдена досить старовинна печатка (див. ілюстрації с. 203). Сьогодні знахідка з червонуватого металу, овальної форми, завбільшки у чверть сірникові коробки, знаходиться на приватному зберіганні.

Цілком ймовірно, що це була особиста печатка кінця XIX – початку XX ст., а людина, яка нею користувалась, мала прізвище “Козак”.

Зображені на печатці елементи можуть розповідати про історію роду, кар'єри або особистого життя її власника. Загалом символічні знаки розташовані наступним чином: в середині печатки – літери “НГ”, над ними – птах з листом, знизу – напис “Казакъ”, ліворуч – образ човна з вітрилом, праворуч – хрест та якір навхрест. Перелічені елементи обрамлює рослинний орнамент.

Сподіваємось, що запропоноване зображення “Бессарабської печатки” стане в нагоді для дослідників, які займаються сфрагістикою та вивченням історії південного козацького порубіжжя.

**Oleksiy Stetsyuchenko**

***“The seal found Bessarabya region”***

*In the article there is an information on a find of the personal seal of the end XIX – beginning of the XX c. made in 2007 in Odesa region. The former owner of the seal had the surname “Cossack” written in the center of it. The article is followed by illustration of the seal.*

### НАШІ АВТОРИ

**Бачинська Олена** – д.і.н., професор кафедри історії України Одеського національного університету ім. І.І.Мечникова

**Белова Єлена** – к. і. н., доцент, зав. кафедрою гуманітарних і соціально-економічних дисциплін РДГУ (м. Балашиха, Росія)

**Гава Олег** – зав. відділом “Стара Одеса” Одеського державного історико-краєзнавчого музею

**Гончарук Тарас** – к.і.н., доцент кафедри історії України Одеського національного університету ім. І.І.Мечникова

**Грибовський Владислав** – к. і. н., виконавчий директор Інституту суспільних досліджень

**Жулицька Олена** – науковий співробітник Одеського художнього музею

**Каяк Світлана** - к.і.н., доцент кафедри історії України Дніпропетровського національного університету

**Ковалевська Ольга** - к.і.н., науковий співробітник відділу української історіографії та спеціальних історичних дисциплін Інституту історії України НАН України

**Константінова Вікторія** - к.і.н., доцент Бердянського державного педагогічного університету

**Котляр Ганна** - аспірантка Харківської державної академії культури

**Котляр Юрій** – д.і.н., професор, завідувач кафедри історії Чорноморського державного університету ім. Петра Могили

**Краснобай Сергій** - бакалавр історичного факультету Одеського національного університету ім. І.І.Мечникова

**Кухарук Олександр** – к.і.н., доцент кафедри гуманітарних дисциплін Чернігівського інституту права, соціальних технологій та праці

**Лиман Ігор** – д.і.н., професор, завідувач кафедри історії України, проректор з міжнародних зв'язків Бердянського державного педагогічного університету

**Ложешник Аліса** – бакалавр історичного факультету Одеського національного університету ім. І.І. Мечникова

**Музичко Олександр** – к.і.н., доцент кафедри історії України Одеського національного університету ім. І.І.Мечникова

**Непомнящий Андрій** – д.і.н., професор кафедри історії України та допоміжних історичних дисциплін Таврійського національного університету ім. В.І.Вернадського

**Новікова Людмила** – к.і.н., доцент кафедри історії України Одеського національного університету ім. І.І.Мечникова

**Поліщук Наталія** – директор Одеського художнього музею

**Полторах Володимир** – к.і.н., доцент кафедри історії України Одеського національного університету ім. І.І.Мечникова

**Серєда Олександр** – к.і.н., викладач кафедри нової та новітньої історії Одеського національного університету ім. І.І.Мечникова

**Сень Дмитро** – к.і.н., заступник генерального директора Краснодарського державного історико-археологічного музею-заповідника ім. Є.Д. Феліцина

**Стецюченко Олексій** – редактор газети “Одеський портовик”

**Ченцова Надія** – к.і.н., доцент кафедри історії та політичної теорії Дніпропетровського національного гірничого університету

**Чухліб Тарас** – д.і.н., провідний науковий співробітник відділу середніх віків та раннього нового часу Інституту історії України НАН України

**Швидько Ганна** – д.і.н., професор кафедри історії та політичної теорії Дніпропетровського національного гірничого університету

**Шербак Віталій** – д.і.н., професор, декан факультету гуманітарних наук Національного університету “Києво-Могилянська академія”

## ЗМІСТ

<b>Передмова</b> .....	3
<b>СТАТТІ</b>	
<b>Щербак Віталій</b> До витоків українського козацтва.....	5
<b>Котляр Юрій, Котляр Ганна</b> Православ'я і лютеранство в Україні та Росії (кінець XVI – початок XVII ст.)...11	
<b>Тарас Чухліб</b> Ідея відмови кошового отамана Запорозької Січі К.Гордієнка від протекції Москви в умовах Північної війни 1700-1721 рр. ....	18
<b>Грибовський Владислав</b> Політична адміністрація Кримського ханства в Буджацькій орді у період між 1739 – 1769 рр.....	24
<b>Полторак Володимир</b> Господарське освоєння приазовських степів як фактор запорозько-донських взаємин у 1734-1775 рр.....	33
<b>Сень Дмитро</b> “Кордон” та “ідентичність”: козацькі спільноти Причорномор'я наприкінці XVIII ст. (Історичний досвід і нові практики).....	42
<b>Белова Єлена</b> Міграція населення із Придунайських князівств на південноукраїнські землі у XVIII ст.....	48
<b>Середа Олександр</b> Населені пункти Північно-Західного Причорномор'я за османськими джерелами: проблема датування та історичного розвитку.....	55
<b>Каюк Світлана</b> Османські провінційні урядовці і задунайські запорожці в кінці XVIII – на початку XIX ст.....	72
<b>Ковалевська Ольга</b> “Задунайський запорожець” і “Дунавецька Запорозька Січ” у виданні “З української старовини” Д.Яворницького, С.Васильківського та М.Самокиша ..	78
<b>Краснобай Сергій</b> Колонізація запорозького старшиною Південної України: Опанас Ковпак.....	82
<b>Кухарук Олександр</b> Задунайські козаки в планах російського командування в російсько-турецьку війну 1828-1829 рр.....	88
<b>Константинова Вікторія, Лиман Ігор</b> Релігійні традиції запорожців у задунайського козацтва.....	96
<b>Ченцова Надія, Швидько Ганна</b> Записка Гендльовіка про банатських запорожців: історичне джерело чи пам'ятка історіографії?.....	104
<b>Непомнящий Андрій</b> З історії вивчення Південної України наприкінці XIX – на початку XX ст.: В.Д. Смирнов.....	111
<b>КОЗАКОЗНАВЧІ СТУДІЇ</b>	
<b>Новікова Людмила</b> Придунайський регіон як об'єкт дослідження у XIX ст.: на прикладі доробку А. О. Скальковського (1808-1898).....	127

**Музичко Олександр**

Козакознавчі студії Одеської школи істориків  
професора І.А. Линниченка .....143

**Ложечник Аліса**

Дослідження історії Гетьманщини одеськими істориками ХХ –  
першої третини ХХ ст.....157

**ПУБЛІКАЦІЯ ДОКУМЕНТІВ****Гончарук Тарас**

Кошторис вартості необхідних робіт на чумацьких шляхах, пов'язаних з  
торгівлею Одеси 1840 р., як історичне джерело.....166

**Бачинська Олена**

“Дело о восстановлении независимости Малороссии” 1855 р. (на  
матеріалах Державного архіву Одеської області).....178

**Поліщук Наталія, Жуліцька Олена**

Художньо-критичні замітки до видання історичної повісті  
О. Маковея “Ярошенко” (на матеріалах графічних малюнків Г.С.Зубковського  
з фондів ОХМ).....187

**РЕЦЕНЗІЇ, ІНФОРМАЦІЯ****Олена Бачинська, Олександр Серєда**

Відомі та невідомі постаті україно-болгарської історії  
[Рец.: Караиванов Н. Велики и видни украинци-българолюбци.  
– София, 2009. – 167 с.].....206

**Гава Олег**

Епоха Івана Мазепи в експонатах виставки Одеського історико-  
краєзнавчого музею.....208

**Стецюченко Олексій**

“Бессарабська печатка”.....209  
Наші автори.....210  
Зміст.....211

## CONTENTS

<b>Introduction</b> .....	3
<b>ARTICLES</b>	
<b>Scherbak Vitaly</b> On the sources of Ukrainian Cossackdom.....	5
<b>Kotlyar Yuriy, Kotlyar Ann</b> Orthodoxy and Lutheran in Ukraine and Russia (the end of XVI – the early XVII c.).....	11
<b>Chuhlib Taras</b> On idea of Zaporozhian Sich ataman K.Gordiyenko concerning the refusal from Moscovian patronage in circumstances of North War 1700-1721.....	18
<b>Grybovs'kyi Vladyslav</b> Political administration of the Crimean Khanate and the Boudjak horde in a period between 1739-1769.....	24
<b>Poltorak Volodymyr</b> Economic reclamation of Azov steppes as a factor of Zaporozhian-Don mutual relations in 1734-1775.....	33
<b>Sen' Dmytro</b> “The border” and “the identity”: the Cossack communities in Black Sea Region at the end of XVIII c. (the historical experience and new practices).....	42
<b>Belova Elena</b> The migration of population from Danube Principalities to South Ukraine in the XVIIIth c.....	48
<b>Sereda Olexander</b> The settlements in North-West Black Sea Region in Osman historical sources: on problems of their chronology and history .....	55
<b>Kayuk Svitlana</b> Cossacks on Danube and provincial administration (leaders) of Ottoman Empire at the end of XVIII century.....	72
<b>Kovalevs'ka Olga</b> “Danube Zaporozhian Cossack” and “Dounavets Zaporozhian Sich” in edition “From Ukrainian antiquity” of D.Yavornyts'kyi, S. Vasyl'kivs'kyi and M.Samokysh.....	78
<b>Krasnobay Sergiy</b> The participation of Zaporozhian officers (starshyna) in the process of colonization in South Ukraine: Opanas Kovpak.....	82
<b>Kuharuk Olexsandr</b> Zadunays'ki (Trans Danube) Cossacks in the plans of the Russian command in Russian-Turkish war 1828-1829.....	88
<b>Konstantinova Viktoria, Lyman Igor</b> Religious traditions of Zaporozhzhza Cossacks in Trans Danube.....	96
<b>Chentsova Nadiya, Shvyd'ko Ganna</b> Gendlyovik's notes on Banat Zaporozhian Cossacks: historical source or historiography writings?.....	104
<b>Nepomnyaschyi Andriy</b> From the history of investigation of South Ukraine at the end of XIX – at the beginning of XX c.: V.D.Smyrnov.....	111

## COSSACKS STUDIES

**Novikova Lyudmyla**

Danube region as an object of investigation in XIX c.: on an example of A.O.Skal'kovs'kyi's (1808-1898) works.....128

**Muzychko Oleksandr**

Cossack studies of Odesa historical school of professor I. A.Lynnychenko.143

**Logeshnyk Alisa**

Research of history of Getmanshyna by Odesa historian XIX – first third of the XX c.....157

**PUBLICATION OF HISTORICAL SOURCES****Goncharuk Taras**

Estimate of cost of necessary works on the trade ways of related to trade of Odesa 1840, as a historical source .....166

**Bachyns'ka Olena**

“The cause on reestablishment of independence of Malorossiya” (1855) (on the materials of Odesa region State Archives).....178

**Polischouk Natalya, Joulits'ka Olena**

Artistic-critical notes to edition of history story by O. Makovey "Yaroshenko" (on materials of G.S.Zoubkovs'kyi's graphic pictures from the funds of the Odesa artistic museum).....187

**REFERENCES, CHRONICLE****Bachyns'ka Olena, Sereda Oleksander**

Known and unknown persons of Ukrainian-Bulgarian history  
[Reference: Karavcanov N. Great and famous Ukrainian, which have done to do something with Bulgaria. – Sofia, 2009. – 167 p.].....206

**Gava Oleg**

The epoch of Ivan Mazepa in the set of exhibition in Odesa Museum of History Local Lore .....208

**Stetsyuchenko Oleksiy**

“The seal found Bessarabya region”.....209

**Our authors**.....210

**Contents**.....211



## **ЧОРНОМОРСЬКА МИНУВШИНА**

**Записки Відділу історії козацтва на півдні України  
Науково-дослідного інституту козацтва  
Інституту історії України НАН України**

Збірка наукових праць  
Випуск 4

Чорноморська минувшина. Записки Відділу історії козацтва на Півдні України Науково-дослідного інституту козацтва Інституту історії України НАН України: Зб. наук. пр. – Вип.4. – О.: Фенікс, 2009. – 216 с., 2 с. кол. іл.

Видано за авторською редакцією

**Видавник ПП „Фенікс”**  
*(Свідоцтво ДК № 1044 від 17.09.2002 р.)*  
**м. Одеса, вул. Зоопаркова, 25. Тел. 7777-591**

Здано до набору 15.11.2005. Підп. до друку 13.03.2006.  
Формат 64x90/16. Папір офсетний.  
Гарнітура Bookman Old Style. Друк офсетний. Ум. друк. арк. 9,25.  
Зам. №1303/4. Наклад: 500 прим.  
Надруковано з готового макету у принт-студії "Абрикос" СПД Бровкін О.В.  
(Свідоцтво ДК №1389 від 11.06.2003 р.)  
м. Одеса, вул. Зоопаркова, 25.  
тел: (0482) 357-343.